MARMARA ÜNİVESTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

TRABZON'UN SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ (1900–1950)

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet SEYYAR

İSTANBUL, 2010

MARMARA ÜNİVESTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

TRABZON'UN SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ (1900–1950)

Yüksek Lisan Tezi

Ahmet SEYYAR

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Fahri SOLAK

İSTANBUL, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi AHMET SEYYAR nın TRABZON'UN SOSYO- EKONOMİK GELİŞİMİ (1900-1950) adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 22.12.2009 tarih ve 2009-20/24 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi : 17/02/2010		
1) Tez Danışmanı :	**YRD. DOÇ.DR. FAHRİ SOLAK**	.....
2) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK**	.....
3) Jüri Üyesi :	**DOÇ. DR. MUSTAFA ÇELEN**	.....

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Ahmet Seyyar
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Fahri SOLAK
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Şubat 2010
Anahtar Kelimeler	: Trabzon, Trabzon Tarihi, Trabzon Ekonomisi

ÖZET

TRABZON'UN SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ (1900–1950)

Çalışma, Trabzon'un Sosyo-ekonomik gelişimini ele almıştır. Zaman olarak Osmanlı Devletinin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemini içine alan 1900–1950 yıllarını kapsamıştır. Çalışma giriş bölümü hariç dört bölümden oluşmuştur. Giriş ölümünde çalışma dönemindeki ülkenin genel durumu, Trabzon'un konumu ve tez ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde, Trabzon'un tarihi genel olarak değinildikten sonra 20. yüzyılın ilk yarısında Trabzon siyasi tarihi ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı, Rus işgal yılları ve Trabzon'un milli mücadelesine bu kapsamda değinilmiştir.

İkinci bölümde Trabzon'un siyasi ve idari yapısı incelenmiştir. Bu bölümde önce bölgenin idari bakımdan taksimatı tarihsel süreç içerisinde ele alınmış, daha sonra bölgenin temel idari yapısı ve zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler merkezi yönetim ve yerel yönetim başlığı altında anlatılmıştır. Trabzon'daki merkezi ve yerel yönetim gelir ve giderleri, belediye yapılanması, adliye ve kolluk kuvvetlerine de değinilmiştir. Bölüm sonunda Trabzon'daki sivil toplum kuruluşları; cemiyetler, sendikalar, vakıf ve dernekler olarak yer almıştır.

Üçüncü bölümde Trabzon'un sosyal yapısı ele alınmıştır. Bu bölüm nüfus ve yerleşim olarak iki ana başlıkta işlenmiştir. Nüfus başlığında, Trabzon nüfusunun bileşimi, gelişimi, eğitim, kültür ve sağlık durumu ele alınmıştır. Yerleşim başlığı altında ise kentin gelişimi, kır-kent yapısı ve alt yapı gelişimi ele alınmıştır.

Son Bölümde, ekonomik yapı ele alınmıştır. Bu bölüm tarım, sanayi ve madencilik, ticaret ve ulaşım ile bankacılık alt başlıklarından meydana gelmiştir. Tarım alt başlığı altında, tarımsal ürünler ve verimlilik anlatıldıktan sonra hayvancılık, balıkçılık ve ormancılık anlatılmıştır. Sanayi ve madencilik alt başlığında sanayi dalları, küçük sanayi ve şehirdeki madenler anlatılmıştır. Ticaret ve ulaşım başlığında ise Trabzon ticareti, Trabzon Limanı, transit ticaret ve dış ticaret konularına değinilmiştir. Bankacılık bölümünden sonra sonuç, kaynakça ve eklerle çalışma sona ermiştir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname:	: Ahmet Seyyar
Subdivision	: Economics
Programme	: History of Economics
Supervisor	: Assistant Prof. Dr. : Fahri SOLAK
Thesis Type and Date	: Master of Science – February 2010
Keywords:	: Trabzon, History of Trabzon, Economy in Trabzon

ABSTRACT

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF TRABZON (1900–1950)

In the current work, the purpose is to address the socio-economic development of Trabzon in the first half of the twentieth century. The study covers the period of fall of the Ottoman Empire and the rise of the Turkish Republic in years from 1900 to 1950. Except the introduction part, the study is divided into four chapters. In the introduction part, beside the clarification of the overall situation of the country and the status of Trabzon, information related to the thesis also is included.

The first chapter deals with Trabzon’s general history and thereafter mainly its political history is handled. The 1st World War, the Russian invasion and the independence of Trabzon has been covered in this respect.

In the second chapter, the political and the administrative structure of Trabzon are investigated. The region's administrative divisions with respect to the historical process are mentioned. Then the region's basic administrative structure and changes that occur over time under the central government and local governments are discussed. Central and local government revenues and expenditures, the municipality structure, the judiciary and police forces in Trabzon have been mentioned. In the end civil society organizations, societies, unions, foundations and associations are also included.

In the third chapter, Trabzon's social structure is discussed. This section is divided into two main headings as of population and settlement. Under the population title, Trabzon’s population composition, development, education, culture and health status is discussed. And under the settlement title the city’s development, rural-urban structure and the infrastructure developments are mentioned.

In the forth chapter, the economic structure of Trabzon is discussed. This section is divided to agriculture, industry and mining, trade and transportation and banking sub-headings. In the agriculture subhead, agricultural products and productivity, also animal husbandry, fisheries and forestry is discussed. In the industry and mining section, the small industries and mines of the city is explained. Under the trade and transportation title, Trabzon’s commerce, seaports, transit trade and foreign trade issues are mentioned. And as a last section the banking sector has been investigated. The study is concluded by indicating the references that were used for this thesis.

Önsöz

Çalışmamıza konu alan Trabzon şehri, Anadolu'nun eski yerleşim merkezlerinden birisi olan, ilk dönemlerden beri ekonomik faaliyetlerin ön plana çıktığı, iktisadi, ticari, sosyo-kültürel faaliyetlerin çok yoğun olduğu, önemli bir liman şehridir. Deniz ve karayolunu birleştiren stratejik bir noktada olan şehir, Asya-Avrupa ticaretinde köprü görevi görmüştür. Osmanlı devleti döneminde Karadeniz bölgesinin en önemli ili olmuştur.

Çalışmamız öncesinde 17. yüzyıl, sonrasında 19. yüzyıl Trabzon ticaretine yönelikti. Arşivlerdeki veri durumunu, kaynak taramasını ve mevcut çalışmaları göz önüne alarak 20. yüzyılın ilk yarısında Trabzon ekonomisini çalışmaya karar verdik. 19. yüzyıla yönelik pek çok çalışma olmasına karşı 20. yüzyıl Trabzon ekonomisi pek çalışılmamış bir dönem olmuştur. 1900–1950 yıllılarının çok hareketli olması ve bir geçiş dönemini kapsaması ilgimizi çekmiştir.

Tezimizi yazarken birincil kaynak olarak 1869–1904 yılları arasında çıkarılan Trabzon Vilayet Salnameleri'ni doğrudan ve dolaylı olarak kullandık. Konumuz dâhilindeki yıllarda gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki iki yıl Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesi, milli mücadele yıllarındaki savaş durumlarından dolayı Trabzon arşiv kayıtları büyük oranda zarar görmüş ve bir kısmı kaybedilmiş veya yok edilmiştir. Savaş yıllarındaki hareketli yapı çalışmamızın sıkıntılı yönünü oluşturmuştur. Birincil kaynakların azlığı bizi ikincil kaynaklara yöneltmiştir.

Şüphesiz ki bu çalışma bilimsel kaygılarla hazırlanmış, dil, içerik ve tablolar bu doğrultuda kullanılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma yeni bir şey ortaya koymak için değil Trabzon bölgesinde bir dönemi aydınlatmaya yönelik hazırlanmıştır. Zaman olarak ara bir dönemi ele alan çalışma, İktisat Tarihi disiplinine göre kronolojik bir sıra dâhilinde anlatılmaya çalışılmıştır.

Beni bu çalışmaya yönlendiren ve çalışma boyunca desteğini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Gülfettin Çelik'e; çalışmanın tamamlanması konusunda büyük gayret gösteren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak'a teşekkürü bir borç bilirim. Metni titiz bir şekilde okuyup yanlışların giderilmesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Hamdi Genç ve Araştırma görevlisi Egemen Foto hocama, ingilizce ve tez öncesi konularda bana yardımcı olan Doç. Dr. Nedim Tutkun hocama ayrıca teşekkür ederim.

Bunun yanı sıra, araştırma ve yazma sürecinde bolca imkânlarından ve kaynaklarından yaralandığım Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Kütüphanesi kurucularına ve çalışanlarına ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Bilgisayar, tablo, grafik ve sayfa düzenlerinde yardımlarını benden esirgemeyen değerli arkadaşım M. Zeki Özgökçe ve burada kendilerine yer veremediğim diğer arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Uzun ve yorucu geçen bu çalışmam boyunca destekleri ile beni sürekli motive eden iş arkadaşlarıma ve hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak büyük bir hoşgörü ve sabırla bana destek veren aileme çok teşekkür ediyorum.

İstanbul, 2010 Ahmet SEYYAR

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET ..... **I**

ÖNSÖZ ..... **III**

TABLO VE GRAFİKLER ..... **VI**

KISALTMALAR ..... **XI**

GİRİŞ **1**

1 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON **5**

1.1 Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon 8
1.2 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Trabzon 9
1.3 1916 Rus İşgali ve Sonrasında Trabzon 10

2 SİYASİ VE İDARİ YAPI **15**

2.1 Osmanlı İdari Yapısı İçinde Trabzon 15
2.1.1 Merkezi Yönetim 20
2.1.2 Yerel Yönetim 25
2.2 Cumhuriyet Dönemi İdari Yapısı İçinde Trabzon 30
2.2.1 Trabzon'un İlçeleri 33
2.3 Sivil Toplum Örgütleri 35
2.3.1 Cemiyetler 36
2.3.2 Vakıf ve Dernekler: 40

3 SOSYAL YAPI **42**

3.1 Nüfus 42
3.1.1 Trabzon'da Nüfusun Gelişimi 44
3.1.1.1 Vilayet Nüfusu 45
3.1.1.2 Sancak Nüfusu 46
3.1.1.3 Şehir Merkezinin Nüfusu 49
3.1.1.4 20. Yüzyılda Trabzon'da Nüfus 50
3.1.2 Nüfusun Bileşimi 62
3.1.3 İktisadi Coğrafya 66
3.1.4 Eğitim 72
3.1.4.1 İlköğretim 78
3.1.4.2 Orta öğretim 80
3.1.4.3 Okuryazarlık 84
3.1.5 Kültür ve Spor 86
3.1.5.1 Kültür 86
3.1.5.2 Spor 90
3.1.6 Sağlık 91
3.1.6.1 Sağlık Hizmetleri Gelişimi 91
3.1.6.2 Sağlık Kuruluşları 94
3.2 Yerleşme ve Kentleşme 96
3.2.1 Üst Yapı Gelişimi 98
3.2.1.1 Şehrin Gelişimi 98
3.2.1.2 Nüfusun Kır – Kent Bileşimi 103
3.2.1.3 Planlama ve İmar 108
3.2.1.4 Nüfusun Azalması ve Göç 109
3.2.2 Alt Yapı Gelişimi 110
3.2.2.1 Su 110
3.2.2.2 Elektrik 113
3.2.2.3 Diğer Hizmetler 115

4 EKONOMİK YAPI 118

4.1 Tarım 126
4.1.1 Üretim 133
4.1.1.1 Tahıl Üretimi 133
4.1.1.2 Sanayi Bitkisi Üretimi 135
4.1.1.3 Sebzecilik 138
4.1.1.4 Meyvecilik: 139
4.1.2 Verimlilik 143
4.1.3 Hayvancılık 149
4.1.4 Balıkçılık 153
4.1.5 Ormancılık 153
4.2 Sanayi ve Madencilik 155
4.2.1 Sanayi 155
4.2.2 Madencilik 162
4.3 Ticaret ve Ulaşım 163
4.3.1 Ticaret 166
4.3.1.1 İran Ticareti 179
4.3.1.2 Fındık Ticareti 181
4.3.1.3 Trabzon'daki Temel Ticari Kuruluşlar 185
4.3.1.4 Ticaretin gerilemesi 190
4.3.2 Ulaşım 191
4.3.2.1 Karayolu 193
4.3.2.2 Denizyolu 197
4.4 Finansman-Bankacılık 203

SONUÇ 206

KAYNAKÇA 210

EKLER 217

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1 : Yirminci Yüzyılda Trabzon Vilayeti İdari Taksimatı 16

Tablo 2 : Trabzon Vilayetinin 1898–1899 (H.1316) Bir Yıllık Gelir ve Giderleri 18

Tablo 3 : 1903 Yılı Raporunda İki Yıllık Vilayet Bütçe Verileri..... 19

Tablo 4 : 1898 Trabzon Merkez Sancağı'nın Başlıca Gelir ve Gider Kalemleri..... 20

Tablo 5 : Osmanlı Döneminde Trabzon Valileri 23

Tablo 6 : Osmanlı Döneminde Trabzon'da Görev Belediye Başkanları 27

Tablo 7 : 1899 Yılı Belediye Gelir ve Giderleri..... 28

Tablo 8 : Cumhuriyet Dönemi Trabzon Valileri …….. 30

Tablo 9 : Cumhuriyet Dönemi Trabzon Belediye Başkanları 31

Tablo 10 : Türkiye Nüfusundaki Değişim (1914 – 1950) 44

Tablo 11 : Trabzon Vilayeti Nüfus Gelişimi..... 45

Tablo 12 : 1881–1882 Yılı Trabzon Sancağı Nüfusu..... 48

Tablo 13 : 1319 (Hicri) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine Göre Vilayetin 1900 Yılındaki Genel Nüfus Verileri..... 51

Tablo 14 : Trabzon İl Nüfusunun Gelişimi 52

Tablo 15 : 1885–1914 Döneminde, Trabzon Şehir Merkezi ile Trabzon Vilayeti' nde Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımının Değişimi 54

Tablo 16 : Trabzon Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Yıl Ortası Nüfus Tahmini (1927–1950) .. 56

Tablo 17 : Ülke Nüfusu ile Trabzon İl Nüfusunun Karşılaştırılması 57

Tablo 18 : Cumhuriyet Dönemi Trabzon İlçelerinin Nüfus Gelişimi..... 58

Tablo 19 : Trabzon Şehir ve Köy Nüfusu (1927–1950)..... 59

Tablo 20 : Cumhuriyet Dönemi Kır-Kent Olarak Trabzon Nüfus Gelişimi..... 60

Tablo 21 : Bölgede Yarı Kentsel ve Kırsal Nüfuslun Gelişimi 61

Tablo 22 : Trabzon Nüfusu Cinsiyet Oranları (1927–1950) 62

Tablo 23 : Trabzon Nüfusu Medyan Yaş, 1935–1950 62

Tablo 24 : Trabzon Nüfusu Çocuk-Kadın Oranı, (1945–1950)..... 63

Tablo 25 : Trabzon İli Nüfusunun Yaş Grupları İtibariyle Ayrılışı..... 64

Tablo 26 : Trabzon Nüfusun Meslek Zümreleri ve Grupları Itibariyle Ayrılışı 67

Tablo 27 : Trabzon Nüfusu Meslek Zümreleri ve Tabiiyetler İtibariyle Ayrılışı 69

Tablo 28 : Trabzon'da Yaş Bağımlılık Oranı (1935 -1950) 70

Tablo 29 : 1955 yılı Türkiye ve Trabzon'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı ... 71

Tablo 30 : 1955 yılı Türkiye ve Trabzon'da Faal Nüfusun Çalışanlara Göre Dağılımı .. 72

Tablo 31 : 1897 Yılında Trabzon Vilayetinde Eğitim Durumu..... 74

Tablo 32 : 1903 Yılı Merkezdeki Medreselerin Öğrenci Durumu 74

Tablo 33 : 1903 Maarif Salnamesine Göre, Trabzon Merkez Sancağı'nda Müslümanların Ortaöğrenim Kurumlarıyla Öğrenci Sayılarının Dağılımı 75

Tablo 34 : 1898 Maarif Salnamesine Göre Rum ve Ermenilerin Trabzon Merkez Sancağındaki Ortaokullarıyla Öğrenci Sayıları Dağılımı..... 76

Tablo 35 : 1923 – 24 Öğretim Yılında Trabzon Merkezindeki İlkokullar 78

Tablo 36 : Merkezdeki Okulların 1923 – 1929 Yılları Arasında Öğrenci Dağılımı..... 79

Tablo 37 : Cumhuriyet Döneminde Temel Eğitim 1. Kademe (İlkokullar) Okulların Gelişimi..... 80

Tablo 38 : Trabzon'daki Temel Eğitim 2. Kademe (Ortaokullar) Okulların Yıllara Göre Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı 80

Tablo 39 : Trabzon Sultanisi'nin 1924 Yılına Kadar Mezun Ettiği Öğrenci Dağılımı..... 82

Tablo 40 : Trabzon Lisesinin Cumhuriyet Dönemi Öğrenci ve Öğretmen Mezun Sayıları 83

Tablo 41 : Trabzon'da Okuma Yazma Bilen Nüfus (1935–1950) 84

Tablo 42 : Türkiye ve Trabzon'da Okuryazar Oranı (1935 – 1950) 85

Tablo 43 : 1926–50 Yılları Arası Eğitim Verileri 86

Tablo 44 : Trabzon'da Osmanlı Dönemindeki Belli Başlı Gazeteler..... 89

Tablo 45 : Trabzon'da Osmanlı Dönemindeki Dergiler..... 90

Tablo 46 : Trabzon Vilayeti Sağlık Verileri..... 93

Tablo 47 : Muhtelif Tarihlerde Şehirde Bulunan Bina, Fabrika, Hastahane vs. Miktarı.. 100

Tablo 48 : Trabzon İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000+ Nüfuslu Yerleşmelere Göre) 104

Tablo 49 : 1950 Yılı Türkiye ve Trabzon'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları 105

Tablo 50 : Bölgede Yarı Kentsel Yerleşme Oranları (1500-10.000 Nüfuslu Yerleşmeler). 106

Tablo 51 : Trabzon'da Doğum Yerine Göre Nüfus (1935–1950) 110

Tablo 52 : Trabzon Elektrik Üretim Gücü ve Maliyetleri 115

Tablo 53 : Elektrik Enerjisi İle Abonman Sayısı ve Kilovat-Saat Fiyatları 115

Tablo 54 : Trabzon Belediyesince, Cumhuriyetin İlanından 10. Yıldönümüne Kadar, 10 Yıl Zarfında Yapılan İşleri Gösterir Cetvel 117

Tablo 55 : Duyun-u Umumiye Nezareti'nin 1895'teki Gelir Durumu 123

Tablo 56 : 1925 – 1939 Yılları Trabzon Fındık Rekoltesi ve Fiyatları 125

Tablo 57 : Trabzon Vilayetinin 1880–1909 Arası Dönemde Tarımsal Gelişimi..... 130

Tablo 58 : 1913 Tarım Sayımına Göre Trabzon Yöresi Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı 131

Tablo 59 : 1913 Tarım Sayımına Göre Ürün Türlerine Göre Zirai Üretim 132

Tablo 60 : Ana Ürünler Bakımından Trabzon Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı 135

Tablo 61 : Trabzon İnhisarlar Başmüdürlüğü Mıntıkasında İstihsal ve Satışa Arz Olunan Tütün Miktar ve Kıymetleri 137

Tablo 62 : 1945 – 1950 Yıllarına Ait Tütün Vaziyeti 138

Tablo 63 : Trabzon'da Fındık Rekoltesi ve Civar İller (1923 – 1950)..... 140

Tablo 64 : Giresun Vilayeti Hududundan Rus Hududuna Kadar Olan Trabzon Mıntıkasının 1940 Yılı Fındık Rekoltesi (Kazalar İtibariyle) 141

Tablo 65 : 1940 Yılları İtibariyle Türkiye Fındık Üretimi 142

Tablo 66 : Trabzon'da Ekim Alanlarının Ana Ürünlere Göre Dağılımı 144

Tablo 67 : Trabzon'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları 144

Tablo 68 : Trabzon ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim ve Artış Oranı 145

Tablo 69 : Trabzon İlinin 1951 Senesinde Elde Ettiği Başlıca Zirai Mahsuller:..... 145

Tablo 70 : Trabzon Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı 149

Tablo 71 : Trabzon Borsasında Muamele Gören ve İhraç Olunan Yumurta Miktar ve Kıymeti..... 152

Tablo 72 : Trabzon Üretilen ve İhraç Olunan Balık Yağı Miktar ve Kıymeti..... 153

Tablo 73 : 1913 Verilerine Göre Trabzon Mevcut Ormanlarının Cins ve Miktarı..... 154

Tablo 74 : 1938 Yılı İtibariyle Trabzon'da Ormanların Durumu..... 155

Tablo 75 : 1927 Sanayi Sayımı'na Göre Trabzon'da İşyeri ve Çalışan Sayısı..... 158

Tablo 76 : 1900 – 1913 Yılları Arası Trabzon'daki İthalat ve İhracat 168

Tablo 77 : 1898 Trabzon'da Anadolu için İthal ve İhraç Edilen Mallar 169

Tablo 78 : Trabzon Vilayeti'nin H. 1306 (1888–1889) Yılındaki Gelir ve Giderleri 169

Tablo 79 : 1898 Trabzon Limanı İthalat ve İhracatında Başlıca Devletlerin Payları 170

Tablo 80 : Trabzon Limanı'nda Yapılan Ticaret..... 171

Tablo 81 : 1904 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre, 1901'de Trabzon Limanı'n dan Gelen (İthalat) ve Gönderilen (İhracat) Mallarının Dağılımı 172

Tablo 82 : Almanya Konsolos Raporuna Göre, 16 Mart 1911'de Trabzon'daki İthalat Miktarı (ülkelere göre) 174

Tablo 83 : Üç Liman Şehrinin İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemi Dış Ticareti..... 177

Tablo 84 : 1898 Trabzon'da İran için İthal ve İhraç Edilen Mallar..... 179

Tablo 85 : İran'ın Dış Ticareti (1904–1905) 180

Tablo 86 : 1901'de Trabzon Limanı'na Gelen İran'a Transit Geçişi Yapan Mallar ın Dağılımı 180

Tablo 87 : Trabzon'un İlk Fındık İhracatçıları, Firmaları ve Yılları 182

Tablo 88 : Almanya'nın Fındık İthalatı 182

Tablo 89 : İç Fındık İthalatı (1913-1924)..... 183

Tablo 90 : 1923 – 1929 Yıllarında Romanya'nın Dünya Pazarlarından İthal Ettiği İç ve Kabuklu Fındıkların Miktarı İle Memleketimizin Bu İthalattaki Hissesi..... 184

Tablo 91 : 1925-1934 Yılları Trabzon'dan İhraç Edilen İç ve Kabuklu Fındıkların Kilo ve Kıymeti..... 184

Tablo 92 : 1929 – 1937 Yılları Umumi İhracatı Arasında Trabzon Fındık İhracatının Yüzdesi..... 185

Tablo 93 : Trabzon Borsasının İş Haçmi (1929-1944)..... 187

Tablo 94 : Trabzon İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklığı..... 195

Tablo 95 : Trabzon İl Merkezinin Çevre İllere ve Bazı Merkezlere Karayolu Uzaklığı 195

Tablo 96 : 1900 (Rumi 1316) Rusya Gemileri Yolcu Sayıları 198

Tablo 97 : 1900 İstatistiklerine Nazaran 1 yıl İçinde Trabzon Limanı'na Gelip Giden Türk ve Ecnebi Vapurlar İle Yelkenli Gemilerin Sayı, Tonilato ve Mensup Oldukları Devletler..... 199

Tablo 98 : 1901 yılında Trabzon'daki Vapur Acenteleri ve Yerleri..... 199

Tablo 99 : 1901 Yılında Trabzon Limanı'na Gelen Gemi Adetleri ve Sefer Yapan Kumpanyaların Tabiiyeti..... 200

Tablo 100 : 1904 Yılı İçinde Trabzon Limanına Gelen Gemilerin Bayraklarına Göre Adeti ve Limanlara bağlı Deniz Vasıtaları.....201

Tablo 101 : Trabzon Limanı Yükleme ve Boşaltma Miktarları (1939 – 1950)..... 201

Tablo 102 : 1936 Yılında Milli Bankaların Umumi Vaziyeti 205

GRAFİK LİSTESİ

		Sayfa No.
Grafik 1.	Yıllara Göre Nüfusun Gelişimi	52
Grafik 2.	Türkiye Nüfusuna Göre Trabzon Nüfusu Artış Oranı	57
Grafik 3.	1955 Yılı Trabzon İli Nüfus Piramidi	65
Grafik 4.	Trabzon'da Yaş Bağımlılık Oranın Karşılaştırılması	70
Grafik 5.	Türkiye Trabzon Okur Yazar Oranı Karşılaştırılması	85
Grafik 6.	Türkiye, Trabzon Kentleşme Oranları Karşılaştırılması	104
Grafik 7.	1938 Tarihinde Trabzon Arazisinin Genel Dağılımı	127
Grafik 8.	Trabzon Fındık Üretiminin Civar İllerle Karşılaştırılması	140
Grafik 9.	Trabzon'daki İthalat ve İhracatın Yıllara Göre Karşılaştırılması	168
Grafik 10.	Trabzon Limanında Yapılan İthalat ve İhracatın Yıllara Göre Karşılaştırılması	171
Grafik 11.	Trabzon Limanı Yükleme-Boşaltma Miktarları Karşılaştırılması	202

KISALTMALAR

ABD Amerika Birleşik Devletleri

age. Adı geçen eser

agm. Adı geçen makale

Bkz: Bakınız

çev. Çeviren

C. Cilt

Der. Derleyen

DİE Devlet İstatistik Enstitüsü

DKB Doğu Karadeniz Bölgesi

Ed. Editör

hzl. Hazırlayan

kg. kilogram

km. kilometre

m.ö. Milattan önce

m.s. Milattan sonra

öte. Ötesi

s. Sayfa

TBAB Trabzon Bölümü Alt Bölgesi (Trabzon, Rize, Artvin ve Gümüşhane illeri)

TSK Tarım Satış Kooperatifi

yay. Yayınları

yy. Yüzyıl

GİRİŞ

20. yüzyıl küresel ve ulusal bazda bir çok olayın yaşandığı ve hızlı dönüşümlerin olduğu asır olmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında iki dünya savaşı meydana gelmiş, soğuk savaşı başlatan Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş ve imparatorluklar parçalanarak ulus devletler ortaya çıkmıştır.

Dönemin en büyük devletlerinden olan Osmanlı Devleti, bu yıllarda içte ve dışta çok büyük bir yıkıma uğramış ve büyük krizler yaşamıştır. Baskılar sonucu, 1908 yılında meşrutiyeti ikinci kez ilan eden II. Abdulhamid, 1909 yılında 31 Mart olayları ile tahttan indirilmiştir. 1911 yılında son Afrika toprağı olan Trablusgarp İtalyanlar tarafından işgal edilmiş, 1912 yılında iki yıl süren ve büyük kayıplarla sonuçlanan balkan savaşları başlamıştır. 1913 yılında Babali baskınıyla İttihat-Terakki ülke yönetimini ele geçirmiştir. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'na sonradan dâhil olan Osmanlı Devleti, Çanakkale Cephesi başta olmak üzere bütün cephelerde büyük kayıplar vermiştir. Ruslar 1916 yılana kadar doğuda devamlı ilerleyerek Kafkasya'dan sonra Erzurum, Muş, Bitlis, Erzincan ve Trabzon'u ele geçirmişlerdir. 1917 yılında Bolşeviklerin Rusya'ya egemen olması, Rus Çarlığının yıkılması ile Ruslar Osmanlı Devleti'yle anlaşarak işgal ettiği topraklardan çekilmiştir. Ardından Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı, Anadolu da işgallerin başlamasına sebep olan Mondros Ateşkes Analaşmasını 1918 yılında imzalamıştır. 1919 yılında yunanlıların İzmir'i işgaliyle başlayan düşman işgalleri sonucu Milli Mücadele başlamış, yurdun düşmanlardan temizlenmesi 1922 yılına kadar sürmüştür. 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti sona ermiş, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Uzun yıllar yeni bir devletin kuruluş sancılarını yaşayan ülke, 1929 büyük ekonomik bunalımla sarsılmıştır. 1939 yılında başlayan ve altı yıl süren İkinci Dünya Savaşı ülkeyi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir.

Ülkenin yaşadığı bu büyük çalkantılar, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısını derinden sarsmıştır. Kırım savaşıyla Anadolu'ya başlayan göç hareketleri doğuda Rusların ilerlemesi, Batıda balkan savaşlarıyla önemli oranda artmış Birinci Dünya Savaşı sonrası kaybedilen topraklardan gelen göçlerle Anadolu nüfusu büyük orana ulaşmıştır. İçsel karışıklıklara sebep olan Ermeniler Anadolu'dan çıkarılmışlardır. Kırım

işgaliyle başlayan göç hareketleri Kurtuluş savaşı sonuna kadar devam etmiştir. Bütün bu savaşların ve yaşanan göç olaylarının oluşturduğu sıkıntılardan payını ziyadesiyle alan Trabzon'a Kafkas halklarından sonra Doğu Anadolu da işgal edilen bölgelerden gelen halk, 1916 yılında Trabzon'un Ruslar tarafından işgaliyle, yerli halkında büyük oranda katılımıyla işgal edilmeyen şehirlere göç etmişlerdir. Trabzon'un gerek denizden, gerekse karadan devam eden yollarla çıvardaki birçok liman, bölge veya ticaret merkeziyle irtibat halinde olması; gerek İran'ın batısından Karadeniz'e doğru kuzeybatıya ayrılan, gerek Aral-Hazar kuzeyinden gelen yolun, gerekse İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a çıkanların Kafkaslara doğru veya Erzurum'a oradan da Tebriz'e doğru gidenlerin kullandığı yol olması göç yolunda etkili olduğundan daha fazla ticari acıdan etkili olmuştur.[1]

Doğu Karadeniz Bölgesinin en önemli ili olan Trabzon, bugünkü haliyle, 40 33' ve 41 07' kuzey enlemleriyle 39 07' ve 40 30' doğu boylamları arasında kalır. Yüzölçümü 4.685 km^2 olan il, Türkiye topraklarının % 0,6'sına sahiptir. İl toprakları batıdan Giresun, güneyden Gümüşhane, doğudan Rize ile çevrilidir. İlin kuzeyinde Karadeniz vardır. İl alanının % 77,6'sı dağlarla, % 22,4'ü platolarla kaplıdır. Eğim düzeyi Türkiye ortalamasının üstündedir.

Dünyanın eski şehirlerinden biri olan Trabzon'a Pesler Hurşid Abad (Güneş Ülkesi), Araplar Bahri Trabuzanda ve batılılar da Trapesuz, Trabizionda demişlerdir.[2] Tabakhane ve Zağnos dereleri arasında kalan ve düzgün olmayan yüksek bir masa formundaki alanda kentin bilinen en eski yerleşim kalıntılarının tespit edilmesi ve burada şehre ait, en eski para üzerindeki şekillerin bir masaya benzemesi ilin adının kaynağını oluşturduğu düşünülmektedir.[3] Çünkü Trabzon adının eski Grekçe masa ya da trapez/yamuk biçimi karşılığı olarak "trapezos" kelimesinden geldiği görüşü ağırlık kazanmıştır.[4] Trabzon adına, Trapezos olarak ilk kez, Yunanlı komutan Kesnophon

---

[1] Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001)**, C. 1, Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 74.
[2] Cumhur Odabaşıoğlu, **Trabzon 1869–1933 Yılları Yaşantısı**, Ankara: İlk-San Matbaası, 1956, s. 7.
[3] Odabaşıoğlu, s. 7.
[4] Mahmut Goloğlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2000, s. 16.

tarafından kaleme alınan, M.Ö. 4. yüzyılda geçen olayların anlatıldığı "Anabasis" adlı antik kaynakta rastlanmıştır.[5]

Coğrafi konumu, Trabzon'u önemli bir liman kenti ve Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen malların İstanbul'a ve diğer kentlere ulaştırılmasında merkez haline getirmiştir. Anadolu'da doğu-batı, kuzey-güney yönlerindeki ana yollar İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi liman kentlerinde son bulmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesinin tamamına yakınını kapsayan (Trabzon Vilayeti) idari yapısıyla Trabzon, bölgedeki ekonomik faaliyetleri yakından etkilediği gibi sosyal hayatı da etkilemiştir. Trabzon şehri Doğu Anadolu'dan ve İran'dan gelen ticaret yollarının denizaşırı yerlere bağlantısının sağlandığı bir noktada bulunmasından dolayı Mezopotamya, Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine kadar uzanan bir dağıtım bölgesi rolünü üstlenmiştir. Bu dağıtımın karayolu kısmı 1920 yılına kadar kervanlarla yapılmış, sonrasında motorlu araçlar kullanılmaya başlamıştır. Bölgede fiziki şartlar ve iklimsel koşullar iktisadi ve sosyal ilişkilerde olduğu gibi karayolu ulaşımında da belirleyici unsur olmuştur.

Rusların Kafkasları işgali, Karadeniz'in uluslararası denizciliğe açılması, buharlı gemilerin yaygınlaşması, Avrupa ülkeleriyle yapılan serbest ticaret anlaşmaları gibi sebeplerle 19. yüzyılda Trabzon ticareti en yüksek seviyesine ulaşmış; Süveyş Kanalının açılması, savaşların etkisi, Rusların Batum'a liman inşa etmesi ve Gürcistan-İran demiryolunu yapması gibi sebeplerle de 20. yüzyıl başlarında ticari yollar Trabzon aleyhine yol değiştirerek Trabzon ticari önemini önemli ölçüde azaltmıştır.

Çalışmanın sıkıntılı bir ara bir dönemi kapsaması itibariyle yararlanılan kaynaklar ele alınırken konuların bütünlüğünü sağlamak için zaman zaman tarihi seyir dışına çıkılmışsa da esas itibariyle kronolojiye uygun bir usul takip edilmiştir. Çalışmamızda mümkün olduğunca mevcut veriler arasından daha güvenilir kullanmaya özen gösterilmiştir. Çalışma dönemindeki savaşlar, bölgenin işgali, ekonomik sıkıntılar ve dönemin kendine has şartları sağlıklı verilere ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bu durum çalışmanın Osmanlı Devleti ile ilgili kısımlarında çok bariz olarak hissedilmiştir.

[5] Mahmut Gologlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos**, Ankara, 1973, s. 10.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde farklı yapılanmalar söz konusu olduğu için veriler ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu durum en çok bölgenin idari taksimatı ve nüfus verilerinde görülmektedir. Osmanlı Devleti döneminde Trabzon vilayet olarak yapılanmış ve bütün doğu Karadeniz bölgesini içine almıştır. Bu sebeple veriler kategorize edilmiştir. Trabzon ile ilgili verileri dört kategoride ele alınmıştır; birincisi Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhane sancaklarını içeren ve en geniş bölgeyi içine alan Trabzon Vilayeti, ikincisi Merkez Kaza, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Sürmene, Akçaabat ve Of olmak üzere 9 kazadan oluşan Trabzon Merkez Sancağı, üçüncüsü bugünkü il sınırları ile Trabzon, dördüncüsü ise bağlı nahiyeleri dâhil edilmeyen Trabzon şehir merkezidir. Bu çalışmada daha çok bugünkü sınırlarıyla Trabzon ili ve şehir merkezi ele alınmıştır. Verilerin durumuna göre farklı kategorilerden alıntılara da yer verilmiştir. Verilerle ilgili değinilmesi gereken diğer önemli bir unsur bölgede yaşayan ermeni ve rum nüfusu ile ilgili verilerdir. Osmanlı dönemi kaynaklarında yer alan bu veriler Cumhuriyet dönemi kaynaklarında yer almamaktadır. Bunda rum ve ermeni nüfusun büyük oranda şehri terk etmesi ve kalanlarında vatandaş olarak sayılması etkili olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
20. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON

20. yüzyıldaki Trabzon tarihine başlamadan önce konu bütünlüğü acısından tarabzon tarihsel gelişim sürecine bakmak gerekir. Çünkü Trabzon en az İstanbul ve Roma kadar tarihi bir kenttir. Rize il sınırı yakınlarında yapılan sondajlarda ele geçen buluntular, Kalkolitik Çağla Tunç Çağında (M.Ö. 5500–1000) bu yörede insanların yaşadığını göstermiştir.[6] Trabzon'a ilk olarak doğudan gelen Tibarenlerin yerleştiği bilinmektedir. Trabzon o tarihlerde Anadolu'da etkisini sürdüren Hitit İmparatorluğu'nun sınırları dışında kalmıştır. İyonlular (Egeli Koloniciler) Sinop'tan Trabzon'a gelerek Türk asıllı Turanlılara bağlı Tibarenlerin elinden Trabzon'u alarak Karadeniz'de işlek bir ticaret merkezi yapmış ve liman kurmuşlardır. Böylece kurulan Trabzon kolonisi, ılıman iklimi, verimli toprakları, doğal limanı ve geniş art bölgesiyle (bir limanın veya işlek bir pazarın etki alanına giren yerler) kısa sürede gelişmiş, Karadeniz ticaret kolonilerinin en önemlilerinden biri durumuna ulaşmıştır. O dönemde Karadeniz'deki koloniler batıdan doğuya Sinop (Sinope), Samsun (Samisos), Giresun (Kerasos) ve Trabzon (Trapezus) olarak sıralanmaktadır.[7]

M.Ö. 6. yüzyılda Persler Trabzon ve çevresini alarak, burada merkeze bağlı Pontos Eyaletini kurmuşlardır. Persler döneminde Trabzon o zamanki adıyla Trapezus, "Pontos Kapadokyası" denilen büyük eyaletin, sınırları içinde yer almıştır. M.Ö. 334 yılında Anadolu'ya çıkan Makedonya İmparatoru İskender bütün Anadolu'yu istila edince, İran'ın Pontos Eyaleti de Makedonyalıların egemenliği altına girmiştir. M.Ö 323'de İskender ölüp komutanları arasında çekişmeler başlayınca, İran'ın Pontos Valisi Mithridates, yerli halkın desteğiyle bağımsızlık mücadelesine girişerek M.Ö. 298 yılında merkezi Amasya olan bağımsız Pontos Devleti'ni kurmuştur. M.Ö. 1. yüzyılda batıda güçlenen Romalılar Anadolu'yu da işgal etmeye başlamışlardır. Roma Kralı Pompeius'un, Pontus Kralı V. Mithridates'i Kelkit vadisinde bozguna uğratması üzerine Pontus Krallığı dağılmıştır. Böylece Trabzon, M.Ö. 66 yılında Roma yönetimine girmiştir.

---

[6] **Ana Britannica**, C. 21, s. 143.
[7] **Yurt Ansiklopedisi: Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını**, Vedat Günyol ...[ve öte.] (hzl.), C. 10, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1984, s. 7182.

Trabzon, M.S. 276 yılında tüm Doğu Karadeniz Bölgesine akınlar yapan Gotların saldırısına uğramış, bu saldırıda tüm kent yakılıp yıkılmıştır. Roma İmparatorluğu, M.S. 395'te ikiye bölününce Trabzon da Anadolu gibi Doğu Roma'nın (Bizans) payına düşmüştür. M.S. 2. yüzyılda Bizans İmparatoru Hadrianus ve 6. yüzyılda Justinianus Trabzon şehrini ve limanını imar etmiş ve su kemerlerini yaptırmıştır.

Trabzon ve çevresine Bizans hâkimiyetinde olduğu dönemde Araplar ve sonrasında Türkler çok sayıda akınlar yapmışlarsa da, surlarla çevrili Bizans kent merkezlerini alamadıkları için, egemenlikleri çok kısa süreli olmuş, düzenli Bizans orduları karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bizans merkezli bazı komutanlar Trabzon'da zaman zaman bağımsızlıklarını ilan etse de Bizans Merkezi Ordusu harekete geçerek bölgeyi merkeze bağlamıştır.

Haçlılar, 1204'te Bizans başkentini işgal edip, İstanbul'da bir Latin devleti kurunca, İmparator I. Andronikos'un torunları olan ve Büyük Komnenos soyundan gelen Aleksios ve David kardeşler, Trabzon'a kaçmışlardır. Burada akrabaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yardımıyla, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu (Pontus Devleti) 1204 yılında kurdular. Aleksios Komnenos'un kardeşi David Komnenos, kısa sürede Karadeniz kıyılarının tümünü ele geçirip ve Ereğli önlerine dek ilerlediyse de sonraları gittikçe küçülerek sadece Trabzon şehri ve civarına sahip olmuşlardır.

Karadeniz kıyılarında uzun zamandan beri varlıklarını koruyan Cenevizliler, Pontosluların en büyük rakibidir. Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin yoğunlaştığı en önemli limanlardan biri olan Trabzon'da toplanan mallar, Ceneviz gemileri ile yerlerine ulaştırılırdı. Zamanla Trabzon'daki deniz taşımacılığını tümüyle ele geçiren Cenevizliler, Pontus Devleti'ne kafa tutmaya başlamış, buna karşı 1319'da Pontus Kralı II. Aleksios, Venediklilerle ticaret anlaşması yaparak, Trabzon'da Cenevizliler'e verilen hakların tümünü, onlara da tanımıştır. III. Aleksios Komnenos (1349–1390), Türkmenlerle yakınlık kurmaya çalışmıştır. Pontuslular, Akkoyunlular'a vergi vermeyi ve gerektiğinde asker göndermeyi kabul etmiştir.

13. yüzyılın ilk yarısında Trabzon; zenginliği, bakımlı büyük yapıları, ılımlı havası, bereketli toprağı, bol ve şifalı suları, sık ormanları, zeytin ağaçları ve üzüm asmaları ile "Asya'nın gözbebeği" diye anılan bir yerdir.[8] 14. yüzyılın başında ise doğu-batı ticaretinin merkezi haline gelmiş; bilim, sanat ve ticarette çok ileri gitmiştir. Başka ülkelere kendi ürünü olarak şarap, tuzlu balık, işlemeli elbise, renkli kumaş, çamaşırlık bez ihraç edmiştir.[9]

Trabzon Rum İmparatorluğu 257 yıl boyunca tam bağımsız olmayıp, Anadolu Selçuklularına, Moğollara, Akkoyunlulara, 1456'da da Osmanlılara vergi ve asker vererek tabi olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra kaçan Rumların Trabzon'a yerleşmeleri, II. Mehmet'in harekete geçmesine neden olmuştur.

1461'de Gelibolu Sancakbeyi Kazım Bey ile Yakup Bey komutasındaki Osmanlı donanması, Sinop'tan Trabzon'a gönderilmiştir. Fatih Sultan Mehmet zahmetli bir kara ve deniz savaşından sonra, 26 Ekim 1461'de Trabzon'u fethetmiştir. Trabzon'da bir müddet kalan Sultan Fatih, Gelibolu Sancakbeyi Kazım Beyi vali olarak bırakmıştır. Sinop Fatihi Hızır Bey doğunun fethi için görevlendirilmiş, sonrasında Vali Kazım Beyin yerini almıştır. Trabzon'da daha sonra Hayrettin Paşa, Zağonos Paşa, Ali Bey ve Mahmut Paşa valilik yapmışlardı. 1470 yılında sancak beyliği II. Beyazıt'ın büyük oğlu Abdullah'a verilmiş; Abdullah, annesi Şirin Hatun'la birlikte 1479 yılına kadar Trabzon'da yaşamıştır. Yavuz Sultan Selim de şehzadeliği sırasında (1491–1512) Trabzon'da Sancak Beyi olarak bulunmuş ve yaptığı çalışmalarla, Trabzon tamamen bir Türk şehri olmuştur. Sonradan Kanuni unvanı alacak olan oğlu Sultan Süleyman burada doğmuştur. Trabzon, Osmanlı Döneminde önceleri eyalet ve sancak olarak şehzade ve mutasarrıflar tarafından idare edilmiştir.

II. Beyazıt zamanında önce Şehzade Abdullah, daha sonra Şehzade Selim'in buraya sancakbeyi olarak gönderilmeleri Trabzon'un merkezi otorite açısından önemini göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman, 1520'de, kenti yeniden yapılandırmış ve Batum Sancağı'nı da ekleyerek Trabzon Eyaleti'ni kurmuştur.

---

[8] Gologlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi,** s. 18.
[9] Gologlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi,** s. 18.

1867 yılında Trabzon'da çıkan büyük yangından sonra büyük zarar gören kent daha sonra yeniden düzenlenmiştir. Trabzon 1868 yılında vilayet olmuş, merkez sancağı dışında Lazistan, Gümüşhane, Canik Sancakları da buraya bağlanmıştır. 19. yüzyılda bölgede eşkıyalık hareketleri ve Celali İsyanlarının artması üzerine II. Mahmut, kısa aralıklarla yeniden alevlenen ayaklanmaları ve Celali İsyanlarını bastırmak için, Trabzon üzerine kuvvet göndermekten çekinmemiştir. Rizeli Tuzcu oğlu Memiş Ağa'nın 1816'daki ayaklanması o zamanki yönetimi hayli uğraştırmıştır. 1895'de de bölgede Ermeniler ayaklanmışsa da isyan bastırılmıştır.

1.1 YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞLARINDA TRABZON

20. yüzyıl başında Osmanlı Devleti'nin, yüzölçümü 7.338.035 km^2'dir, nüfusu ise 54.100.000 kişidir.[10] Bunun Asya bölümü; yüzölçümü 1.776.859 km^2'dir, nüfusu ise 17.190.566 kişidir.[11]

20. yüzyıl başında, Trabzon vilayet şeklinde yapılanmış ve bugünkü birçok çevre il ona bağlanmıştır. Trabzon vilayeti, Bahri Siyah'ın (Karadeniz) doğu sahil kıyısı boyunca uzanır. Doğusunda Kafkasya toprakları, güneyinde Erzurum ve Sivas vilayeti, batısında Kastamonu vilayeti ile çevrilidir. Yüzölçümü 32.400 km^2'dir.[12] Vilayetin toplam nüfusu 948.500'dür. Lazistan ve Canik dağ silsilesini içine alır. Başlıca dağları: Çal, Golat, Gümüşhane, Kümbet, Hacılar, Bünyan ve Katran dağlarıdır. Nehirleri: Kızılırmak, Yeşilırmak, Of ve Sürmene suları, Değirmendere, Harşit, Gilyora, Kasap çayları, Aksu, Turna Suyu, Melet Irmağı, Miliç ve Terme çayları ile Murd Irmağı'dır.[13]

Pirinç, mısır, bakla, fasulye, nohut, çavdar, buğday, tütün, kendir, fındık ve bal başlıca mahsulleridir. Sanayi ürünleri ise, aba, çuval, gümüşlü sigaralık ve buna benzer şeylerden ibarettir. Bakırcılık ise Trabzon halkına mahsus bir şey gibidir. Başlıca iskeleleri; Hopa, Arhavi, Atina, Rize, Sürmene, Trabzon, Polathane, Tirebolu, Giresun, Ordu, Fatsa, Ünye ve Samsun'dur.

---

[10] Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü ve Mülazım M. Eşref, **Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları**, Rahmi Tekin ve Yaşar Baş (hzl.), İstanbul: Osmanlı Araştırmalar Vakfı, 2003, s. 13.
[11] **Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları**. s. 45.
[12] Trabzon Vilayetinin 1904 yılındaki çoğrafi durumu için ek-15'teki siyasi haritaya bakılabilir.
[13] **Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları**, s. 65.

1.2 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA TRABZON

Trabzon bölgesinin, özellikle 1. Dünya Savaşı'ndan itibaren Osmanlı Devleti için vazgeçilemez bir önemi vardır. Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı mücadele eden 3. Ordu'ya gerekli olan mühimmat, teçhizat gibi malzemeler Trabzon üzerinden temin edilmektedir. Ziraata elverişli toprakları az olan Trabzon Vilayeti hem büyük nüfusu, hem de bölgesinde konuşlanan 3. Ordu'yu beslemek zorundadır. Trabzon halkının büyük kısmı ticaret ve denizcilik sayesinde yaşamını sürdürmüştür. Savaş nedeniyle vilayetteki buğday, un, pirinç, bulgur, kuru sebze, yağ, çay, şeker ve hayvan yeminin % 25'ine tekâlif-i harbiye namıyla el konulup ambarlarda depolanmıştır.[14]

1915 yılı başlarında Trabzonlular her gün 100.000 – 150.000 kilo erzak ve levazımı 3. Ordu'ya taşırdı. 3. Ordu'nun Trabzon'dan karşılanamayan ihtiyaçları deniz yoluyla şehre getirilirdi. 3. Ordu'nun kaput, elbise, ayakkabı, çamaşır, ceket gibi ihtiyaçlarını kısmen karşılayan imalathanelerden biri de Trabzon'dadır. Burada çalışanların miktarı 400 – 500 kişiye çıkarılarak ücretlerin artırıldığı görülür. İmalathane her ay orduya her çeşitten 5.000 takım giyecek, 3.000 çift ayakkabı, 25.000 – 30.000 ekmek torbası yapmıştır.[15]

Trabzon'da savaş yılları boyunca artan yiyecek darlığı ürün fiyatlarını hızla arttırmıştır. Örneğin Ocak 1915'te Terme ve Fatsa kazalarında okkası 55 paraya satılan mısır, Trabzon'da 3 kuruşa satılırdı. Bu sıralarda aydınlatmada kullanılan gazın tenekesi 300 (bir memur maaşı), şeker ve sabunun okkası 25 – 30, ekmeğin okkası 3 kuruşa satılırdı.[16] Rusların işgal ettiği bölgelerden özellikle Kafkaslar ve çevresinden gelen, durumları içler acısı göçmenler de Trabzon için büyük bir sorundu.[17] 1915 yılı sonlarında yaşanan sorunlardan biri de 3. Ordu'nun iaşe bulmakta çektiği zorluğa karşı tedbir olarak aldığı, bölgesindeki dâhili nakliyatı yasaklaması bölge ticaretini olumsuz etkilemiştir. Bu yasağa göre, bir şehirden diğer bir şehre erzak nakli yapılamayacaktı.

---

[14] Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914–1919)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 479.
[15] Beyoğlu, s. 480.
[16] Beyoğlu, s. 480–481.
[17] Tarım hayatı pek canlı olmayan bölgede ahalinin ana problemi beslenmeydi. Mülteciler buğday ekmeğinin okkasını 14, mısırın altı okkasını 75 kuruşa almak zorundaydı. Kazalardaki kart ve meyvesiz ağaçların kesilip, tüccardan fındıkkabuğu toplanarak 1.000 hane muhtaç mülteciye 200 okka odun, 50 okka fındıkkabuğu verildi. Bununla 1916 yılının soğuk kışından mültecilerin korunması amaçlanıyordu. (Beyoğlu, s. 483.)

Yasağa göre Trabzon'dan tütün ve fındık dışında erzak ve hububat ihracı durdurulmuştur.

1.3 1916 RUS İŞGALİ VE SONRASINDA TRABZON

Rusların, Osmanlı Devleti topraklarını işgale başlamasından sonra Trabzon'da da çeşitli ayaklanmalara ve göçlere rastlanmıştır ve bu olaylar Trabzon gelişiminde dönüm noktasını oluşturmuştur. Trabzon'daki Ermeniler 8 Kasım 1915'de ayaklanmıştır. Fakat ayaklanmanın olabileceği düşünülerek alınan tedbirlerle Vali Kadri Bey kısa zamanda ayaklanmayı bastırmıştır. Ermenilerin ikinci kıpırdanışları 1915 yılında Rusların Van'ı işgal etmesiyle olmuştur. Bundan cesaret alan Ermeniler, çeteler kurarak Of, Yomra ve merkez kazaya bağlı köylerde art arda birkaç kez ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır. Ancak 1915 yılında çıkarılan tehcir kanunuyla başka yerlere nakledilmişlerdir.[18] 19. yüzyılın sonunda Rumlar, toplam nüfusun ancak 1/5'ini oluşturmaktadır. Bunda göç hareketleri ve Müslümanlaşmanın payı büyüktür. 20. yüzyılda Rumlar Osmanlı Devleti için daha büyük bir sorun olmuştur. Kıyılarda yaşayan Rumların devamlı Ruslarla işbirliği halinde olması, Türk nüfusuna rahatsızlık vermesi ve kayıkçılara saldırılarda bulunması üzerine, kıyılarda yaşayan yerli Rumlar, 12 Mart 1916 tarihli emir ile -başta Trabzon Rumları olmak üzere- Doğu Karadeniz bölgesi Rumları iç bölgelere sevk edilmiştir. Ermeni tehcirinden farklı olarak Rumlar, Anadolu'nun iç bölgelerine gönderilmiştir. İtilaf devletlerinin muhalefetine karşın bu durum 1922 yılı şubat ayına kadar sürdürülmüştür.[19]

Trabzon'un hem ticaret hem de askeri açıdan taşıdığı önem, şehri savaş boyunca Rus ordusunun öncelikli hedefi haline getirmiştir. Zira Trabzon doğuda Türk ordularının en büyük ikmal merkezi durumunda olması, Rusların da aynı maksatla şehri ele geçirmek istemelerine neden olmuştur. Durum bu merkezde olunca, şehir kaçınılmaz olarak Rus kara ve deniz kuvvetlerinin büyük saldırılarına maruz kalmıştır. Bu sebepledir ki şehir gerek bina ve gerek ticaret hayatı itibariyle büyük kayıplara uğramıştır. Seferberlik sırasında Trabzon'un hemen hemen bütün gençleri 9. kolordu'ya katılmış ve bu kolordu, gerek çatışmalar sırasında, gerek soğuğun etkisiyle (Doğu

---

[18] Mehmet Akif Bal, **Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860–1950)**, Trabzon: ABP Yayınevi, 2004, s. 104.
[19] Gologlu, **Pontus**, s. 254.

Cephesi ve Sarıkamış Olayı) hemen tüm birliklerini yitirmiştir. Stratejik bir liman olan Trabzon'u ele geçirmek üzere harekete geçen General Yüdeniç komutasındaki Rus kuvvetleri 15 Nisan 1916'da şehre 18 km. kadar yaklaşmıştır. Ruslar, Türk birliklerini arkadan vurmak için Akçaabat'a asker çıkarmak üzereyken Trabzonlular şehri boşaltmıştır. Şehir 15–16 Nisan gecesi Türk halkının büyük çoğunluğunca terk edilmiştir. 5. Rus Kolordusu komutanı Vladimir Liyahof da, 18 Nisan 1916'da Rumların sevgi gösterileriyle beraber Trabzon'a girmiştir.

Ruslar iki yıla yakın süren işgal yıllarında Ermeni ve Rumları destekleyerek Müslüman halkı ezmiştir. Kentte Müslümanlara ait mahallelerde birçok yıkım gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler ve Rumların gözünde Trabzon'u bu denli vazgeçilmez yapan unsur, bölgenin gelişmiş liman şehri olmasından kaynaklanmıştır. Rumlar, fetihten önce burada "Rum Pontus Devleti" olduğu gerekçesi ile Trabzon üzerinde hak iddia ederken, Ermenistan, denizlere çıkma ve dünyaya açılma, nefes alabilme ihtiyacı ile buradaki sözde iddialarına devam ettirmişlerdir. Rusya ve Yunanistan'ın desteğiyle süratle teşkilatlanıp silahlanan Rumlar, Ermenilerle beraber bağımsızlıkları için mücadeleye girişmişlerdir. Karadeniz Bölgesinin deniz ticareti İngilizlerin kontrolü altındaydı ve kontrol sahasında İngilizler Pontus Çeteleri ile Yunanlılara destek vermiştir.

Ekim 1917'de Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik İhtilali bütün cephelerde Rus birliklerinin dağılmasına yol açmıştır. Trabzon ve yöresindeki Rus birliklerinin vapurlarla Rusya'ya dönebilmesi için Trabzon'da toplanmaları hem izdihama hem de yiyecek sıkıntısına ve yağmaya yol açmıştır. Tahliye halinde bile tahribattan geri durmayan Ruslar, ele geçirdikleri ve halkın işine yarayabilecek her türlü araç-gereci almış, alamadıklarını da denize dökmüşlerdir. Dükkân ve mağazaların yanı sıra evler ve hatta kütüphaneler dahi acımasız bir yağmaya maruz kalmıştır.

Rus güçlerinin çekilmesiyle beraber oluşan boşlukta azan Rum çetelerine karşın 12 Şubat 1918 tarihinde Türk birlikleri harekete geçmiştir. Bölgedeki çeteleri temizleyerek ilerleyen Türk Birliklerinin 24 Şubat 1918 yılında Trabzon'a girmesiyle Trabzonlular dayanılmaz acılarla geçen iki yıldan sonra tekrar anavatana katılmanın eşsiz ve büyük sevincini yaşamıştır.

İşgal sonrasında yakılmış, yıkılmış bir şehir ve sefil olmuş bir halk bulan hükümet yetkilileri, muhacirlere sarf edilmek üzere, kurtarılan Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleriyle Erzincan sancağı halkına iaşe ve hasar görmüş olan yerlerin imarı için 1918 yılı maliye bütçesine 5.000.000 lira olağanüstü tahsisat koymuş ve bu tahsisatın nasıl kullanılacağı hususunda bir nizamname yayımlamıştır.[20]

Rumlar Trabzon'da bir Rum krallığı kurmak, Ermeniler ise Trabzon'u; kurmak istedikleri büyük Ermenistan'ın bir iskelesi yapmak istemiştir. Bu amaçla Rum ve Ermeni silahlı çeteleri şehirde büyük rahatsızlık yaratmışlardır. Pontus Rumlarının taşkınlık yapmasını sağlayan ve başı çeken Trabzon Rum metropoliti Hrisantos, dışarıdan büyük destek almıştır. Rumların can ve mal kayıplarına sebep olan aşırılıklar sonucu yerli Müslüman halk örgütlenmeye başlamıştır. Yerli eşraf 12 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'ni kurmuştur. Bu cemiyet, örgütün resmi yayın organı durumuna gelen Barutçuzade Faik Ahmet Bey'in İstikbal gazetesinde kamuoyuna duyurulmuştur. Vilayete bağlı çeşitli sancak ve kazalarda şubeler açılmıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin 28 Mayıs 1919'da toplanan kongresinde önemli kararlar alındı. Bunların başında silahlı mücadeleye geçilmesi, asker toplanması ve doğu vilayetlerinde bir kongre yapılması vardı. Trabzonlular, 10 Temmuz 1919'da yapılması kararlaştırılan Erzurum Kongresi'ne Ermeni ve Rum tehdidine karşın, 17 delege ile katılarak Milli teşkilatlanmaya büyük destek vermişlerdir. 19 Nisan 1919'ta 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in Trabzon'a gelmesi ve milis güçlerle işbirliği yapmasıyla Pontusçu Rumların azgınlıkları dizginlenmiştir

25 Şubat 1919'da toplanan 1. Trabzon Kongresi, milli mücadeleye rastlayan günlerde Erzurum'dan Balıkesir'e kadar çeşitli vilayetlerde toplanan benzer kongrelerin ilki olması sebebiyle önemlidir. İşgallere karşı Trabzon'da ilk miting ise 20 Ocak 1920 günü çok büyük bir katılımla yapılmıştır.

---

[20] Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001)**, C. 1, Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 568.

Savaş sırasında Trabzon'u terk eden halk, savaşın bitmesi, Rus işgalinin sona ermesi, Rum çetelerinin etkisinin azalmasıyla geri dönmeye başlamıştır. İstanbul'da ve İstanbul'a yakın yerlerde sığınmış olan Karadeniz muhacirleri İstanbul'daki muhacirler müdürlüğü tarafından parasız olarak vapurlara doldurulmuş, her nüfusa günlük bir kilo buğday ekmeği verilerek memleketlerine gönderilmişlerdi.[21]

Yuvalarına dönen muhacirler şu parçalara bölünebilirdi:

- Ordu ilçesinde geçici olarak çalışan hükümet memurları,
- Sığındığı yerlerde dülgerlik, marangozculuk, ayakkabıcılık gibi elindeki sanatı ile geçinenler ve ticarethane kurup alışverişle para kazanmış olanlar,
- Memleketinde toprağını ekip biçip hayvanlarını yerleştirerek geçinmekte olanlar.

Muhacirlerin yurda dönmesiyle kent nüfusu artmış, yokluk, hastalık, açlık ve barınma sorunları daha fazla gün yüzüne çıkmıştır. Hükümet ve Belediyenin gayretleri bile bu sıkıntıyı hafifletememiştir. Su, yemek ve barınma sıkıntısı kısa zamanda büyük salgın hastalıkların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Bakü Cemiyeti Hayriye'si "Kardeş Kömeği" adıyla Türk – Müslüman ahaliye gerek maddi gerekse manevi pek çok yardımlarda bulunmuştur. Padişah V. Mehmet Reşat vilayet-i müstahlise için 500.000 liralık fevkalade tahsisat çıkarmıştır. Yine 18 Haziran 1918'de düşman işgaline uğrayan yerlerdeki ahalinin bina, arazi, koyun, gelir vergileri bir kararnameyle affedilmiştir.[22] Meclis-i Vükela, 16 Mayıs 1918 tarihinde yaptığı toplantıda aldığı bir kararla Trabzon'un da içinde bulunduğu doğu vilayetlerini Tekâlif-i Harbiye'den muaf tutmuş, kararın uygulanması hususunda da Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerini görevlendirmiştir.

Hükümet, 1919 yılı başlarında Trabzon'a daha önceden gönderilmiş tohumluklara ek olarak 15.000 kg. arpa, 45.000 kg. buğday göndermiştir. Hükümet, Trabzon Vilayeti'nin iaşesi için ayrıca 160.000 lira tahsisat daha göndermiştir.[23]

---

[21] Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniverstesi Rektörlüğü, 1986, s. 25.
[22] Sebahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 20.
[23] Beyoğlu, s. 486.

Trabzon’da muhaceretten sonra, ticari olarak kullanılan büyük baş hayvanlarda çok azalmıştır.

Cumhuriyet sonrası önemli olaylar: Cumhuriyet dönemi kent, 1923 yılında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin 61. il merkezi olarak yerini almış, 1926 yılında ilk Halk Kütüphanesi ve Ziraat Bankası, 1929'da Vizera Hidroelektirik santrali, 1938'de Trabzon İçme Suyu tesisleri, 1942'de Trabzon Lisesi, 1947'de Trabzon Numune Hastanesi, 1949'da Göğüs Hastalıkları Hastanesi, 1954'de Trabzon limanı, 1957'de Trabzon havaalanı, 1958'de SSK Hastanesi açılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE İDARİ YAPI

2.1 OSMANLI İDARİ YAPISI İÇİNDE TRABZON

Trabzon Eyaleti sınırları çoğrafi olarak zamanla değişikliklere uğramıştır. 19. yüzyılın başlarında, Trabzon ve Künye Livası'ndan (Gönye) oluşan Trabzon Eyaleti, 1846–1847 yönetsel bölümünde, Trabzon eyaleti, Merkez Sancağı, Karahisarı Şarki (Şebinkarahisar), Canik, Gönye ve Batum sancaklarından oluşmuştur. 1855–56 tarihlerinde Trabzon vilayeti beş sancaktan oluşmaktadır. Bunlar, Trabzon Sancağı[24] ile Canik, Ordu, Karahisarı Şarki, Gümüşhane ve Lazistan Sancaklarıdır. Daha sonra Trabzon vilayeti, Trabzon Merkez Sancağı ile Batum, Canik ve Gümüşhane sancaklarından oluşmuştur. 1877'de ise Trabzon'un Merkez Sancağı'na baktığımızda kazaları: Merkez Kaza, Giresun, Bucak, Rize, Of ve Tirebolu olmuştur. 1877'de ise Canik, yine Trabzon vilayetine bağlı ama özerk bir mutasarrıflık olunca, vilayetin toplam sancak sayısı 3'e inmiştir. Bu dönemde, Trabzon Merkez Sancağı'nda, Merkez Kaza, Ordu, Of, Aybastı, Tirebolu, Sürmene, Tonya, Görele ve Vakfıkebir olmak üzere, toplam 9 kaza bulunmaktadır.

1880 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesinde, Trabzon Vilayeti'nin, Trabzon Merkez Sancağı, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından oluştuğunu, ayrıca Trabzon Merkez Sancağı'nda toplam 37.349 hane ve 471 mahalle bulunduğu; sancağın toplam erkek nüfusunun ise 100.000'e yaklaştığı belirtilmiştir.[25] 1892'de, Trabzon Vilayeti, Canik Sancağı'nın eklenmesiyle, yine 4 sancaklı bir vilayet durumuna gelmiştir. 1896 Devlet Salnamesi'ne göre ise, Trabzon Merkez Sancağı'nın 8 kazası vardır: Merkez Kaza, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Sürmene ve Akçaabat. Of'un eklenmesiyle, Trabzon Merkez Sancağı'nın kaza sayısı 9'a çıkmıştır. Trabzon Vilayeti, 1896'daki idari statüsünü 1903'te de korumuştur. Trabzon bölgesi, 19. yüzyıl sonlarına

[24] O tarihlerde Trabzon Sancağı; Merkez Sancak ile Trabzon ve merkeze bağlı nahiyelerin Akçaabat, Görele, Sürmene, Of, Rize, Keşap, Maçka ve iki Vakfıkebir kazalarını kapsamaktadır.
[25] **Yurt Ansiklopedisi**, s. 7189.

gelindiğinde, artık vilayet adıyla anılmış ve doğrudan bir büyük idari üniteyi niteleyen özellik kazanmıştır.[26]

Konumuz dahilinde olan 20. yüzyılda Trabzon vilayeti ve alt birimlerinin (Vilayete bağlı Sancak, kaza ve nahiyelerin) dağılımı bütün olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1
Yirminci Yüzyılda Trabzon Vilayeti İdari Taksimatı

TRABZON VİLAYETİ		
Kazaları	**Nahiyeleri**	**Köy Adedi**
TRABZON SANCAĞI		
Trabzon	Yomra, Maçka, Şarlı, Tonya	112
Ordu	Bolaman, Perşembe (Pençşenbe), Ulu yün, Habsamana, Aybasdı	237
Giresun	Keşab, Akköy, Piraziz	138
Tirebolu	Kırık	114
Görele, Merkez: Büyük liman		56
Vakfıkebir, Merkez: Ful		55
Akçaabat, Merkez: Polathane		82
Sürmene		69
Of		122
CANİK (SAMSUN) SANCAĞI (1. Sınıf)		
Samsun	Kavak	215
Bafra	Alaçam	161
Ünye	Karakuş	117
Fatsa		84
Çarşamba		261
Terme		158
LAZİSTAN (RİZE) SANCAĞI (2. Sınıf)		
Rize	Karadere, Mapavri,7 köy	218
Atina	Hemşin	102
Hopa	Arhavi, Viçe	44
GÜMÜŞHANE SANCAĞI (3. Sınıf)		
Gümüşhane	Kokas, Yağmurdere	50
Kelkit		99
Şiran, Merkez: Karaca	Kürtün	75
Torul, Merkez: Aradasa		49
Toplam Köy Adedi		2.618

Kaynak: Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü ve Mülazım M. Eşref, **Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları**, Rahmi Tekin ve Yaşar Baş (hzl.), İstanbul: Osmanlı Araştırmalar Vakfı, 2003, s. 74.

[26] Trabzon Vilayetinin 1904 yılındaki çoğrafi durumu için ek- 15'teki siyasi haritaya bakılabilir

1907 yılı sonunda Trabzon Vilayeti olarak adlandırılan kesimde 49 nahiye, 1911 yılı sonunda ise 39 nahiye bulunmaktadır. Bunun Trabzon Merkez kısmında dört nahiye, 215 köy ve mahalle bulunmaktadır. Trabzon Sancağına bağlı kazalardan Sürmene'nin 60 köyü, Akçaabat'ın 3 mahallesi ve 85 köyü, Vakfıkebir'in 46 köyü, Of'un 94 köyü bulunmaktadır.[27]

Trabzon, 1914'te Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki en önemli vilayetlerinden biridir. Vilayetin Merkez Sancak dışında, Lazistan ve Gümüşhane sancakları olmak üzere, iki sancağı daha vardır. Bugün il olan Giresun ve Ordu, o dönemde Trabzon Merkez Sancağı'nın kazalarıdır. Trabzon o dönemde oldukça kalabalık bir vilayettir. Toplam nüfusu 1.100.000'i aşıyordu. Bunun 900.000 kadarı Müslüman'dır. Trabzon kent nüfusu ise 100.000 dolayındadır ve bunun 65.000'i yine Müslümanlardan oluştururdu. Trabzon Vilayeti, 1916'da Merkez Sancağı, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından oluşmaktadır. Trabzon Merkez Sancağı'nın kaza sayısı, Maçka'nın eklenmesiyle 10'a çıkmıştır. Trabzon Vilayeti, 1916'daki idari statüsünü 1918'de de korumuştur.

Trabzon idari yapısına baktığımızda merkezi ve yerel yönetimin yanında dış ülke konsolosluklarının ve gayrimüslimlerin de etkisi vardır. Trabzon'un hem idari hem de ekonomik acıdan diğer ülkelerle yakın ilişkide olduğu için, dönemin önde gelen devletlerinin hepsinin konsoloslukları vardır. 1898 yılında Trabzon çarşısında: Avusturya, Macaristan, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, İran, Yunanistan, Belçika ve İspanya konsoloslukları faaliyette bulunmaktadır.[28] 1900 yılı itibariyle konsolosluk heyetleri şöyledir:[29] Avusturya – Macaristan başkonsolosu (Alman ve Felemenk devletleri Trabzon konsolosluğunu da yerine getirir.) Samsun konsolos vekili ve Giresun konsolosluk memurları ona bağlıdır. İngiltere Trabzon konsolosu (Longworth) ABD konsolosluğu işlevini de yerine getirir. Samsun'da konsolos memuru, Trabzon'da konsolosu vardır. Belçika'nın Trabzon konsolosu, Danimarka konsolos yardımcılığı görevini de görür ve Samsun'da bir viskonsülü vardır. Gene İspanya'nın Trabzon

---

[27] Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988)**, Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990, s. 19.
[28] Kemal Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık: Tarihçe**, Giresun: Yeşil Giresun Matbaası, 1945, s. 24.
[29] **Trabzon Vilayet Salnamesi**, Sene 1318, s. 166.

Konsolosluğu ve Amerika'nın da Samsun konsolos memurluğu vardır.[30] Çoğu Anadolu kentinde olmayan bu konsolosluklar Trabzon kentinin dış ilişkilerdeki konumu bakımından önemlidir.

Trabzon bölgesinde azımsanmayacak miktarda gayrimüslim vardır. Bunlar ekserisini Ermeni ve Rumlar oluşturur. Bunlar cemaat yapısı şeklinde örgütlenmiş ve yönetime katılmışlardır. Bu gayrimüslimler ise bu dönemde belirli merkezlerdeki ruhani reislerine bağlı bulunur ve bunlar vasıtasıyla yönetime katılırlardı. Bunlar şöyle teşkilatlandırılmışlardır: Trabzon ve Trabzon'a doğrudan bağlı yerler, Rum Metropoliti Konstanstisyon Efendiye bağlıdır. Aynı bölgede Ermeniler; Ermeni Marrahas vekili İristakis Efendiye tabidirler. Katolikler ise piskopos Ohannes Korigiyan Efendinin yönetimindedir.[31] Bunların vilayet idare meclisinde de görevleri vardır.

Trabzon vilayetinin genel itibariyle gelir durumuna baktığımız zaman en büyük gelir gurubunu emlak, akar ve öşür vergisi oluşturur. Gider olarak maliye ve adliye giderleri önemli bir miktar tutar. 19. yüzyıl sonu itibariyle gelir-gider durumuna baktığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşılır:

Tablo 2
Trabzon Vilayetinin 1898–1899 (H.1316) Bir Yıllık Gelir ve Giderleri

Gelirin Cinsi	Kuruş-Para	Giderin Türü	Kuruş-Para
Emlak ve Akar vergisi	8.162.736,25	Şer'iye	364.878,00
Temettü	580.707,10	Dâhiliye	2.257.963,00
Bedel-i Askeri	4.520.268	Adliye	1.044.610,00
Ağnam Rüsumu	3.077.132,35	Maliye	161.120,20
Maktu'en ihale olunan a'şar	13.121.633	Maaşat-ı zatiye	343.989,00
Emaneten idare olunan a'şar	3.387.330	Orman ve maden	184.041,00
Emlak-ı emriye muaccele icaresi	23.393,35	Esham-ı mütenevviye	562.232,00
Orman hakkı, kereste ve pul resimleri	510.292,30	Polis	202.107,00
Enva'i maden	10.432,00		9.264.374,20
Emlak ve tabu harçları	661.386,35		
Mehakim harçları	563.022,00	Gelirler	36.190.929,20
Hâsılat-ı müteferrika	1.102.806,10	**Giderler**	**9.264.374,20**
TOPLAM	**36.190.929,20**	**GELİR FAZLASI**	**26.926.555,00**

Kaynak: 1319 Trabzon Vilayet Salnamesi, s.209.

Rumi 1317-1318 yıllarında giderler gelirler eşitlenmiştir. İki yılda da aşar vergisi en önemli gelir kalemidir. Yıl içinde gelirler yaklaşık % 2 artmıştır. En belirgin

[30] İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 266.
[31] Çadırcı, s. 18.

artış tapu ve mahkeme gelirlerinde olmuştur. Gider kalemlerinde ise mali hizmetler ve havale giderlerinde bir artış söz konusudur.

Konumuzun merkezini teşkil eden, Trabzon merkez sancağı olarak gelir gider durumuna bakıldığında: 1898 yılında Trabzon sancağının aşar vergisi 87.223.90 kuruş 35 santimdir.[32] Abdülhamit devrinde Trabzon ve Gümüşhane sancakları öşürü Eskişehir – Konya hattı borcu karşılığı olarak tutulmaktadır.[33] Vilayet olarak baktığımızda Konsolos Longworth, 1903 yılı raporunda iki yıllık vilayet bütçe dokümanlarını farklı olarak verir.

Tablo 3

1903 Yılı Raporunda İki Yıllık Vilayet Bütçe Verileri

Rumi 1317 (1901–1902) ve 1318 (1902–1903) yılları gelir ve giderleridir		
Gelirler	**Yıl: 1317**	**Yıl: 1318**
Aşar	160.395	161.920
Arazi vergileri	80.430	80.885
Askeri görev vergisi	44.030	44.080
Gemi vergisi	31.620	33.770
Tapu ve satışlar	6.340	10.585
Mahkeme ücret ve cezaları	5.365	9.210
Ticaret ruhsatları	5.710	5.700
Kamu işleri	5.800	5.600
Maden ve orman gelirleri	5.285	4.490
Devlet arazileri	230	285
Çeşitli gelirler (Doğrudan)	5.325	5.070
(Dolaylı)	4.930	4.640
Toplam gelir	**355.460**	**366.235**
Giderler	**Yıl: 1317**	**Yıl: 1318**
Jandarma	27.650	27.090
Sivil hizmetleri	22.110	23.110
Mali hizmetler	15.640	19.825
Yargıçlık	13.750	13.860
Emekli aylıkları	3.620	3.440
Polis	2.080	2.740
Maden ve ormanlar	2.360	2.345
Çeşitli	5.600	5.525
Havaleler	262.650	268.300
Toplam	**355.460 lira**	**366.235 lira**

Kaynak: FO, 424/206, No.10, s.14'ten aktaran Muammer Demirel, "Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899–1907)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** C. 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 501.

Cuinet'e göre, 1890'da Trabzon Merkez Sancağı'nın en önemli gelir kaynakları, ihale olunan aşar bedeli (6.771.558 kuruş) ile emlak ve akar (4.074.978

[32] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık: Tarihçe**, s. 21. Santim : Türk lirasının ve hatta kuruşun yüzde biri anlamında kullanılan para birimi. 100 santim = 1 kuruş.
[33] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 21.

kuruş) vergisidir. Trabzon Vilayeti'nin en büyük iki gider kalemi ise, polis ve jandarma harcamaları (2.627.294 kuruş) ile vergi dairesinin (2.059.106 kuruş) gideridir[34] 1898 Trabzon Vilayet Salnamesi de, Trabzon Merkez Sancağı'nın 19. yüzyıl sonundaki en büyük gelir kaynağının, toplam 8.772.390 kuruş ile 18.602.301 kuruşluk toplam gelirin yaklaşık ½'sini aşar vergisi oluşturur.

Tablo 4

1898 Trabzon Merkez Sancağı'nın Başlıca Gelir ve Gider Kalemleri

Gelirler	Değer (kuruş)	Giderler	Değer (kuruş)
Emlak ve Akar Vergisi	4.204.693	Şer'iye Mahkemesi	149.709
Temettü Vergisi	393.979	İçişleri Giderleri	999.391
Bedel-i Askeriye	2.071.143	Adliye Giderleri	478.156
Ağnam Vergisi	1.535.696	Maliye Giderleri	572.404
Aşar	8.722.390	Aylıklar	273.390
Miri Emlak Kiraları	8.794	Orman ve Maden	99.157
Orman Geliri	296.500	Vakıf, Tımar ve Zeamet	32.634
Maden Geliri	12.000	Jandarma	1.475.670
Emlak ve Tapu Harçları	370.000	Polis	140.000
Mahkeme Harçları	212.000	Asker Emekli Aylıkları	200.000
Çeşitli Resimler	278.206		
Çeşitli Gelirler	496.900	**Toplam**	**4.420.511**
Toplam	**18.602.301**	**Gelir-Gider Farkı**	**14.181.790**

Kaynak: 1898 Trabzon Vilayet Salnamesi.

1898 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon Merkez Sancağı'nın 4.420.511 kuruşu bulan toplam giderlerinin yaklaşık 1/3'ünün jandarma harcamalarına (1.475.670 kuruş) ayrıldığını kaydetmektedir.

2.1.1 Merkezi Yönetim

Osmanlı mahalli idare sisteminde, şehir ve kazalar kadılar tarafından, nahiyeler naipler tarafından, mahalleler imamlar tarafından idare edilmektedir.

1829 yılına kadar devam eden Osmanlı mahalli idare sistemi yenilenmiş ve bilhassa mahalle muhtarlarının seçilmesi, muhtarın idarede yalnız kalmaması için yanına ihtiyar heyeti ismiyle, dört veya beş kişilik bir heyetin seçilmesi ile ihtisap

[34] Vital Cuinet, **La Turquie d'Asia : Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie Mineure**, C. 1, Paris : Ernest Leroux Editeur, 1892, s. 39.

ağalığı şeklinde resmi bir nitelik kazanmıştır. Bu teşkilat bugünkü belediye teşkilatının temelini oluşturmuştur.[35] 1864 nizamnamesi ile sancak yönetimi mutasarrıfa bırakılmış, eyalet adı vilayet olarak değiştirilmiştir. Vali yine en üst düzey yönetici olarak korunmuştur. Düzenlemenin en belirgin özelliği eyalet ve sancak meclislerinin kaldırılıp, yerlerine iki ayrı kurulun oluşturulmasıdır. Sancak meclisi aynı kalmış, eyalet meclisinin yerini de "Vilayet İdare Meclisi" almıştır. Ayrıca vilayet meclisinde "vilayet umumi meclisi" adıyla sancak temsilcilerinden oluşan ve belirli bir süre toplanarak bölgenin genel sorunlarını görüşen genel bir kurum oluşturulmuştur.[36] 22 Ocak 1871'de İdare-i umumiye-i vilayet nizamnamesi ile taşra teşkilatında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu düzenleme ile valinin yanına bir muavin verilmiş ve vilayet merkezlerinde mevcut müdürlüklerin yanına yenileri eklenmiştir. Ayrıca, defterdar, mektupçu, umuru ecnebiye müdürü, ziraat ve ticaret müdürü, emlak müdürü, maarif müdürü, evkaf müdürü, vilayet üst düzey yöneticilerinin görevleri belirlenerek iş bölümünün nasıl yapılacağı ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Buna göre sancak biriminin, mutasarrıf, muhasebeci, tahrirat müdürü, defteri hakkani memuru, emlak ve nüfus memurları ile zaptiye zabiti başlıca görevlilerini oluşturur. [37]

19. Yüzyılın son yarısında trabzon vilayeti'nin yönetim şeklinde, Trabzon Vilayeti 4 sancağa ve her sancak da kaza ve nahiyelere ayrılmıştır. Ayrıca bizzat vilayet merkezlerinden idare edilen nahiyeler de bulunmaktadır. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde idare meclisleri vardır. Bu meclis Vilayet Genel Meclisleri üyelerinin seçim tarzı özel bir kanun ile düzenlenmiştir. Vilayet Genel Meclisleri'nin görevi ise, vilayet için tespit edilen hükümler idareyi mahallileştirmeye yani Vilayetler Genel Meclisleri'ni geniş ölçüde yönetime iştirak ettirmektedir. Kanun-i Esasi'nin getirdiği önemli prensiplerden bir diğeri de belediye işlerini ayrı tutması ve belediye işlerinin yürütülmesi için Belediye Meclisleri kurulmasını emretmesidir.[38]

19. yüzyılda da Trabzon Vilayeti'nin en yüksek düzeydeki yöneticisi olan vali, Trabzon Kenti'nde otururdu. Aynı zamanda, Trabzon Merkeze bağlı sancakların

---

[35] Odabaşıoğlu, s. 18-19.
[36] Çadırcı, s. 18.
[37] Çadırcı, s. 16.
[38] Cavit Akın, "19. Yüzyılın Son Yarasında Trabzon Vilayeti", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 193.

başında mutasarrıf, kazalarda kaymakam ve 24 nahiyenin başında da müdürler bulunmaktadır. 1870 yılı Trabzon Vilayeti idari taksimatına baktığımızda: Vali Sait Muhlis Paşa'dır. Defterdar İbrahim Selim Efendi Müfettişi Hükkam, Şerif Rüştü Efendi, Mektubi İbrahim Hilmi Efendi, Vali Muavini Dimitri Efendi, arazi memuru Feyzi Efendi, Evrak Müdürü Tevfik Efendi'dir.[39]

1900 yılına gelindiğinde vilayet merkezindeki görevlilerin ve kurumların sayısının iyice arttığı görülmektedir. Vilayet idare meclisi genişletilmiş yeni komisyonlar oluşturulmuştur. 1319 tarihli Trabzon Vilayet salnamesinden yararlanarak kenti idari yönden içinde bulunduğu durumu gösteren bazı bilgileri kısaca aktarabiliriz. Vali Mehmet Kadri Bey vilayet erkânı olarak merkez naibi, vali muavini defterdar ve mektupçunun adı geçmektedir. Trabzon Vilayet İdare Meclisi'nin üyesi artmıştır. Mecliste; Naib, vali muavini, defterdar, mektupçu, müftü, Rum Metropoliti, Ermeni Katolik Mar hassası, doğal üyeler arasında yer almaktadır. Görevlendirilen üyelerin ikisi müslüman ikisi gayrimüslimdir.[40] 20. yüzyılın başlarında Merkezi Hükümetin talimatla vilayet yönetimini serbest bırakması ile oluşan ortamda, Vali Kadri Bey döneminde halka karşı gayet adil ve çok ılımlı davranılmış ve bir refah ortamı yakalanmıştır. Dönemin İngiliz Konsolosunun belirttiğine göre artık yönetim, "halkın hükümet için değil hükümetin halk için olduğunu" anlamaya başlamıştır.[41]

1907 yılında Trabzon'daki görevliler: Defterdar Ahmet Hamdi Efendi, kadı Bahaeddin Bey, mektupçu Ahmet Süreyya Efendi, savcı İhsan Bey, sivil mahkeme Başkanı Ziyaüddin Bey, ceza mahkemesi Başkanı Hüseyin Rüşdi Efendi, ceza mahkemesi ikinci başkanı Kâmil Bey, ticaret mahkemesi Başkanı Fikri Efendi, sansür müdürü Tevfik Efendi, vilayetin tercümanı Antoine Efendi, polis baş komiser Hüseyin Rahmi Efendi, jandarma alay beyi Osman Bey'dir.[42]

---

[39] Çadırcı, s. 17.
[40] Çadırcı, s. 18.
[41] Muammer Demirel, "Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899–1907)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** C. 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 494.
[42] Demirel, s. 496.

Tablo 5
Osmanlı Dönemi Trabzon Valileri

Görev Yılları	İsim
1892–1902	Kadri Bey
1903–1906	Reşat Bey
1906–1910	Hacı Arif Paşa
1910–1911	Bekir Sami Bey
1911–1912	Süleyman Nazif Bey
1912–1912	Bekir Sami Bey
1912–1913	Mehmet Ali Ayni Bey
1913–1913	Semih Rıfat Bey
1913–1916	Cemal Azmi Bey
1916–1918	Rus İşgal Yılları
1919–1919	Mehmet Galip Bey
1919–1920	Ali Haydar Yücebaş
1920–1920	Hamit Bey (deli)
1920–1920	Vali Vekili Miralay Rüştü Bey
1920–1920	Hamit Bey (deli)
1920–1921	İsmail Sabri Vali Vekili
1921–1921	Abdullah Nacı Akbay
1921–1922	Ebubekir Hazım Tepeyran
1922–1922	Miralay Sami Sabit Vali Vekili
1922-	Emekli Binbaşı İhsan Bey

Kaynak: Cumhur Odabaşıoğlu, **Trabzon 1869–1933 Yılları Yaşantısı**, Ankara: İlk-San Matbaası, 1956, s. 169.

Trabzon, 1. Dünya Savaşının ardından gelen işgal yılları, azınlıkların isyanları, ekonomik sıkıntılar, bunlarla gelişen yiyecek, içecek barınma sıkıntıları ve bütün bunların akabinde gelişen salgın hastalıklar sonucu sıkıntılı dönemler geçirmiştir. Merkezi hükümet ve yerel yöneticiler bu durum karşısında aciz kalmıştır. Hükümetin gönderdiği nakdi ve ayni yardımlar yeterli olmamıştır.

Kolluk Kuvvetleri: Vali Kadri Bey'in idaresi sırasında vilayetin asayişi, özellikle 1899 yılı için, iyi başlamış, sonrasında şehir asayişi bozan unsurlardan temizlenmiştir. Trabzon Vilayeti'nde daha önce yedi eşkıya çetesi olduğu halde onların hepsi temizlenmiştir. Eşkıya çetesi önce Ordu'nun ormanlarına kaçmışlarsa da oradan da temizlenmişlerdir. Çete elebaşılarından Aziz ve Osman yakalanmış; Mehdi, Mehmet ve Muhammed öldürülmüştür. Son grup Emrullah ve Köse Mehmet ise adamlarını dağıtarak hayatlarını kurtarmak için Batum'a kaçmıştır.[43]

[43] Demirel, s. 497.

20. yüzyıl başlarında vilayette üçü hıristiyan 65 polis; 42‘si hıristiyan 1191 jandarma vardır. 1899 yılı içinde asayişi sağlamak için gayret eden güvenlik kuvvetleri kanunsuzlarla girdikleri çatışmalarda 3 şehit vermiştir. 34 güvenlik görevlisi gayret ve başarılarından dolayı ödüllendirilmiştir. Soyguncularla girilen çatışmalarda Trabzon’da 4 haydut öldürülmüş, 19 kişi yakalanmış, 5 kişi kendiliğinden teslim olmuştur.[44]

1902 yılında Trabzon’da 15 tane polis karakolu vardır.[45] Vilayet güvenliği, 1903 yılında asker; 63 subayla 868 kişi ve polis; 13 komiser ile 74 kişiden oluşmuştur. Jandarmadan 18 ve polisten 2’si Hıristiyan’dır. Yıl içindeki operasyonlar sırasında 10 suçlu vurulmuş ve 63’ü tutuklanmıştır. Güvenlik kuvvetlerinden üçü şehit edilmiş ve ikisi yaralanmıştır. 31 Aralıkta Trabzon Hapishanesi’nde 378 Müslüman ve 26 Hıristiyan mahkûm vardır. Bunların arasında müslümanlardan 10’u ve hıristiyanlardan da 3’ü kadındır.[46]

Haziran 1921 tarihi itibariyle Trabzon’da 79 polis görevlidir. Bunlardan 5’i merkez teşkilatta 3’ü ise Akçaabat, Vakfıkebir ve Maçka’da istihdam edilmiştir. Geri kalan 71 polis ise yaklaşık 50.000 nüfuslu Trabzon’da 9 karakola taksim edilmiştir. Bu yıl içinde Dâhiliye Vekâleti yeni bir düzenleme yaparak polis sayısını azaltmıştır. Dâhiliye Vekâleti’nin belirlediği vilayet polis kadrosu 2. sınıf 1 müdür ile 1 başkomiser, 2 komiser ve 8 muavin ve 58 polis memurundan oluşmuştur.[47]

Adliye: 1900 yılı itibariyle Trabzon’da 6 dava vekili vardır.[48] Ayrıca o tarihlerde belediyede kontrato kâtibi denen bugünkü manada noter işi yapan görevlisi de vardır. Cumhuriyetin kurulduğu 1923 senesinden önce Osmanlı İmparatorluğu adliyesinde cumhuriyet mahkemelerinin bugünkü gördüğü davalara bakan Şeriye ile Nizamiye mahkemeleri ve azınlıkların kendi hukuk işlerine bakan kaza hakkını haiz imtiyazlı, istisnai kilise ve havra mahkemeleri vardır.

1938 yılı itibariyle, Trabzon vilayeti merkezinde bugünkü adliye teşkilatı ağır ceza, asliye ceza, sulh ceza, asliye hukuk ve ticaret, sulh hukuk mahkemeleri ile icra

---

[44] Demirel, s. 497.
[45] Odabaşıoğlu, s. 78.
[46] Demirel, s. 498.
[47] Mesut Çapa ve Rahmi Çiçek. **20. Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam,** Trabzon: Serander Yayınları, 2004, s. 259.
[48] Ortaylı, s. 266.

tetkik mercii, sorgu hâkimliği, icra memurluğu ve C. Müddei umumiliğinden ibaret olup vilayete tabi Akçaabat, Vakfıkebir, Maçka, Sürmene ve Of kazalarında da ağır ceza hariç olmak üzere bütün davalara bakan mahkemeler ve adliye daireleri mevcuttur. Türkiye Cumhuriyeti'nde 1938 tarihi itibari ile 492 yerde adliye teşkilatı vardır.[49]

2.1.2 Yerel Yönetim

Belediyecilik anlayışı Osmanlı devletinde Tanzimat yıllarını takip eden yeni idare yıllarında doğmuştur. Belediye kurulmadan evvel bu işlerin bir kısmı kadılar tarafından görülürdü. Zaruri ihtiyaçlara ait narh işlemleri, ölçü - tartı teftişleri, her nevi yapıların kontrolü bunlar arasındadır. Bugünkü manada belediyecilik 1866 tarihli Nizamname ile başlamıştır. Fransa'da uygulanan idare sistemi ile bağdaştırılarak hazırlanan 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ilk önce Tuna yöresinde uygulanmıştır. Ardından bütün İmparatorluk'da yürürlüğü konmuştur. Yönetim birimleri, yöneticiler, vilayet ve sancak yöneticileri hakkında ayrıntıları kapsayan bu nizamname ile Osmanlı toprakları köy-kaza-sancak-vilayet şeklinde yapılandırılmıştır. 1864 düzenlemesi sonrasında Osmanlı Avrupa topraklarında 10 vilayet 44 sancak; Asya kısmında ise 16 vilayet 74 sancak teşkil etmiştir. Afrika'da ise 1 vilayet 5 sancak bulunmaktadır.[50]

1855 yılında ise kurulan Şehir Meclisleri (Belediye meclisi), Daire Müdürü yerine 1867 tarihinde Belediye Reisi ve Daire Belediye Meclisi olarak değişmiştir.[51] 1871 (Rumi 1286) Vilayetlerin Umumi İdaresi Nizamnamesinde vilayet ve kaza merkezlerinde birer belediye idarecisi bulunacağı gösterilmiştir. Bu yönetmelikle köy-kaza-sancak-vilayet yönetiminin ayrıntıları belirlenmiştir. Her aşamadaki yöneticilerin görev ve sorumlulukları ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Merkezi hükümetçe yapılan değişiklikler önce dış dünya ile yakın ilişkisi olan İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi kıyı şehirlerinde gelişmiş ve sonrasında iç şehirlere uygulanmıştır.

---

[49] CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 22.
[50] Çadırcı, s. 18.
[51] 1867 tarihli talimatnamelere göre Mülki İdareyi şöyle tanzim ediliyordu: 1.vilayet idaresi, 2. liva idaresi, 3. kaza idaresi, 4. köy idaresi. Belediye Reisi, eskiden olduğu gibi reis hükümetçe devlet memurları arasından tayin edilecek kendisine ayrıca bir maaş ödenmeyecek, geldiği memuriyetinde aldığı maaş ile yetinecek. Daire Belediye Meclisi, altı azadan ibaret olup azalar iki yıl için seçilecek. Seçilebilmek için Osmanlı vatandaşı olmak, seçileceği belediye dairesi hudutları içinde ikamet etmek ve belirli miktardan fazla vergi ödemiş olmak şartlarına haiz olmaları gerekiyordu. Seçimler iki dereceli olarak neticeleniyordu. (Odabaşıoğlu, s. 23.)

Belediye yasası gereğince her kent ve kasabada bir belediye yönetimi bulunur. Büyük kent ve kasabalarda 40.000 nüfus itibariyle çeşitli belediye yönetimleri oluşturulur. Belediye meclisi üyelerini, kent - kasaba halkı kendi aralarından seçerler. Belediye üyeliğine seçilenlerden uygun olanı, o yerin vali veya mutasarrıfı ya da kaymakamı tarafından başkanlığa atanır. Belediye başkan ve üyeleri dört yıl için seçilir. Seçilen üyelerin yarısı iki yılda bir değiştirilirdi.

Trabzon belediyesi 1868'de kurulmuştur. Trabzon'un ilk belediye başkanı, arazi memuru Feyzi Efendi olmuştur.[52] Resmi kayıtlara göre Trabzon'da ilk kez belediye yönetimine 1869 yılında çıkan Trabzon İl Yıllığı'nda (Salname-i Vilayet-i Trabzon) rastlanır. Bu salnameye göre ilk belediye teşkilatında, Memleket Hastanesi'nin dahi belediyeye bağlı olarak hizmet vermektedir. Ayrıca o tarihlerde belediyede noter vazifesi gören memur anlamına gelen kontrato kâtibi de vardır.[53] 1898 yılında belediyede büyük bir yenilik olarak Ebe Teşkilatı kurulmuştur.[54]

20 yüzyıl başında, Trabzon ve çevresindeki belediyelerin durumunu 1900 – 1904 yıllarını kapsayan salnamelere göre özetlenebilir[55]

1900 yılında Trabzon'da:

- **Trabzon Belediye Dairesi**: Belediye, 1 reis ve 8 azadan oluşmuştır. Meclis kaleminde ise 8 memur (2 kâtip, 1 müfettiş, 1 veznedar, 1 vilayet sıhhiye müfettişi, 1 belediye tabibi, 1 aşı memuru, 1 tanzifat memuru) çalışmıştır.
- **Akçaabat Belediye Dairesi**: 1 reis 7 aza ve 3 memurdan (kâtip, veznedar, müfettiş) oluşmuştır.
- **Of Belediye Dairesi**: 1 reis, 3 aza ve 1 kâtipten oluşmuştır.
- **Sürmene Belediye Dairesi**: 1 reis, 3 aza ve 1 kâtip ve veznedardan oluşmuştır.
- **Vakfıkebir Belediye Dairesi**: 1 reis, 4 aza ve 1 kâtipten oluşmuştır.[56]

---

[52] Bal, s. 56.
[53] Odabaşıoğlu, s. 137.
[54] Odabaşıoğlu, s. 138.
[55] Osmanlı İmparatorluğu döneminde bugünkü bütün Doğu Karadeniz illerini kapsayarak, hepsinin merkezi olan 'Trabzon Vilayeti', Vilayât Kanunnamesi'nin gereği olarak 'vilayet salnameleri' yayınlamıştı. Vilayetin bütün beldeleri hakkında coğrafi, tarihi, bürokratik, ekonomik ve demografik bilgiler içeren salnameler, Resmi il yıllığı niteliğindeki salnameler Trabzon'da ilki 1869'da sonuncusu 1905'te olmak üzere 22 tane çıkarılmıştır. Örnek olması acısından son salname olan, 1322 tarihli son salnamenin indeksi ek- 5'de örnek olarak verilmiştir

1904 yılında Trabzon'da, Trabzon belediye meclisi önceki yıllardan daha fazla olarak, 21 kişiden (1 reis, 9 aza, 2 kâtip, mühendis, müfettiş, tanzifat müdürü, veznedar, tabip, sıhhiye müfettişi, veteriner, ebe, aşı memuru) oluşmuştur. Sürmene Belediye Dairesi'nde 1900 yılından fazla olarak tabip, müfettiş ve ebe çalışanları eklenmiştir.[57]

Osmanlı Dönemi Belediye Başkanları hakkında net bilgi yoktur. Saşnamelerden ve diğer kaynaklardan derlenen belediye başkanları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6
Osmanlı Dönemi Trabzon Belediye Başkanları

Görev Yılları	Belediye Başkanı
1900 – 1902	Hacı Kadızade Hacı Mustafa Efendi
1903 – 1904	Hanzade Ziya Bey
1911 – (?)	Ali Efendi (?)
1911 – (?)	Nemlizade Cemal Bey (?)
1912 – 1916	Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi
1916 – 1918	Metropolit Hirisantos (işgal yılları)
1918 – 1919	Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi
1919 – (?)	Kazzazzade Hüseyin Efendi
1922 – (?)	Hacıalihafızzade Hakkı Efendi (Hakkı Çağdaş)

Kaynak: Rasim Şimşek, **Trabzon Belediye Tarihi I: Osmanlı Dönemi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, s. 173.

Belediye Birimleri

a) **Sağlık İşleri Birimi:** Trabzon Belediyesi'nin ilk hizmet birimi, sağlık işleri birimidir. 1869 yılından beri belediye kadroları içinde sağlık personeline rastlanmaktadır. Tabip, hekim, Memleket Hastanesi Tabibi, Belediye Tabibi, hastane cerrahı, karantina tabibi, aşı memuru, kabile (ebe), hayvan muayene memuru, hayvan sağlığı memuru gibi unvanlarla anılan bu personel, o günün koşullarında hem insan sağlığı hem de hayvan sağlığı ile ilgilenirdi.

b) **Yangın Söndürme (İtfaiye) Örgütü:** Başlangıçta bu örgütü tulumbacılar oluşturmaktadır. 1875'de kurulmuştur. 1895 yılı salnamesinde biri Ortahisar, diğeri Şark Meydanı'nda olmak üzere iki tulumba reisliği vardır.

c) **Zabıta İşleri Birimi:** Bu birim belediyede 1881'de kurulmuştur.

---

[56] Odabaşıoğlu, s. 68.
[57] Odabaşıoğlu, s. 81-84.

d) **Temizlik İşleri Birimi:** İlk kez 1891 salnamesinde rastlanır. 1895 salnamesinde 1 temizlik müdürü, 3 temizlik memuru, 2 temizlik tahsildarı, 8 temizlik süpürgecisi ve 24 çöpçü kaydı vardır.

e) **Fen İşleri Birimi:** Bu birim çok gelişmemiştir. Bunda bayındırlık işlerine daha çok valiliğin bakması sebep olabilir. 1895 salnamesine göre bu birim kadrosunda danışman olarak bir mühendis bulunur.

f) **Su İşleri Birimi:** İlk kez 1876 salnamesinde "su memuru" kadrosuna rastlanmaktadır.

g) **Aydınlatma Birimi:** İlk kez 1891 salnamesinde rastlanır. 1895 salnamesinde görevler arasında sokak ve mahalle fenerleri için 6 tane görevli bulunmaktadır.

Belediye Gelir ve Giderleri

Belediye gelirleri; temizlik, aydınlatma, hayvan kesimi, kantar rüsumu (vergisi) ve kurulu düzene aykırı davranışlardan alınan para cezaları, bina yapanlardan alınan ruhsatname harcı, yol için ayrılıp da kullanılmayan yerlerin satımıyla elde edilen paralar ve değer artırımı (şerefiye) vergisi gibi değerlerden oluşur.

Tablo 7

1899 Yılı Belediye Gelir ve Giderleri

Gelirler	Lira	Giderler	Lira
Toprak vergisi	78.900	Yargıç giderleri	12.630
Ticaret ruhsatları	6.110	Devlet hizmetleri	39.785
Askeri muafiyet vergisi	43.430	Ordu	36.900
Gemi vergisi	33.010	Donanma	8.000
Aşarlar	141.350	Jandarma	22.385
Maden ve ormanlar	3.966	Polis	2.135
Tapular ve nakliyeler	4.410	Sultanın kamu kadrosu	7.250
Devlet arazilerinden gelir	150	Devirler (Saray ve diğer havaleler)	200.475
Yargı harç ve cezaları	4.540		
Kamu eğitimi	4.700		
Kamu çalışmaları	6.000		
Diğer	3.000		
Toplam	**329 560**	**Toplam**	**329 560**

Kaynak: Demirel, s. 500.

Belediye gelirleri içerisinde en önemli yekünü aşar vergisi tutar. Bunu toprak ve askeri muafiyet vergisi takip eder. Gider olarak devirler, devlet hizmetleri ve güvenlik dikkat çekmiştir. Belediye gelirleri 1899 yılında bir önceki yıla göre bir miktar azalmıştır. Bir önceki yılın gelirleri 334.515 lira iken bu yılın gelirleri 329.560 lira

olmuştur. 1903 yılı bütçe gelirlerinde önceki yıllara göre bir miktar artış olmuştur. Fakat giderler gelirleri aşmıştır. Eylül ayı verilerine göre devlet borçlarından sivil harcamaların % 40'ı ve askeri harcamaların % 35'i ödenmemiştir.[58]

I. Dünya Savaşı başladığı sıralarda Trabzon belediye başkanı, Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi'dir. Trabzon işgal edilince, Rum Metropolit Hrisantos, Rus komutanın onayıyla kentte yeni bir Belediye Meclisi kurmuştur. Trabzon'u Anadolu işgalinin köprübaşısı olarak gören Ruslar şehri buna uygun olarak yeniden imar ederek, büyük bir ikmal merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Ruslar şehrin içinden geçirdikleri iki yol için ilk aşamada 800 evi yıkmışlardır. Diğer yol çalışmalarının yanı sıra askeri düzenlemeler sebebiyle yıktıkları ev sayısı 3000'i aşmıştır.[59] 1916 – 1918 Rus işgalinde kalan Trabzon'da işgal komutanlığı şehirde yüz abonelik bir telefon şebekesi temin etmiş ve işgal yılları bittiğinde bu şebeke belediyeye kalmıştır.[60] Trabzon'un işgali üzerine Samsun'a giden Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi (1871-1939), işgalden sonra muhacirlikten döner dönmez devraldığı Belediye yönetiminin başkanlığını üstlenerek hizmete koyulmuştur.[61] Ancak hizmet koşulları ve şartlar çok elverişsizdir; ne eleman ne araç ne de para vardır. Kent ise tam anlamıyla bir harabeye dönmüştür; döküntü ve pislik içindedir.[62]

İşgal sonrası gerek merkezi hükümetin ve gerek mahalli hükümetin vilayetle ilgili olarak çözmesi gereken meselelerini şu başlıklar altında toplamamız mümkündür.

1- Halkın iaşesinin sağlanması,
2- Sağlık ve eğitim meseleleri,
3- Mesken ve geri dönen muhacirlerin iskânı meselesi,
4- Vilayetin ekonomik hayatının canlandırılmasıdır.[63]

Belediye yönetiminde Hacı Ahmet Barutçuzade'nin savaş sonrasının sıkıntıları içerisinde dar kadrosu ve kıt bütçesi ile görev yapacak gücü bulunmuyordu. Bu durumda belediye başkanı ve meclis üyelerinin amacı memleketi, işgalden, Rum çetecilerden kurtarmaktı. Başkan ve ekibi için en önemli uğraş alanları Trabzon'da

---

[58] Demirel, s. 500.
[59] Ural, s. 568.
[60] Odabaşıoğlu, s. 161.
[61] Rasim Şimşek, **Trabzon Belediye Tarihi I: Osmanlı Dönemi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, s. 109.
[62] Şimşek, s. 109.
[63] Ural, s. 570.

Müdafaa-i Hukuk çalışmalarına katılarak, ülkenin kurtuluşu için çareler üretmek olmuştur.[64] 1 Ekim 1919 tarihinde Hacı Ahmet Barutçuzade'nin başkanlıktan ayrılmasıyla başkanlığa Belediye meclis üyesi olan Kazzazzade Hüseyin Efendi getirilmiştir. Milli mücadele dönemi olan 1921 yılında Trabzon'da yapılan ilk belediye başkanı seçimini mevcut belediye başkanı Hüseyin Efendi kazanmıştır. Hüseyin Efendi'nin başkanlığı bazı kesintilerle 1928 yılına kadar devam etmiştir.[65]

2.2 CUMHURİYET DÖNEMİ İDARİ YAPISI İÇİNDE TRABZON

Cumhuriyet döneminde de Osmanlı döneminde de şehrin imar ve iskân faaliyetleri genellikle Valilik ve Nafia Dairesi tarafından yapılmaktadır. Şehir içinde cadde açılması ve tamiratı, köprü yapımı ve tamiratı konularında belediye gelirlerinin yetersizliği karşısında bu işler tamamen Nafıa Dairesine bırakılmıştır. Belediye ise çok daha küçük sayılacak kaldırım inşaatı veya merkezi yollardaki yol döşemesi gibi hizmetleri yapmıştır.

Tablo 8
Cumhuriyet Dönemi Trabzon Valileri

Görev Yılları	İsim
1923–1924	Sait Kıymaz
1924–1927	Hilmi Bey
1927–1932	Ali Galip Bey
1932–1936	Rıfat Danışman
1936–1938	Yahya Sezai Bey
1938–1939	Refik Koraltan.
1939–1940	Osman Sabri Adal
1940–1942	Naci Kıcıman
1942–1948	Selim Özdemir Günday
1948–1950	Necmettin Ergin

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7204.

Cumhuriyet döneminde eski belediye kanunun pek çok eksiklerinin görülmesi ve ihtiyaçlara cevap vermemesi üzerine 1580 numaralı yeni belediye kanunu 1 Eylül 1930 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Yeni kanuna göre nüfusları her ne olursa

[64] Çapa ve Çiçek, s. 35.
[65] Çapa ve Çiçek, s. 35.

olsun bilumum kaza ve vilayet merkezleri ile nüfusu 2 binden fazla olan yerlere belediye kurulmuştur. 1933 itibariyle belediyeler toplamı 519'dur. [66]

Tablo 9
Cumhuriyet Dönemi Trabzon Belediye Başkanları

1922 – (?)	Hacıalihafızzade Hakkı Efendi (Hakkı Çağdaş)
1923 – (?)	Kazzazzade Hüseyin Efendi
1923 – 1928	Kazzazzade Hüseyin Efendi
1923 – 1930	Temel Nücimi Göksel
1931 – 1937	Kadri Mesut Evren
1937 – 1939	Dr. Cemal Turfan
1939 – 1939	Bahri Doğanay
1939 – 1943	Muammer Yarımbıyık
1943 – 1946	Cevdet Akçay
1946 – 1950	Teyfik Yunusoğlu

Kaynak: Trabzon Belediye Başkanlığı, **1997 Trabzon Yıllığı**, Trabzon: Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 110–111.

15 Eylül 1924–18 Eylül 1924 tarihleri arasında dönemin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk Trabzon'a gelmiş ve Kavak Meydanı'ndaki liseyi, askeri ve sivil hastaneyi, muallim mektebini, Kavak Meydanı'ndaki mensucat fabrikasını ziyaret etmiş ve belediye tarafından yapılmaya başlanan Gazi Caddesi'nin temel atma törenine katılmıştır.[67]

1931 yılında belediye meclisine 3 hanım aza seçerek, Trabzon bir ilke imza atmıştır. 1934 Belediye seçimlerinde Kadri Mesut Evren'in tekrar belediye başkanı seçildiği bu seçimlerde belediye meclis üyeliğine seçilenler arasında Faika ve Sakibe Hanım da bulunmaktadır.[68]

Türk belediyelerinin 1925'te bütçeleri toplamı (İstanbul dâhil) 15.243.916 liradır. Bu rakam 1926'da 22.000.000'a çıkmış ve 1930 yılında 23.345.885 lirayı bulmuştur. 1931 ve 1932 yıllarında bu toplamlar 20.206.703 ve 20.025.283 liraya düşmüştür. 1931 yılı bütçesinin 1.802.015 lirası hazinece ve 18.404.690 lirası da belediye vasıtasıyla toplanırdı. Bunun 2.798.277 lirası sıhhat ve hayır işlerine,

[66] Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **Belediyeler**, İstanbul: Holivut Matbaası, 1933, s. V-VI.
[67] Odabaşıoğlu, s. 112.
[68] Çapa ve Çiçek, s. 43.

6.432.041 lirası şehir imar ve tezyinine, 3.662.690 lirası elektrik tesisatı ile aydınlatma ve temizleme işlerine, 2.238.596 lirası şehir sularına, 877.314 lirası yangın söndürme teşkilatına tahsis edilmiştir.[69]

Cumhuriyet Dönemi Trabzon belediye bütçe rakamlarına baktığımızda, Güzel Trabzon gazetesinin 15 Ekim 1922 tarihli 85. sayısındaki habere göre 1922 yılı Trabzon belediye bütçesi 43.000 lira olarak belirlenmiştir.[70] 1924 yılında çıkartılan belediye vergi ve rüsumları kanunundan sonra belediyenin gelirlerinde biraz artmıştır. Belediye bu artışa paralel olarak hizmetlerini artırırken diğer yandan vatandaşa yeni vergi yükleri getirmesi tartışmaları da beraberinde getirmiştir

1924 yılı bütçesi harcamalarından hareketle belediye kadrosunda çalışanları şu şekilde sıralamak mümkündür. Belediye bütçesinden maaş alan belediye reisi, belediye meclis ve muhaberat baş takipçisi, muhasebe kâtibi, sandık emini, belediye tabibi, belediye müfettişi, müfettiş muavini, çavuş kadrosunda yer alan 8 kişi, iki tahsildar, gazhane memuru, -ki görevleri arasında şehir halkının gaz ihtiyacını karşılamakta bulunuyordu- gazhane kâtibi, iskelede görevli eşya duhuliye memuru ve kâtibi, Mumhaneönü duhuliye memuru, Değirmendere duhuliye memuru, elektrik makinisti, telefon memuru, telefon hat memuru, sermühendis ve muavini, imam ve gasil olduğu görülür. Ayrıca vilayet veterineri ücret mukabilinde mezbahanede kesilecek ve kesilmiş olan hayvanların kontrolü için geçici görevlerde belediye kadrosunda da çalışırdı. Odacı, mezbahane bekçisi, itfaiye görevlileri gibi daimi kadrolara sahiptir. Bu daimi kadrolar dışında yol, kaldırım ve suyolu, inşaat ve temizlik gibi alanlarda da belediye geçici işçiler çalıştırmaktadır. Bu geçici işçilere belediye çavuşları nezaret ederlerdi.[71] 1928 yılında Trabzon belediyesi kadrosunda çalışanların sayısı 133 kişiden oluşmaktadır. Bu 133 kişinin 46'sı memur 69'u daimi kadroda istihdam edilmiş olan işçi, bekçi, odacı gibi görevliler, 18 kişi ise itfaiye çalışanlarından oluşmaktadır. Bu çalışanların 1928 bütçesinden aldıkları pay ise 47.815 liradır ki bu rakam 1928 belediye bütçesinin yarısına eşittir.[72]

---

[69] Çapa ve Çiçek, s. 43.
[70] Şimşek, s. 124-125.
[71] Çapa ve Çiçek, s. 49.
[72] Çapa ve Çiçek, s. 50.

1931 yılında 808 milyon olan Trabzon vilayetinin tahsilâtı 1932'de 830 milyon, 1933'te 790 milyon, 1934'te 787 milyon, 1935 yılında ise 1 milyar 8 milyon olmuştur.[73] Trabzon belediyesinin gelirleri ise 1933'te 140 milyon, 1934'te 137 milyon, 1935 te 147 milyonu bulmuştur. Beledeiye giderleri aynı yıllarda 139 milyon, 134 milyon ve 144 milyon olmuştur. 1935 yılında Trabzon'da 6 belediye vardır. [74]

1933 yılında 24.634 olan nüfus 3824 hanede otururdu. 1933 yılında Trabzon merkez ve ilçelerle ilgili bilgiler ve belediyelerin fiziksel durumunu (yol, su, alt yapı, v.b) ile net bir şekilde ek tabloda gösterilmiştir.[75] Belediyeler hakkında daha ayrıntılı bilgiye "Yerleşme ve Kentleşme" bölümünde yer verilmiştir.[76]

2.2.1 Trabzon'un İlçeleri

Merkez İlçe: Trabzon'un nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçedir. Ticari merkez ve faaliyetler burada yoğunlaşmıştır. Trabzon'daki en işlek liman, merkez limanıdır.

Şemsettin Sami Trabzon merkezi için; "Trabzon Vilayeti'nin aynı adlı sancağının merkez kazasıdır. 24.221'i Müslüman, 42.362 nüfus barındıran kazada 18 cami, 10 kilise, biri askeri iki rüştiye ile bir hastane bulunmaktadır. Küçük sanayi, ipek çarşaf, peştamal, kefiye, keten ve pamuklu dokumalardan oluşan kazada, kuyumculuk da ileri düzeydedir. Kentte ayrıca iki sabun fabrikası ile birkaç tabakhane vardır. Başta gelen tarım ürünleri mısır, fasulye, pirinç ve tütün olan Trabzon'da nitelikli ve bol miktarda fındıkla ceviz yetişir." Fındık, ceviz, börülce ve fasulye, dışsatıma sunulacak kadar bol olmakla birlikte; mısır, buğday ve baklagiller ancak yerel gereksinimi karşılayacak düzeydedir. Ayrıca Trabzon'da bol miktarda koyun yetiştirilir. [77]

Trabzon merkez kazasının sınırları şöyledir: Doğu tarafından Değirmendere batı tarafından Galciya, Maa Mogala ve Polita köyleri hududu; güneyde ise Soğuksu, Kanlıca ve Mesarya köyleri hudutları; kuzey tarafından Karadeniz sahili ile huduttur.

---

[73] İstatistik Umum Müdürlüğünün 1937/1938 tarihli küçük istatistik yıllığından aktaran Odabaşıoğlu, s. 131.
[74] Odabaşıoğlu, s. 131.
[75] İlçeler hakkındaki bilgiler, ayrı tabloda gösterilmiştir. Bkz. Ek- 9.
[76] Trabzon Belediyesi tarafından 1933-1937 yılları arasında yapılan bayındırlık hizmetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ek- 4.
[77] Şemsettin Sami,"Trabzon Bahsi", **Kamus-u Alam**, C. 4, İstanbul: Mihriban Matbaası, s. 3004-3005.

1924–25 yıllarında Trabzon'da Belediye sınırları içerisinde nüfusun 30.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır.[78]

14 Haziran 1916'da vilayet encümeni tarafından tetkik ve tasdik edilen listede Trabzon merkez kazası 38 mahalle, 82 köyü; Sürmene kazası 73 köyü; Of kazası 99 köyü; Akçaabat kazası 91 köyü; Vakf-ı Kebir kazası 49 köyü ihtiva ediyordu.[79] Trabzon merkez kazasında, Yomra, Şarlı, Tonya olmak üzere üç nahiye vardır.

Akçaabat[80]**:** Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'nın Merkez Kazası'na bağlı bir nahiyedir. 99 köyünde 13.000'i Müslüman, 25.000 nüfus barındıran kazanın topraklarında nitelikli tütün yetiştirilir. Tütün, fındık ve mısır üretimi yaygındır. Akçaabat 1884 yılında Veli Arifi Paşa zamanında kaza durumuna getirilmiştir.[81] Akçaabat, Trabzon 'un 13 km. batısında bulunmaktadır.

Bıjışkyan eserinde Akçaabat'ı için; "Geniş ve ehemmiyetli limanı sayesinde Platana(Akçaabat'ın merkezi) eski devirlerden beri ticaret merkezi olmuştur. Mevkisinin güzelliğinden başka toprağı da güzel olan bu yerde pek çok zeytin ağacı bulunur ve nefis zeytinyağı çıkarılır. Pazar günleri pazar kurulur ve her türlü mal üzerinden alışveriş yapılır. Kalanima, Serez ve diğer bazı ufak çaylar Platana'nın biraz ötesindedir. Bu taraflarda pek çok tütün tarlaları görülür. Yetiştirilen iyi cins tütün, İstanbul'a ve Rusya'ya sevk edilir."[82]

Araklı: Araklı, Trabzon'un doğusunda, sahil kısmında yer alan merkeze bağlı bir bucak iken, 27 Şubat 1953'te Sürmene'den ayrılarak ilçe durumuna getirilmiştir.

Arsin: Merkez ilçeye bağlı bir buçak iken 4 Nisan 1959'da ilçe durumuna getirilmiştir.

---

[78] Çapa ve Çiçek, s. 12.
[79] Ayhan Yüksel, "Trabzon Vilayetinde Yer Adlarını ve İdari Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 204.
[80] Akçaabat, Pulathane (Akçaabat) isminin nereden geldiğine dair birçok rivayet vardır. Bir rivayete göre Trabzon Rumların puta taptıkları zamanda Akçaabat Rumları da kavak ağacına taparlardı. Çınar veya kavak ağacının Rumca karşılığı Pulat idi. Pulathane ise kavak ağacına tapan insanların yaşadığı yer anlamına gelmektedir. Bazı kaynaklarda Pulathane kelimesi ise Akça ova anlamındadır. (Mehmet Akif Bal, s. 61.)
[81] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7207.
[82] P. Minas Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817–1819**, Hrand D. Andreasyan (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969, s. 61.

Çaykara: Çaykara 1 Ocak 1948 yılında Of'tan ayrılarak ilçe durumuna getirilmiştir.

Maçka[83]**:** 1908 yılında kaza olan Maçka, Trabzon'dan kalkıp doğuya giden ticaret kervanlarının ilk uğrak yeriydi. Tarihi ve turistik önemi olan Sümela Manastırı'nı da sınırları içerisinde tutan Maçka, Trabzon'un 17 km. içerisinde yer almaktadır.[84]

Of: Cenevizliler ve Trabzon Rumları arasında uzun süre paylaşılamayan yörenin, 1461'de Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir. Of 1865 yılında kaza durumuna getirilmiştir.

Sürmene: Sürmene'de balıkçılık yaygın bir geçim kaynağıdır. Sürmene'nin 1854'te kaza durumuna getirilmiş olduğu, o yılların salnamelerinden anlaşılmaktadır.

Tonya: 1 Haziran 1954'te ilçe durumuna getirilmiştir.[85]

Vakfıkebir: Gülbahar Hatun'un Karadeniz'de kopan bir fırtına sonucu buraya sığınmasıyla ünlendi. Vakfıkebir (Büyük Vakıf) olan adını da Gülbahar Hatun'un buraya yaptığı vakıftan alan ilçe, 1461'den beri Osmanlı sınırları içindedir. Vakfıkebir, 1789'da kaza olmuştur.

Yomra: 1 Nisan 1959'da ilçe durumuna getirilmiştir.

2.3 SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

İlin bir bölge merkezi ve önemli bir ticaret merkezi olması, transit yol üzerinde yer alması, toplumsal örgütlenmelere belli bir canlılık getirmiştir.

---

[83] Maçka, Ulu ceviz ağaçlarından dolayı cevizlik denilen yerde kurulduğu için Maçka'nın eski ismi Cevizliktir. Yavuz Sultan Selim döneminde Trabzon'da Gülbahar Hatun adına yapılan caminin ve imaretin gelirlerinin karşılandığı vakıf arazilerinden bir kısmı Maçka'daki Mescid yaylaların da olduğundan Maçka'ya Vakf-ı Sagir (Küçük Vakıf) de denilmiştir.

[84] Trabzon valisi M. Ali Ayni görevden ayrılırken yerine gelecek olana bıraktığı muhtırada; "Maçka kazasında da binlerce manastır ve kilise mevcut odluğundan bu kaza dâhilindeki Müslümanları himaye ve irşada pek ziyade muhtaç bir halde bulunmuyor. Otuz iki köyde mektep ve mescit yapılmak üzere Evkaf tan tahsisat alındı. Plan ve keşif evrakı hazırlandı. Kışa kadar inşaat bitmeli ve tedrisata başlatmalı ." demektedir. (Mehmet Akif Bal, s. 82.)

[85] Trabzon İlçeleri siyasi haritası için bkz. Ek-18.

2.3.1 Cemiyetler

Trabzon Muallimler ve Muallimeler Cemiyeti: Trabzon da 1920 yılında kurulan cemiyet Trabzon Muallimin veya Trabzon Muallim ve Muallimeler Cemiyeti (erkek ve kadın öğretmenler) şeklinde adlandırılmıştır.[86] Dernek, ilk olarak Ortahisar'da bir dükkân kiralayıp çalışmaya başlamıştır. Birkaç ay sonra Zağanos mahallesinde, şimdiki kumandanlık o zamanki öğretmen okuluna bitişik olan evi kiralamıştır, iki yıl sonra Uzun Sokak'ta Hukuk Mahkemesi olan binaya yerleşmiştir. Dernek kitaplardan sağladığı gelirler sayesinde ücretsiz hizmetler vermiştir.[87] Milli mücadele yıllarında cemiyet, eğitiminden spora kadar birçok çalışmaya öncülük etmiştir. En önemli gelir kaynaklarını üye aidatları ve kitap satışları oluşturmuştur.[88] Bu gelirlerle öğretmenlerin sağlık, giyecek ve yakacak ihtiyaçları karşılanmıştır.[89] Sonrasında oldukça sönük bir halde faaliyetlerini sürdüren Cemiyet, Mayıs 1925'de feshedilerek yeni kurulan Trabzon Muallimler Birliği'ne katılmıştır.

Trabzon Muallimler Birliği: 23 Mayıs 1925 tarihinde kurulan birliğin başkanı olan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu aynı zamanda Trabzon Türk Ocağı'nın kurucusu ve başkanıdır.[90]

Türk Ocağı: Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'da Türk Ocağı şubesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Rus işgalinden önce, eski bir subay olan Muhsin Bey Türk Ocağı başkanı, Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu) da yönetim kurulu üyesiydir. Türk Ocağı, Milli Mücadele heyecanının canlı tutulmasında olduğu kadar, halka yönelik sağlık hizmetlerinde de dikkate değer hizmetler yapmıştır.[91]

---

[86] Çapa ve Çiçek, s. 104.
[87] Bu gelirler sayesinde hasta öğretmenler Doktor Mehmet İbrahim Beye muayene ettirilir, meydan da Şifa Eczanesi'nden parasız ilaç verdirilir, Mumhane önündeki kütükçü Emin Efendiden parasız yakacak alınır, Kundurucular Caddesinden deki Terzi Ahmet Efendi Terzihanesinden istenilen elbiselik alınır ve diktirilir, borç isteyen üyelere ayrıca borç verilirdi. (Tarakçıoğlu, s. 44.)
[88] Cemiyetin 1921–22 yılı gelirleri toplamı 163,309 kuruş olup, bunun büyük kısmı kitap satışları ve gece derslerinden sağlanmıştı. Masraf ise 95,023 kuruştan ibaretti. (Tarakçıoğlu, s. 107.)
[89] Tarakçıoğlu, s. 106.
[90] Tarakçıoğlu, s. 112.
[91] Çapa ve Çiçek, s. 99.

Eczacılar Cemiyeti: Temmuz 1920 tarihinde merkezde bulunan 5 eczane (Hilal Eczanesi, Ferah Eczanesi, Turan Eczanesi, Emniyet Eczanesi, Şifa Eczanesi) tarafından Trabzon'da Eczacılar Cemiyeti adıyla kurulmuştur.[92]

İhtiyat Zabitleri Cemiyeti: Mondros Antlaşması'nın imzalanması üzerine terhis olarak Trabzon'a dönen ihtiyat zabitleri (yedek subaylar) bu adla bir cemiyet kurmuşlardır. Savaş tecrübesine sahip olan bu gençler, halkın askerlik alanında yetiştirilmesi için çalışmışlardır.[93]

Trabzon Müslüman Cemiyet-İ Hayriyyesi: Ekim 1921 tarihinde yeniden Azerbaycan ve diğer Kafkas mültecileri tarafından kurulduğu anlaşılan Trabzon Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi, daha önceki cemiyetin bir nevi devamı niteliğindedir.[94]

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti: Trabzon'a yönelik Rum ve Ermeni tehlikesine karşı Trabzon'un güçlü ittihatçı eşrafı tarafından 12 Şubat 1919'da kurulmuştur. Cemiyetin amacı "*Trabzon vilayetinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını korumak, ilmi vesikalarla gereken savunmaları yapmak ve milli haklarımızı koruyacak vasıtaların teminine çalışmak*" şeklinde belirlenmiştir.[95] Cemiyetin başkanlığına İttihat ve Terakki döneminde Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölge temsilcisi olan Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi getirilmiştir. Cemiyetin yayın organı, Faik Ahmet'in (Barutçu) sahibi bulunduğu İstiklal gazetesidir. Cemiyet kurulduktan kısa bir süre sonra Rize, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'da şubeler açmıştır. Cemiyet öncülüğünde Trabzon'da iki büyük kongre yapılmıştır.[96] Böylece Birinci Trabzon Kongresi 23 Şubat 1919'da Nemlizadelerin Uzun Sokak'taki evinde yapılmıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Rum ve Ermeni tehlikesine karşı ortak mücadele etmek amacıyla Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesiyle birlikte Erzurum Kongresi'nin toplanmasına öncülük etmiştir.[97] Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti ikinci büyük kongresini İzmir'in işgalinden sonra 28 Mayıs 1919'da

---

[92] Çapa ve Çiçek, s. 100.
[93] Çapa ve Çiçek, s. 101.
[94] Çapa ve Çiçek, s. 101.
[95] Çapa ve Çiçek, s. 116.
[96] Çapa ve Çiçek, s. 117.
[97] Çapa ve Çiçek, s. 118.

yapmştır.[98] 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde Trabzon ve çevresinden 17 delege katılmıştır. Trabzon'da milli heyecanın uyandırılmasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin büyük rolü olmuştur.[99] Cemiyet Erzurum Kongresi'nden sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak anılmış ve Sivas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesi durumuna gelmiştir.[100]

Yetimler Yurdu: 1920 yıllarından beri faaliyette olup o zaman Dar'ul Eytam adı ile faaliyettedir. Cumhuriyetten sonra Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bir şubesi olarak faaliyetine devam etmiştir. Kurum 7 yaşından küçük kimsesiz çocukları bakım ve himaye altına almaktadır. 7 yaşında yani okul çağına gelen çocuklar merkez yetiştirme yurduna verilmektedir.[101]

Trabzon Himaye-i Etfal Cemiyeti: Ankara'daki genel merkeze bağlı olan bu cemiyet, şehit çocuklarını korumak ve yetiştirmek amacıyla 5 Nisan 1922 tarihinde kurulmuştur.[102]

Sanatkârlar Cemiyeti: Mayıs 1923 tarihinde Trabzon sanatkârları "faideli gayeler uğrunda çalışmak üzere bir cemiyet teşkil" etmişlerdir.[103]

Tamim-i Musiki Cemiyeti: Ocak 1923'de Muallimler Cemiyeti'ne bağlı olarak Cemiyetin Uzun Sokak'taki binasında "Türk musikisinin tamimine hadim bir maksatla güzide bir heyet-i musikiye tarafından Tamim-i Musiki Cemiyeti" kurulmuştur Tamimi Musiki Cemiyeti Haziran 1923'te Muallimin Cemiyeti'nden ayrılarak Gençler Birliği Kulübü'ne bağlanmıştır.[104]

Perukâr (Kuaförler) Cemiyeti: 1924 yılı sonbaharında açılmıştır.

---

[98] Çapa ve Çiçek, s. 119.
[99] Çapa ve Çiçek, s. 120.
[100] Cemiyet sonrasında mayıs 1921 yılından sonra TBMM'de kurulan Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-İ Hukuk Grubu teşkilatı içerisinde yer alan cemiyet bu sırada Trabzon ve çevresindeki askeri birliklere çeşitli yardımlarda bulunmuş, nisan 1921'de merkez heyetince askerlere verilmek üzere satın alınan bin kat haki ve bin elbisenin dört yüz katı Rize alayına bağışlandı. Hücum taburuna ise üç yüz çift çapula tedarik etmiştir. Orduya yapılan yardım Tekâlif-i Milliye ile sınırlı kalmamış çoğu kez Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde kayıkçılar halk, ordu için gerekli eşyayı temin etmeye çalışmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ayrıca topladığı paralar da orduyu devamlı desteklemiştir. (Çapa ve Çiçek, s. 121.)
[101] Sait Bilal Çakıroğlu, **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, 1964, s. 115.
[102] Çapa ve Çiçek, s. 102.
[103] Çapa ve Çiçek, s. 103.
[104] Çapa ve Çiçek, s. 110.

Çiftçiler Birliği: 1924 yılı sonlarında kurulmştur.

Ticaret ve Sanayi Odası: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluş tarihi, kimi kaynaklara göre 1884, kimi kaynaklara göre de 1892'dir.

Trabzon Barosu: Trabzon Barosu 1923'te kurulmuştur. Önceleri bölge barosu, Trabzon, Giresun, Ordu ve Rize illerini kapsamış, zamanla bu illerde de avukat sayısının artmasıyla bağımsız barolar oluşturulmuş ve Trabzon Barosu yalnızca Trabzon İli'ndeki avukatların meslek kuruluşu haline gelmiştir.

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri: Genel merkezi Giresun'da olan ve Trabzon'daki fındık tarım satış kooperatiflerini de kapsayan Fiskobirlik, 5 fındık tarım satış kooperatifinin katılımıyla 1938'de kurulmuştur. Karadeniz Bölgesi'ndeki 2 tarım satış kooperatifleri birliğinden biri (öbürü Samsun Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) olan Fiskobirlik de, ülke genelindeki diğer Tarım Satış Kooperatif'lerinde (TSK) olduğu gibi 1935'te çıkan ve 1937'de uygulamaya konan 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu'yla kurulmuştur.

Giresun, Ordu ve Trabzon illerinde 1937 – 1938 arasında kurulan 5 TSK, 1938'de üst örgütlenmeyi gerçekleştirerek Fiskobirlik'i oluşturmuştur. 1938'de Türkiye genelinde kurulan 28 TSK'nin 2.'si (fındık TSK) Trabzon'dadır.[105]

Tarım Kredi Kooperatifleri: 1929'da yürürlüğe giren Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'yla kurulan tarım kredi kooperatifleri, bugünkü biçimlerini, 1935'te çıkan 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'yla almıştır. 1927'de uygulamadan doğan gereksinimleri karşılamak amacıyla değiştirilen Tarım Kredi Kanunu'yla, tarım kredi veren iki ana kuruluştan (diğeri Ziraat Bankası) biri haline gelmiştir.

1930'da ilde 10 tarım kredi kooperatifi vardır. Bu kooperatiflere bağlı köy sayısı 106'ya, ortak sayısı da 2.921'e çıkmıştır. 1950'ye gelindiğinde, ildeki tarım kredi kooperatifi sayısı 16'ya yükselmiş, bunlara bağlı köy sayısı 219, ortak sayısı da 7.815 olmuştur.[106]

---

[105] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7247.
[106] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7247.

2.3.2 Vakıf ve Dernekler

Trabzon, dernekleşme oranı düşük olan illerden biridir. İldeki ilk dernek, 1949'da kurulan bir cami yaptırma derneğidir.

Osmanlılar; cami, medrese, imaret gibi kamu kuruluşlarının yaşatılıp yönetilmesi için birçok vakıf kurmuşlardır. Vakıf, "bir mülk ya da paranın belli bir hayır işine bağışlanıp bırakılması" demektir. Vakıf kurmaktan amaç hizmetin sürekliliğini sağlamaktır.

Trabzon'da kurulan başlıca vakıflar ve benzeri nitelikteki sosyal yardım kuruluşları şunlardır:

1. **Yavuz Sultan Selim Validesinin Trabzon'daki evkafı:** Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun tarafından kurulmuştur.[107]

2. **Trabzon'daki Fatih Sultan Mehmet Evkafı:** Fatih Sultan Mehmet'in de Trabzon'da dükkân, değirmen, hamam ve kervansaray icarlarından oluşan vakıfları bulunmaktadır.

3. **Hazinedar Başı Merhum Hüseyin Ağa Evkafı:** Manastır, bahçe, hamam, kendi hanesi ve değirmeni, dükkânları ve zemin mukataasından oluşmuştur.

4. **Kapı Ağası Merhum Mahmut Ağa Evkafı:** Manastır, hamam, kervansaray, dükkan, değirmenler ve bahçe mukataası geliri vardır.

5. **Pazarkapı Cami Vakfı:** 1563 yılında Trabzon Valisi Kasım Bey tarafından Pazarkapı Camii ihtiyaçları için kurulmuştur. Gelirleri; Bahçe, han, dükkân gibi emlak gelirlerinden oluşur.

6. **Konukevi, aşevi, kiler**

7. **Islahhane Gelir Kaynağı:** Trabzon Valisi Ahmet Rasim Paşa 1872'de yaptırmıştır. 1 gazino ve 8 dükkândan oluşur.

---

[107] M. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", **Belleten**, XXVI/102 (Nisan 1962), s. 298–306.

8. **İskenderpaşa Medresesi'ne Gelir Kaynağı:** 1874 yılında Trabzon Valisi Saffet Paşa tarafından medreseye gelir olsun diye, altına birkaç dükkân yaptırmıştır.

9. **Çocukları Koruma Derneği:** 1922 yılında Trabzon'da "Himaye-yi Etfal Cemiyeti" adıyla kurulmuştur.

Yukarıda sayılanlara ek olarak farklı alanlarda hizmet vermek amacıyla çeşitli dernekler de kurulmuştur [108]

1923 yılı Ortalarında Trabzon'daki Diğer Sivil Toplum Kuruluşları:

- Tüccarlar Kulübü
- Gençler Birliği
- Esnaflar Cemiyeti
- İdman Ocağı
- İdman Gurubu
- Necmiati Kulübü[109]

[108] Şimşek, s. 149–151.
[109] Şimşek, s. 149–151.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOSYAL YAPI

3.1 NÜFUS

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonuna kadar bugünkü anlamda bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Sayımlar genelde belli bir amaç için yapılmış ve kısmi olmuştur. Mesela devletin temel örgütlerinden birini teşkil eden tımar sisteminin, bir gereği olarak yapılan sayım ve yazımlar vergi ve asker toplamının temel dayanağıdır. Bu yüzden sadece hane birim olarak alınmış ve yalnız erkek nüfus yazılmıştır.[110]

1831'de sayım yapmak ve sonuçlarını değerlendirmek amacı ile Ceride Nezareti kurulmuştur. Eyalet ve Sancak merkezlerinde ise buna paralel olarak nüfus işlerine bakmak üzere defter nazırlığı oluşturulmuştur. Sayımla ilgili İcmal Defterlerine göre, Osmanlı Devleti erkek nüfus toplamı 3.615.330 olarak hesaplanmıştır.[111] Anadolu ve Rumeli'de sayım yapılan yerlerde toplam nüfus, yaklaşık olarak 7,5 milyon civarındadır.[112] Osmanlı Devleti'nin yaptığı en başarılı nüfus sayımı olan, 1882 – 1884 yıllarında yapılan sayımlar, 1890'da tamamlanabilmiştir. Bu tahrire göre Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.388.662 kişidir.[113]

1876 – 1896 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardaki 198.544 aileden oluşan 845.861 kişi, yerini yurdunu kaybederek, başta Anadolu olmak üzere, Osmanlı Vilayetine göç etmek zorunda kalmıştır.[114] 20. yüzyılın ilk nüfus sayımı 1903 yılında yapılmaya başlanmış ve 1907'de tamamlanmıştır. Bu sayıma göre Osmanlı nüfusu 20.897.617 olarak hesaplanmıştır.[115] Osmanlı Devleti yıkılana kadar geniş kapsamlı genel başka bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Sicil-i nüfus idaresinin

---

[110] Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 429.
[111] Tevfik Güran (hzl.), **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997, s. 24.
[112] Karaçavuş, s. 430.
[113] Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devletinin Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1985, s. 1242.
[114] Akbayar, s. 1242.
[115] Cem Behar (hzl.),**Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500–1927**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, s. 46.

düzenlediği 1914 yılına ait veriler ise ancak 1920 yılında yayınlanabilmiştir.[116] Bu sayıma göre Osmanlı nüfusu 18.520.016 olarak hesaplanmıştır.[117]

Osmanlı Devleti, yaşadığı genel nüfus azlığı problemini 19. yüzyılın sonlarında kaybedilen topraklardan gelen Anadolu'ya dönük göçlerle önemli ölçüde gidermiş olarak, 20. yüzyıla ulaşmıştır. Bu, aynı dönem içinde özellikle gayrimüslim nüfusun siyasal sınırların dışına çıkışına rağmen böyledir. 1914 yılına gelindiğinde Anadolu nüfusu tarihte hiç erişemediği bir sayıya ulaşmıştır.

1877 – 1878, Osmanlı – Rus Savaşı sonrasında yaşanan göç hareketlerinin de etkisi ile 1880'li yıllarda yakalanan artış yönündeki ivme önce Balkan Savaşları'nda, ardından da Birinci Dünya Savaşı'nda azalışa dönüşmüştür. Savaşlarda kaybedilen insanlar yanında yeni siyasi sınırların çizilmesinin de etkisi ile gayrimüslim nüfusta önemli değişimler yaşanmıştır. Nitekim aşağıdaki tablo rakamlarından (Tablo 10) da takip edilebileceği üzere 1914 yılında 16.037.000 olan Türkiye nüfusu Cumhuriyet'in ilk yılında, 1923 yılında (Kars bölgesinin de katılımına rağmen) ancak 12.582.000 ile sınırlı kalmıştır.

Nüfus artışında 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşanan bu gelişme 1. Dünya Savaşı koşullarında tersine dönmüştür. Nitekim 1923 yılında Türkiye nüfusu % 21,54'lük bir azalış yaşamıştır. 1927 yılına kadar geçen dört sene zarfında % 8'lik bir artışa rağmen bu yılda ulaşılan değer 1914 yılına göre % 14,89 daha düşük olmuştur.[118] Bu oranın insan sayısı olarak karşılığı 1,5 milyon kişidir. Kısa bir zaman diliminde, savaş koşullarında yaşanan böylesi yüksek değişim daha sonraki bölümlerde de vurgulanacağı üzere özellikle yetişkin insan gücünün kaybı anlamına geldiğinden ekonomik ve sosyal önemli sonuçları olmuştur.

Ülke nüfusu 1916 yılındaki miktarına ancak 1935 yılında erişebilmiştir. İki tarih arasındaki bu rakamlar Türkiye'nin hangi koşullarda bir kalkınma hamlesi içine girdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

---

[116] Akbayar, s. 1240-41
[117] Behar, s. 46.
[118] Gülfettin Çelik, **Gebze: 20. Yüzyıl (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)**, Kocaeli: Gebze Belediyesi, 2004, s. 106.

Tablo 10
Türkiye Nüfusundaki Değişim (1914 – 1950)

Yıl	Nüfus	Bir önceki döneme göre artış hızı (%)	1914 yılına göre farkı
1914	16.037.000	-	-
1923	12.582.000	- 21,54	- 21,54
1927	13.648.000	08,47	- 14,89
1935	16.158.000	18,39	0,75
1940	17.820.000	10,28	11,1 1
1945	18.790.000	5,44	17,16
1950	20.947.000	11,47	30,61

Kaynak: Gülfettin Çelik, **Gebze: (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) 20. Yüzyıl**, Kocaeli: Gebze Belediyesi, 2004, s. 106.

Nüfustaki artış İkinci Dünya Savaşı yılları hariç büyük bir orana sahip olmuştur. Bu döneme gelinceye kadar özellikle 19. yüzyıl ikinci yarısından sonra 1854 Kırım, 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve Balkan Savaşları ile yaşanan büyük nüfus hareketleri özellikle Balkan Savaşları sonrasında 800.000 Bulgar, nüfusun yaklaşık % 19'unu oluşturan 1.100.000 Rum ve 1.200.000 Ermeni Türkiye'yi terk etmiştir. Bu gelişmeler ile 1927 yılındaki sayımlara bakıldığında mevcut 13.600.000 nüfusun % 99'u müslümandır. Hemen hemen tamamı İstanbul'da olmak üzere ancak 110.000 kadar Rum ve 77.000 Ermeni mevcuttur.[119]

3.1.1 Trabzon'da Nüfusun Gelişimi

Trabzon'un fetihten önceki nüfusu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklara göre farklı rakamlar çıkmakta, kimi veriler ise sadece tahminlere dayanmaktadır. 1486 tarihli tahrire göre Trabzon'da 5.500 gayrimüslim ve 1290 müslüman nüfus bulunmaktadır.[120] Buna göre fetih öncesi Trabzon nüfusunun 5 – 6 bin civarında olduğu tahmin edilebilir. 1440'lı yıllarda Trabzon'a gelen İtalyan seyyahı

[119] Gülfettin Çelik, s. 106–107.
[120] Hanefi Bostan, "XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat", (**Doktora tezi**, Marmara Üniversitesi TAE, İstanbul, 1993), s. 67 ve Behar, s. 11.

Tafur, şehrin nüfusunun yaklaşık 4 bin kişi olduğunu söylemiştir.[121] Bir başka kaynağa göre ise, bu dönem Trabzon nüfusu yine 5 – 6 bin civarındadır.[122] 16. yüzyıl tahrirlerine göre Trabzon'un nüfusu 6 – 11 bin civarda olup, 1554'te 6.525, 1583'te ise 10.571 kişiye ulaşmıştır.[123] 17.ve 18. yüzyıllara ait nüfus verileri bulunmamaktadır.

Nüfus verilerini yorumlarken karışıklığa yol açmaması için Trabzon ile ilgili veriler 4 kategoride ele alınmıştır; birincisi Trabzon Vilayeti, (en geniş) ikincisi Trabzon Sancağı, üçüncüsü Trabzon ili ve son olarak şehir merkezidir. (merkeze bağlı nahiyeler dâhil değildir) Verilerin durumuna göre bu katagoriler kullanılmıştır.[124] Coğrafi dağılım ve bunlarla ilgili sayısal veriler net bir ayrım içermese de fikir vermektedir. Trabzon ile ilgili nüfus verilerine bu bağlamda baktığımızda veriler daha anlaşılır olacaktır. 19. yüzyıl için Trabzon Vilayeti'nin nüfusu hakkında kaynaklarda değişik rakamlara rastlanmaktaysa da mümkün olduğu kadar güvenilir kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır.

3.1.1.1 Vilayet Nüfusu

Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhane sancaklarını içerir.

Tablo 11
Trabzon Vilayeti Nüfus Gelişimi

Yılı	Nüfus
1885	1.056.293
1897	1.164.827
1900	1.211.644
1906	1.342.778
1907	1.250.900
1914	1.122.947

Kaynak: 1319 Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 209.[125]; Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914: Demographic ve Social Charcter,** Madison: The University of Wisconsin, 1985. s. 138; Cem Behar (hzl.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500–1927**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, s. 48 ve Demirel, s. 502, kaynaklarından yararlanarak hazırlanmıştır.

---

[121] Anthony Bryer'den aktaran; Heath Lowry, **Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması (1461-1583)**, Demet Lowry (çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi, 1981, s. 17–18.
[122] Bostan, s. 67.
[123] Bostan, s. 67–69.
[124] Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 1.
[125] İlgili kaynaktan aktaran: Çadırcı, s. 23.

Cuinet, 1892 tarihli Asya Türkiye'si isimli eserinde Trabzon Müslüman nüfusunu 806.700 kişi olarak gösterirken, Rum nüfusu 193.000 kişi olarak vermiştir.[126] 1895 yılında Trabzon vilayetinin toplam Müslüman nüfusu 933.728 kişidir. Bunun 473.581 erkek, 460.147'si kadındı. Toplam nüfus 1895–96 yıllarında 1.164.004 kişi iken bir yıl sonra 1.178.890 kişiye çıkmıştır.[127]

Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897 yılında yapılmıştır. Nüfusla ilgili ayrıntı verilere de ilk olarak, 1897'deki ilk İstatistik yıllığından ulaşılabilmektedir. Bu yıllığa göre Trabzon nüfusu, 1.164.827 kişidir. 4 sancak, 18 kaza ve 24 nahiyeden oluşan Trabzon Vilayeti 37.894 $km^{2'}$lik bir alana yayılmıştır. Kilometrekareye isabet eden nüfus 30,74'dir. Bu verilere göre aynı yıl, Trabzon'da 20.804 evlenme, 761 boşanma meydana gelmiştir. Evlenenlerin 17.965'i ilk evliliklerini yapmışlar, kalan 2.839 kişi ise dul iken tekrar evlenmişlerdir.[128] 1897 yılında Trabzon'da doğanların sayısı 78.398 kişi, ölenlerin sayısı ise 34.040 kişiden ibarettir. 1897 yılında Trabzon'da 135'i erkek, 97'si kadın olmak üzere toplam 232 yabancı yaşamaktadır.[129] Yabancı nüfusun hemen hemen tamamı yabancı ülkelerin konsolosları ve bir miktarda misyoner ile yabancı tüccarlar oluşmaktadır.

3.1.1.2 Sancak Nüfusu

.Merkez Kaza, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Sürmene, Akçaabat ve Of kazalarını içerir.

19. yüzyılın başlarında dış ticaretteki büyüme, Trabzon'da önemli demografik değişmelere yol açmış ve kentin büyümesini etkilemiştir. 1830 nüfus tahrirlerine göre Trabzon ve çevresinde toplam 72.715 erkek nüfusun yaşamaktadır. Bunun 11.431'i hıristiyan'dır. En kalabalık iki yerleşim yeri, 18.940 kişiyle Of ve 12.985 kişiyle Sürmene'dir. Bu dönemde Trabzon'da yalnızca 6.300 erkek nüfus yaşamaktadır.[130] 1872 (H. 1289) tarihli salnameye göre bu yıllarda Trabzon'daki gayrimüslim nüfus içerisindeki en kalabalık nüfusu Ortodoks Hıristiyanlar teşkil etmektedir. Bunlar, en

---

[126] Cuinet, s. 13.
[127] Çadırcı, s. 20.
[128] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, s. 19-39.
[129] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897),** s. 138–139.
[130] Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914 : Demographic and Social Charcter**, Madison : The University of Wisconsin, 1985, s. 114.

yoğun olarak 4.472 erkek nüfus ile Maçka Nahiyesinde meskûndurlar. Trabzon merkez kazada ise, 1.630 erkek nüfus yaklaşık olarak 3.500 – 4.000 kişilik bir sayıya ulaşmaktadır. Azınlık olarak ikinci büyük gurup ise 4.988 erkekten oluşan Ermenilerdir.[131] 1876 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre; Cami-i Kebir, Bayram Bey, Musa Paşa, Saçlı Hoca, Pazarkapusu, Şirin Hatun, Saray-ı Atik, Amasya, Hasan Ağa Mescidi, Hoca Halil, Zağanos, İçkule, Kindinar, Faros, Molla Siyah, Mağara, İmaret, Ayasofya, Kavak Meydanı ve Tekfurçayır'ı mahallelerinde gayrimüslim nüfus yoktur. Yine aynı salnameye göre; Ayvasıl, Tuzluçeşme, Firenkhisar ve Protestan mahalleleri hariç bütün mahallelerde Müslüman nüfus vardır.[132] Trabzon Merkez Sancağı'nda yaşayan toplam 223.982 kişi; Akçaabat, Maçka (Yomra, Vakf-ı Sagir Nahiyeleri), Ordu (Perşembe, Ulubeğ, Hapsamana, Camaş, Bolaman Nahiyeleri), Rize (Kura-i Seba, Kara Mapavri Nahiyeleri), Of, Tirebolu, Sürmene, Görele, Aybastı, Vakf-ı Kebir (Şarlı Nahiyesi) kaza ve nahiyelerinde meskûndur.[133] Bu kazalardan oluşan Trabzon Sancağı'nın merkez kazası 71.681 kişilik bir nüfusu içermektedir. Bu tablodan da (Tablo 12) anlaşıldığı gibi vilayet nüfusunun yaklaşık 2/3'si Trabzon Merkez Sancağı'nda yaşamaktadır. Fakat dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da Sancağı oluşturan kazaların bugünkü Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize illerini kapsadığıdır.

1870 yılında 446.755 kişilik bir nüfusu barındıran Trabzon vilayetinde 63.438 Rum, 16.399 Ermeni ve 1.658 Katolik bulunmaktadır. Dolayısıyla bölge nüfusunun % 82'sini Türk, % 18'ini diğer unsurlar oluşturur. Aynı yılda vilayet genelinde 138.970 haneyi bulmuştur. Hane başına düşen nüfus miktarı ise sadece 3,2 kişidir. Rakamlara bakarak söz konusu dönemde bölgede yoğun bir nüfus yetersizliğinin hüküm sürdüğü söylenebilir.[134] 1880 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Trabzon Merkez Sancağı'nda toplam 37.349 hane ve 471 mahalle bulunur; sancağın toplam erkek nüfusu ise 100.000'e yaklaşır.[135] 19. yüzyıl sonlarında Anadoluda araştırmalar yapan Vital Cuinet'in o dönemlere ilişkin verdiği sayılara baktığımızda önemli bir fark görülmektadir. Cuinet'teki bu farkın sebebinin sağlıksız ve yetersiz bir çalışmadan

---

[131] Karaçavuş, s. 435.
[132] Karaçavuş, s. 437.
[133] Karaçavuş, s. 438.
[134] Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988)**, Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990, s. 58-59.
[135] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7189.

kaynakladığı düşünülmektedir. Cuinet, 1890'da Trabzon Merkez Sancağı'nın toplam nüfusunu, 334.975'i Müslüman, 91.000'i Rum Ortodoks olmak üzere 447.700 olarak göstermektedir.[136]

Tablo 12

1881–1882 Yılı Trabzon Sancağı Nüfusu

	Müslim		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Toplam
Kazalar	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	K.	E.	K.	E.	
Trabzon (merkez)	37091	42038	13027	14561	4440	5106	588	621	41	51	107564
Vakfıkebir	9080	9305	-	-	29	27	-	-	-	-	18441
Akçaabat	19062	19472	1838	1997	1367	1591	-		-	-	45327
Sürmene	15003	20926	2339	2624	71	107		-	-	-	41070
Of	30163	29697	351	446	-	-	-	-	-	-	60657
Toplam	**110399**	**121438**	**7555**	**19628**	**5907**	**6831**	**588**	**621**	**41**	**51**	273059
Sancak Toplamı*	209078	223386	30365	35165	10434	11789	588	621	187	193	521806

Kaynak: Karpat, s. 138-139.

* Trabzon sancak sınırları içerisinde yer alan Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele kazası bilgileri alınmamış fakat toplam olarak bu satırda yer verilmiştir.

Tabloya göre Müslümanlar nüfusun % 82.93'ünü, Rumlar %12.56'sını, Ermeniler % 4.25'ini, Katolikler % 0,23'ünü kalanı Protestanlar meydana getirmişlerdir. Gayrimüslimlerin tüm nüfusa oranları % 17.12'dir. Ermenilerin Müslüman nüfusa oranı % 5, Rumların Müslüman nüfusa oranı ise % 15.14'tür. Trabzon vilayetinde Hıristiyanlar genel nüfusun % 17.12'sini oluşturmuştur. Bu tarihte toplam gayrimüslim mevcudu 89.432 kişiden ibarettir. Trabzon vilayetinin toplam nüfusu ise 1.085.328 kişidir.

1520 – 1890 yılları arasında Müslüman nüfus 30 kat artarken Hıristiyan nüfus % 50 oranında azalmıştır. 19. yüzyılın sonunda Rumlar toplam nüfusun ancak 1/5'ini oluşturmuştur. Bu gelişim açıkça birbirini tamamlayan iki olaya bağlıdır: Göç hareketleri ve müslümanlaşma. Göç hareketleri; Müslüman veya Türk unsurların şehre doğru iç ve dış göçleri ile Rum – Ortodoks unsurların şehir dışına göçlerinden

[136] Cuinet, s. 41.

oluşmaktadır. Şehre doğru yapılan iç göçler esas olarak iki akımdan ibarettir: Batıdan Çepni Türkmenlerinin ve doğudan Lazların gelmesi. Dış göç ise doğrudan doğruya 18. yüzyıldan itibaren Rusların Kırım ve Kafkasya'ya doğru inmeleriyle bağlantılıdır. Kırım Tatarlarının göçü, Trabzon bölgesini doğrudan etkilemiyor görünse bile, aynı şey Rusların ilerlemesine koşut olarak dalga dalga gelen Çerkezler, Abhazlar ve diğer müslüman Kafkasya halkları için geçerli değildir.[137] Trabzon'a işgal edilmiş topraklardan özellikle Kafkasya ve civarından gelen göçmenlerin sayısının fazla olması ve imkânların yetersizliği Trabzon'daki ölenlerin sayısını bir anda artırmıştır.

3.1.1.3 Şehir Merkezinin Nüfusu

19. yüzyılda Trabzon şehir nüfusuyla ilgili olarak çeşitli kaynaklarda farklı rakamlara rastlanmaktadır. Nüfusla ilgili verilere baktığımızda, şehirde yaşayanlar konusunda ve bunların çeşitli istatistiklerde yer alan nüfus miktarını ve ne kadarının şehir sınırları içerisinde yer aldığını söylemek güçtür.[138] 1813'te Trabzon'a gelen bir İngiliz seyyahı ise, başta Türkler olmak üzere, bir miktar Rum, Ermeni ve daha az sayıda Lezgi, Tatar ve Çerkez'den oluşan Trabzon merkez nüfusunun, 15.000 kadar olduğunu söylemiştir.[139] Trabzon merkezi, 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra komşu şehirlerdeki halklar Trabzon'a yerleşmesiyle 1835'te 25 – 30 bine ulaşmıştır. Bu nüfusun 20 – 24 bini Müslüman, 3 – 4 bini Rum ve kalan 2 – 3 bini ise Ermenilerden oluşmaktadır. Müslümanlardan en büyük grubu Türkler oluşturuyor, ardından azalan oranlarla Lezgiler, Tatarlar ve Çerkezler gelirdi. [140] Merkez nüfus 1836 yılında 25 – 30 bin, 1847 yılında 33.000'e ulaşmıştır.

1850'li yılların ortalarında 70.000'e ulaşan Trabzon nüfusu, 1860'a gelindiğinde tekrar gerilemeye başlamış ve 55.700'e düşmüştür. Bu nüfusun 40.000'i Müslümanlar, 10.000'i Rumlar, 3.600'ünü Ermeniler, 1.500'ünü Avrupalılar ve Avrupa'nın himayesine girmiş olanlar, 600'ünü de İranlılar oluşturmuştur.[141] 1870'lerde

---

[137] Stefanos Yarismos, "19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 283.
[138] Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi ve Şehirleşme Çalışmaları (1919–1933)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 591.
[139] A. Üner Turgay, "Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800–1914)**, Çağlar Keyder ve Y. Eyüp Özveren (Ed.), Gül Çoğolı Güven (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 64.
[140] Turgay, s. 65.
[141] Turgay, s. 65.

ise şehrin nüfusu 34.000'i biraz aşmıştır. İngiliz konsolosuna göre 18.938 Müslüman, 6.521 Rum, 5.902 Ermeni ve 2.770'de diğer gruplardan oluşan bir nüfus mevcuttur.[142] 1880'li yıllarda Cuinet'in verilerine göre, aynı dönemde Trabzon Kenti'nde 19.500'ü Müslüman olmak üzere, toplam 35.000 kişi yaşamaktadır.[143]1896 yılında 45.000 olan Trabzon merkez nüfusu 1902 yılında için 48.635 kişiye ulaşmıştır.[144] Şehrin umumi olarak nüfusunun artması, gayrimüslimlerin miktarının zaman zaman azalıp çoğalmasını İran transiti ile ilgisi olup gelen ticari malların grafiğine bakıldığı zaman orada da yükseliş ve düşüşleri görmek mümkündür. 1907 tarihli rapora göre Trabzon şehrinin nüfusu 55.000 olarak hesaplanmıştır.[145]

3.1.1.4 20. Yüzyılda Trabzon'da Nüfus

1900 yılında vilayetin toplam nüfusu 1.211.644 kişiyi bulmuştur. Bu nüfusun 972.981'i Müslüman, 185.784'ü Rum, 50.233'ü Ermeni, 1.506'sı Ortodoks, 1.140'ı Katoliktir (Bkz. Tablo13). Genelde erkek nüfus az farkla çok olmakla birlikte dengeli bir erkek kadın oranı olduğu her grup için göze çarpmaktadır. 1900 yılı Trabzon ile ilgili nüfus verileri bir bütün olarak Tablo 13'de görülmektedir.

---

[142] Turgay, s. 67.
[143] Cuinet, s. 43. Erol Kaya makalesinde 19. yüzyıl sonunda Trabzon şehir nüfusunu 42.326 olarak vermiş ve bunun 24.221'i Müslüman, 10.840'ı Rum, 6.001'i Ermeni ve diğerleri de yabancılar olarak belirtmiştir. Trabzon şehir nüfusu 1902 yılında biraz artış göstererek 49.635'e çıkmıştır. (Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri" **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002. s. 531.)
[144] Çapa ve Çiçek, s.11. ve Rahmi Çiçek, agm, s. 591.
[145] Demirel, s.502.

Tablo 13
1319 (H.) Trabzon Vilayet Salnamesine Göre Vilayetin 1900 Yılındaki Genel Nüfus Verileri

Sancağın veya Kazanın	Müslüman		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		
Adı	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Genel Toplam**
Trabzon Sancağı (M*)	44.385	44.715	16.629	16.887	6028	5894	721	711	51	43	136.064
Ordu kazası	64.213	45.972	7360	6398	4838	4777	-	-	238	253	115.949
Giresun kazası	35.466	33.945	7571	6148	823	818	-	-	-	-	84.676
Tirebolu kazası	19.376	19.754	3712	3674	340	323	-	-	-	-	46.999
Görele kazası	16.823	16.401	103	105	-	-	-	-	-	-	34.285
Vakf-ı kebir kazası	11.660	11.677	-	-	37	37	-	-	-	-	23.379
Akçaabat kazası	21.469	21.571	2437	2349	2043	203	-	-	-	-	52.014
Sürmene kazası	22.082	20.459	3398	3249	149	149	-	-	-	-	49.466
Of kazası	33.244	34.525	519	565	149	149					68.853
Sancak toplamı	250.735	248.785	42.071	39578	14.046	14046	721	711	289	296	611.685
Canik sancağı	114.317	113.107	35.905	36.748	10.047	9.955	34	40	286	269	320.758
Lazistan sancağı	80.094	78.201	446	472	10	10	-	-	-	-	159.233
Gümüşhane sancağı	44.744	42.948	15.449	15.115	934	778	-	-	-	-	159.233
Vilayet Toplamı	489.890	483.091	93.871	91.913	25.444	24.789	755	751	575	565	1.211.644

Kaynak: 1319 (H.) Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 209.[146]

M*(merkez): Yomra, Maçka, Şarlı, Tonya nahiyelerini ve merkez köylerinde nüfusunu içerir.

Tablo 13'de görüldüğü üzere, Trabzon sancak merkezinin nüfusunun 89.100'ü Müslüman olmak üzere 136.064 kişiden oluşmuştur. Bu sayıyla merkez, vilayet nüfusunun % 11'ine karşılık gelir. Trabzon'u bugünkü sınırlarıyla değerlendirdiğimiz de ise % 44'üne denk gelir. Trabzon Vilayet nüfusunun % 80'ini Müslümanlar, % 15'ini Rum'lar % 4 Ermeni'lerden oluşmuştur. 1903 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Trabzon Vilayeti'nin özünü oluşturan Trabzon Merkez Sancağı'nı diğer sancaklardan ayırarak tekrar baktığımız zaman azınlıkların çoğunun şehir merkezinde bulunmaktadır.

[146] İlgili kaynaktan aktaran: Çadırcı, s. 23.

Tablo 14
Trabzon İl Nüfusunun Gelişimi

Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1882	231.837	27.183	12.738	1.301	**273.059**
1900	265.787	46.033	16.678	1.526	**330.024**
1902	251.550	46.024	16.529	1.443	**315.546**
1903	256.948	46.366	16.887	1.443	**321.644**
1904	257.336	47.456	16.807	1.537	**323.136**
1914	300.309	61.536	18.995	1.480	**382.320**
1927	--	--	--	--	**293.055**
1935	--	--	--	--	**360.679**
1940	--	--	--	--	**390.733**
1945	--	--	--	--	**395.384**
1950	--	--	--	--	**420.279**

Kaynak: Karpat, s. 209; Odabaşıoğlu, s. 172**;** Tevfik Güran (hzl.), **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909, 1913 ve 1914)**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003, s. 29 ve Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** (İl, 61-Trabzon), Ankara, 2002, s. 43. Kaynaklarından yararlanarak hazırlanmıştır.

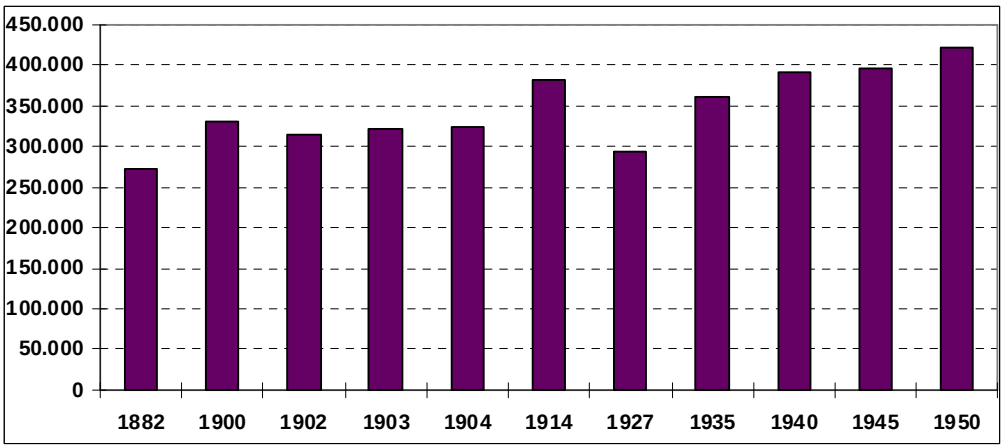

Grafik 1. Yıllara Göre Nüfusun Gelişimi

Kaynak : **Tablo 14**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1900 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon İli'nde, 265.750'si Müslüman, 46.033'ü Rum, 16.467'si Ermeni toplam 328.250 kişinin yaşadığını göstermiştir. Trabzon Merkez Kazası'nın bu dönemdeki toplam nüfusu 134.538'dir. Bu da ilin toplam nüfusunun % 40'ına denk gelmektedir. Trabzon Merkez Sancağı'nın; Of %21'ini, Akçaabat %16'sını, Sürmene %15'ini, Vakfıkebir ise %7'sini oluşturmaktadır.

Merkez Sancağın nüfusunun %80'ini müslümanlar, % 15'ini rum ve % 5'ini ermeniler oluşturmaktadır. Bu yüzdeler Trabzon Vilayeti'nde de aynıdır. 1903 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Trabzon Merkez Kazası'nda, ayrıca, 721'i erkek ve 711'i kadın olmak üzere toplam 1.432 katolik; 51'i erkek ve 43'ü kadın olmak üzere toplam 94 protestan yaşamaktadır.[147]

1912 yılında Anadolu'da nüfus yoğunluğu en yüksek olan illerin başında Trabzon gelmektedir. O dönemde kilometrekareye 48 kişi düşmektedir. Trabzon il sınırları içerisinde kıyı şeridi iç bölgelere nazaran daha yoğun bir nüfus ortalamasına sahiptir. Muhacirlerin de daha ziyade bu bölgede yerleştikleri göz önüne alınırsa bu yoğunluğun çok daha fazla artması kaçınılmazdır.[148] Rus işgalinden kaçan Müslümanlar; canlarını, mallarını kurtarmak için kara ve deniz yollarıyla işgal edilmemiş topraklara göçmüşlerdir. Trabzon'a 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Rusların işgal ettiği bölgelerden, özellikle Kafkaslardan çok sayıda muhacir gelmiştir. Bu bölgelerde Ruslar, müslümanların soyunu kurutmak için kararlı bir politika izlemektedirler.[149] Bu da muhacir sayısını arttırmaktadır. İşgalden sağ kurtulup güvenli bölgelere sığınabilenler çok fazla değildir. Sefalet içinde yollara düşen halk, Ruslardan kurtulsa bile yokluktan, eşkıyadan ya da uzun, yorucu, ağır yol şartlarından dolayı hayatlarını kaybetmiştir.

Stanford Shaw'ın 1885–1914 dönemine ilişkin nüfus verileri, Trabzon Kenti'nin toplam nüfusunun 116.258'den 103.387'ye gerilediğini; bununla birlikte vilayetin toplam nüfusunun 1.054.110'dan 1.119.759'a çıktığını göstermiştir. Aynı durum, müslümanlar ve rum ortodokslar için de geçerlidir: Yaklaşık 30 yıllık dönemde, Trabzon Kenti'nde yaşayan Müslüman nüfus 79.129'dan 64.726'ya; Rum Ortodoks nüfus ise 27.583'den 23.806'ya düşmüştür. Bu dönemde, vilayetin Müslüman ve Rum Ortodoks nüfusları biraz artış göstermiştir.[150]

---

[147] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7190.
[148] Kaya, s. 540.
[149] Justin Mc Carty, **Ölüm ve Sürgün**, Hilmi Yavuz (Ed.), Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995, s. 91.
[150] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7190.

Tablo 15
1885–1914 Döneminde, Trabzon Şehir Merkezi ile Trabzon Vilayeti'nde Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımının Değişimi

	Trabzon Kenti		Trabzon Vilayeti	
Topluluk Adı	**1885**	**1914**	**1885**	**1914**
Müslüman	79.129	64.726	857.280	912.128
Rum Ortodoks	27.583	23.806	155.039	161.574
Ermeni Gregoryen	9.546	14.846	41.786	37.049
Yahudi	-	9	5	8
Toplam	116.258	103.387	1.054.110	1.119.759

Kaynak: Stanford Shaw'dan aktaran **Yurt ansiklopedisi**, C. 10, s. 7190.

Trabzon, 1914 nüfus tahminlerine göre, çevresinde merkeze bağlı köylerle birlikte 104.858 nüfusa sahiptir. 1914 Osmanlı nüfus tahminlerinde merkez Trabzon Sancağı için verilen yukarıdaki rakamlara ilaveten merkez nüfusun 1.345'ini Katolik Ermeniler, 127'sini Protestanlar oluşturmuştur.[151] Şehir merkezinde yaşayanların sayısı ise tahminlere göre, 25 ile 35 bin arasındadır.[152] Bu nüfusun yine tahminlere göre; % 52.66'sını erkekler, % 47.34'nü ise kadınlar oluşturmuştur. Savaş sonrasında şehir nüfusunda büyük bir azalma dikkati çekmiştir. Milli Mücadele yıllarında şehir nüfusu ile ilgili tahminler 20 – 30 bin arasında değişmiştir.[153] Osmanlı Devleti'nin 1914 istatistiklerine göre Trabzon bölgesindeki nüfus dağılımı şöyledir: 1.187.078 kişi Müslüman, 266.312 kişi ise Hıristiyan'dır. Müslüman nüfus genel nüfusun, % 78,2'si iken, Rum nüfusu %17,1'dir.[154] İmparatorluk ile birlikte Trabzon'un kaderini olumsuz etkileyecek Birinci Dünya Savaşı başladığında şehirde 921.128 (% 82) Müslüman, 201.819 (% 18) gayrimüslim olmak üzere 1.222.947 insan yaşamıştır.[155]

Savaş Yıllarında Trabzon'da Nüfus: 1916 Kasım istatistiğine göre ise şehrin nüfusu, 24.000'i Müslüman, 12.000'i Rum olmak üzere toplam 36.000'dir.[156] 1916'lı yıllarda Trabzon, Erzurum ve çevresinin Rus işgali altında kalmasıyla bu bölgedeki halkın büyük bir kısmı yollara düşmüştür. Ekim 1916 tarihi itibariyle Doğu Anadolu'da devletten yardım görmekte olan Müslüman muhacirlerden Trabzon ve Erzurum'un

---

[151] Yukarıdaki tabladaki toplam nüfusla, buradaki toplam nüfus farkının sebebi tabloda yer verilmeyen 1471 kişidir.
[152] Karpat, s. 180-181.
[153] Çiçek, agm, s. 591.
[154] Selma Yel, "1914–1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** C. 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 560.
[155] Karpat, s. 180-181.
[156] Aktes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 293.

doğusundan gelip Samsun'da bulunan muhacirlerin sayısı 79.100'dür.[157] Bunların büyük bir kısmı Trabzon muhaciridir. Nitekim Samsun'da bulunan muhacirlerin sayıları, Trabzon muhacirlerinin kafileler halinde bu bölgeye gelmeleri ile daha da artarak 1919 başında 116.672'ye ulaşmıştır.[158] 4 Ocak 1919 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesi Trabzon muhacirlerinin yoğunlukta bulunduğu bölgeleri, Kastamonu'da 14.749, Bolu'da 5.732, Ankara'da 122.228, Sivas'ta 94.163 muhacir olarak belirtmiştir.[159] İşgaller nedeniyle yurtlarından göç edenlerin sayısı çoktur. Bunlardan Sivas, Urfa, Diyarbakır, Elazığ, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehir vilayet ve kazalarına hayatlarını kurtarmak için iltica ederek hükümetin yardımlarına ihtiyaç duyanların sayısı 902.865'e yaklaşmıştır. Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra hükümetin yardımıyla Trabzon havalisine sevk olunan insan sayısı 100.000 civarındadır.[160] Erol Kaya, 11 Mayıs 1919 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesine dayanarak verdiği bilgilerde; "*işgal yıllarında, 1.100.624 nüfusa sahip olan Trabzon'dan 304.142 kişi iltica etmiş, 24.999 kişi dönüş için hazır olup, 224.143 kişinin de öldüğünü*" aktarmıştır. İleri gazetesinde yer alan bir haberde yukarıdaki bilgileri doğrulamıştır. Buna göre Trabzon'dan göç edenlerin sayısı 324.826'dır.[161] Amerikalı nüfus bilimci McCarthy tarafından verilen bilgiler de bu rakamları teyit etmiştir. McCarthy, 1922 yılında Trabzon'da olması gereken nüfusu projeksiyonla hesaplayarak bu nüfustan 1912 nüfusunu çıkarmak suretiyle Trabzon'un Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kaybını hesaplamıştır. Onun hesaplamalarına göre bu dönemde Trabzon'un nüfus kaybı 204.130 kişidir.[162] Bu yaklaşık olarak toplam nüfusun 1/5'i gibi büyük bir orana denk gelmektedir.

Trabzon'dan göç edenlerin toplamı 330–340 bin civarındadır. Bunların yaklaşık üçte ikisi yani 200.000 kadarı bakımsızlık, Rum eşkıyalarının saldırıları ve hastalıktan ölmüştür.[163] Müslümanlar o tarihlerde üç şekilde azalmıştır;

---

[157] Carty, **Ölüm ve Sürgün**, s. 265.
[158] Kaya, s. 539.
[159] Kaya, s. 539.
[160] Kaya, s. 539.
[161] Kaya, s. 539.
[162] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998. s. 145.
[163] McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, s. 143–146.

- Askere alınan genç erkeklerin ölümü.
- Çatışma alanlarında sivil halkın ölümü.
- Savaş zamanının yokluk, açlık ve hastalık gibi şartlar yüzünden ölenlerdi.

Cumhuriyet Döneminde Trabzon da Nüfus: 1927 yılında Türkiye'de 63 il bulunmaktadır. 1927 yılında Türkiye'nin nüfusu 13.648.270, Trabzon ilinin nüfusu 293 055 olarak tespit edilmiş ve Trabzon ili nüfus büyüklüğü açısından 63 il arasında 13. sırada yer almıştır.

Trabzon ili Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde yer almıştır. İlin yüzölçümü 4.664 km^2 ile Türkiye'nin yaklaşık % 0.61'ini oluşturmuştur. Trabzon'da kilometrekareye düşen kişi sayısı 1927 yılında yaklaşık, 63 kişi iken, 1950 yılında yaklaşık, 90 kişiye yükselmiştir.

Nüfus Büyüklüğü ve Nüfus Artış Hızı,

Tablo 16
Trabzon Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Yıl Ortası Nüfus Tahmini (1927–1950)

Yıl	Nüfus	Yıllık nüfus artış hızı %	Yıl ortası nüfus tahmini
1927	293 055	25.95	
1935	360 679		357 600
1936			364 700
1937		16.01	370 600
1938			376 600
1939			382 600
1940	390 733		388 800
1941			391 400
1942		2.37	392 300
1943			393 200
1944			394 200
1945	395 384		395 100
1946			398 700
1947		12.21	403 600
1948			408 600
1949			413 600
1950	420 279		418 700

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** (İl, 61-Trabzon), Ankara, 2002, s. 43.

1927–1950 döneminde Trabzon ilinin nüfus sürekli artış göstermiştir. İlde en yüksek yıllık nüfus artış hızı % 28,5 ile 1955–1960 döneminde, en düşük yıllık nüfus artış hızı % 2.4 ile 1940–1945 döneminde görülmüştür. 1927 yılında Trabzon ili ülke nüfusu içinde %2,1'lik bir paya sahip iken, 1950 yılında yaklaşık % 2'lik bir paya sahiptir. Bu dönemde, Trabzon ilinin yıllık nüfus artış hızı 1935 yılı hariç genel olarak ülke ortalamasından düşük olduğu görülmektedir

Tablo 17
Ülke Nüfusu ile Trabzon İl Nüfusunun Karşılaştırılması

Yıllar	Ülke Nüfusu	Artış Oranı	İl Nüfusu	Artış Oranı
1927	13.648.270	-	293.055	-
1935	16.158.018	21,2	360.679	27,1
1940	17.820.950	17,3	390.733	16,0
1945	18.790.174	10,5	395.384	2,4
1950	20.947.188	22,9	420.279	12,2

Kaynak: DİE, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, s. 3.

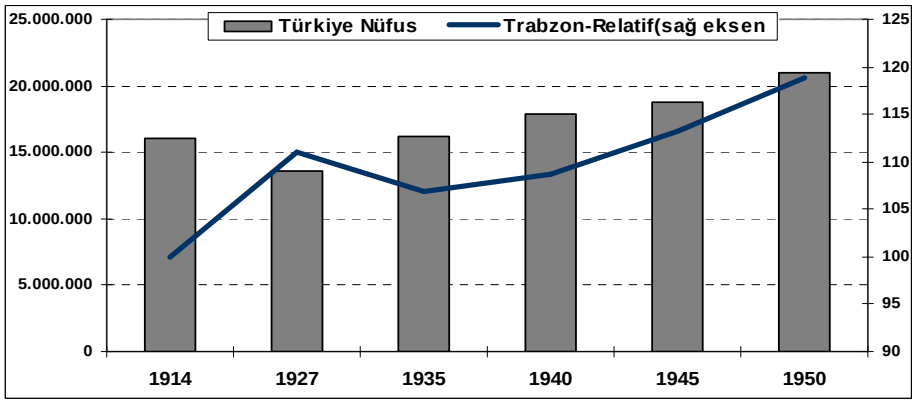

Grafik 2. Türkiye Nüfusuna Göre Trabzon Nüfusu Artış Oranı
Kaynak : **Tablo 17**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1927 – 1950 yılları arasındaki nüfus artış hızına baktığımızda Türkiye % 153 artarken, Trabzon % 145 artarak ülke geneline göre daha az artmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde il nüfusu Türkiye geneline göre daha yavaş artmıştır. Bunun başlıca nedeni; ilde doğurganlık düzeyinin, ülke ortalamasının biraz altında kalması ve yetersiz ekonomik koşullar nedeniyle il dışına yönelen göçtür. İl ve ülke nüfuslarının yıllık ortalama artış hızları karşılaştırmalı olarak incelendiğinde de, Trabzon'da nüfusun yıllık ortalama artış hızının 1927 – 1935 dönemi dışında hep ülke ortalamalarının gerisinde

kaldığı görülür. 1927'de 290.000'i aşan Trabzon nüfusu 1940'ta 390.733'e yükselmiş ama il nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı binde 21'e düşmüştür. İzleyen yıllarda 2. Dünya Savaşı ülke genelinde olduğu gibi ilde de nüfus gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle, 1940 – 1945 yılları arasında, hem ülke genelinde hem de ilde artış hızı, Cumhuriyet Dönemi'nin en düşük düzeylerine inmiştir. Bu yıllarda nüfus artış hızı, Trabzon'da binde 2,4'e, ülke genelinde ise binde 10,6'ya düşmüştür. Savaşı izleyen yıllarda yüksek doğurganlığın da etkisiyle il nüfusu da hızla artmaya başlamıştır.

Trabzon'daki nüfus yoğunluğu, ülke nüfus yoğunluğu ile karşılaştırıldığında, Trabzon'daki nüfus yoğunluğunun çok yüksek olduğunu görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, il ve ülke nüfus yoğunlukları arasındaki fark daha küçüktür. 1927'de $km^{2'}$ye ülke genelinde bu sayı 18, Trabzon'da bu sayı 63 kişidir. İzleyen yıllarda nüfus yoğunluğu ilde daha hızlı arttığı için, iki ortalama arasındaki fark da giderek büyümüştür. Bu oran sırasıyla 1935'de 21'e 78, 1940'da 23'e 84, 1945'de 24'e 87, 1950'de ise 27'ye 93'tü. Trabzon her zaman 100'de 350 gibi bir oranla ülke nüfus ortalamasının üstünde olmuştur.

Tablo 18
Cumhuriyet Dönemi Trabzon İlçelerinin Nüfus Gelişimi

Vilayetler ve Kazalar	**1927**	**1935**	**1940**	**1945**	**1950**
Trabzon M.	60,685	82 940	90 160	90 432	99 619
Akçaabat	41,537	53 758	58 532	61 183	66 328
Maçka	19,236	27 161	30 373	32 258	35 465
Of	63,558	66 465	75 427	75 764	43 629
Sürmene	57,644	60 857	70 864	69 456	71 676
Vakfıkebir	47,643	69 498	65 377	66 291	69 278
Çaykara*				-	34 284
Toplam	**290,303**	**360 679**	**390 733**	**395.384**	**420.279**

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri (vilayet, kaza, şehir ve köyler itibariyle Türkiye nüfusu)**, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928**,** s. XVI; Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i ve Mufassal Neticeler**, Ankara, Tarih yok, s. 5 ve Devlet İstatistik Enstitüsü**, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s. 26 kaynaklarından yararlanarak hazırlanmıştır.

*Çaykara 1948 de Of'tan ayrılmıştır.

1927'de Trabzon'un Merkez İlçe dışında 5 ilçesi vardır. Nüfus büyüklüğü bakımından l. sırada 64.585 nüfusuyla Of ilçesi gelir. 2. sıradaki Merkez ilçenin nüfusu 60.975'dir. Ancak, ilin alanca en küçük olan Merkez ilçede yoğunluk, km$^{2'}$de 184 kişiye ulaşırken, Of'ta yoğunluk km$^{2'}$de 59 kişidir. Nüfus büyüklüğü bakımından 19.176 kişilik nüfusu ile en alt sırada yer alan Maçka, ilin alanca en büyük ilçesidir. Bu nedenle, Maçka'da nüfus yoğunluğu km^{2}'de yalnızca 19 kişidir. 1948'de yapılan bir yönetsel değişikle, önceleri Of'a bağlı olan Kadahor ve Dernekpazarı bucakları, yeni kurulan Çaykara ilçesine bağlanmıştır. 1945'te 75.764'e yükselen ilçe nüfusu, 1950'de 43.629'a düşmüştür. 1927'de nüfus büyüklüğü bakımından ilin 3. büyük ilçesi olan Sürmene'nin nüfusu da, 1953'te Araklı İlçesi'nin kuruluşuyla azalmıştır. 1959'da yapılan yönetsel değişiklikle, önceleri Merkez ilçeye bağlı olan Arsin ve Yomra bucakları ilçe yapılmıştır. O yıllarda öteki ilçe ve çevre illerden yönelen göç nedeniyle, Merkez ilçe yine de ilin en büyük nüfuslu ilçesidir.

Tablo 19

Trabzon Şehir ve Köy Nüfusu (1927–1950)

Sayım yılı	Toplam			Şehir nüfusu			Köy nüfusu			Şehir ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı					
										Şehir			Köy		
	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
1927	293055	132711	160344	32836	17744	15092	260219	114967	145252	11.20	13.37	9.41	88.80	86.63	90.59
1935	360679	166514	194165	40093	21745	18348	320586	114769	175817	11.12	13.06	9.45	88.88	86.94	90.55
1940	390733	181233	209500	43015	23460	19555	347718	157773	189945	11.01	12.94	9.33	88.99	87.06	90.67
1945	395384	184632	210752	40243	21954	18289	355141	162678	192463	10.18	11.89	8.68	89.82	88.11	91.32
1950*	420279	195413	224866	46086	25023	21066	374190	170390	203800	10.97	12.81	9.37	89.03	87.19	90.63

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** (İl, 61-Trabzon), Ankara, 2002, s. 44. **T**-Toplam **E**-Erkek **K**-Kadın

* Cinsiyete göre nüfus 1945 ve 1955 yılı cinsiyet oranlarından tahmin edilmiştir.

Şehir Nüfusu: 19 Mayıs 1926 tarihini taşıyan ve Dâhiliye Vekâletine gönderilen bir yazıda nüfusla ilgili olarak, o yıl için Merkez kazada, 11.000 hanede 24.262 nüfus vardır. Şehir hududunda 12.954 erkek, 13.440 kadın yerli nüfus; 1.806 erkek ve 1.880 kadın yabancı nüfus bulunduğu geçmiştir.[164] Şehir nüfusu, 1927

[164] Çapa ve Çiçek, s. 22.

sayımlarına göre 24.634'tür. Şehirdeki hane sayısı ise 3.824 olarak tespit edilmiştir.[165] Bu şekilde hesapladığımız zaman hane başına ortalama olarak 6 kişi düşmektedir. Lozan Antlaşması sonucu Rumlarla yapılan mübadelede Trabzon'dan çıkan Rum kadar Türk nüfus yerleşmemiştir. Cevat Giray'dan aktaran Rahmi Çiçek, Trabzon'a mübadil olarak yerleşenleri 1924 – 1933 tarihlerini esas alarak 77 aile 393 nüfus olarak kaydetmiş, bunların büyük bir kısmı Akçaabat ilçesine yerleştirilmiştir.[166]

1927 yılında Trabzon ilinde % 11,2 olan şehirde yaşayan nüfusun payı, 1945 yılına kadar azalma göstermiş ve bu yıldan sonra da sürekli bir artış göstermiştir. Trabzon ilinde şehirde yaşayan nüfusun oranı, ülke ortalamasına göre oldukça, yavaş artmıştır. Trabzon ilinde 1927 yılından itibaren bütün sayım yıllarında, köylerde yaşayan nüfus oranı şehirde yaşayan nüfus oranından fazladır.

Tablo 20
Cumhuriyet Dönemi Kır-Kent Olarak Trabzon Nüfus Gelişimi

Kazalar	Şehir nüfusu					Köy nüfusu					Yüz ölçüsü	Km^2 Başına nüfus (1950 yılı)
	1927	1935	1940	1945	1950	1927	1935	1940	1945	1950		
Trabzon M.	24.634	29 682	32 789	29.824	33 990	36.341	53258	57 371	60 608	65 629	518	192
Akçaabat	3014	4 077	4 363	4 414	5 124	38532	49681	54 169	56 769	61 204	478	139
Maçka	1052	693	501	458	512	18124	26468	29 872	31 800	34 953	836	42
Of	718	1128	997	1 227	1 213	63867	65337	74 430	74 537	42 416	1 076	41
Sürmene	3203	3324	2 968	2 979	3 046	54379	66174	67 896	66 477	68 630	996	72
Vakfıkebir	215	1189	1 397	1 341	1 403	48976	59668	63 980	64 950	67 875	637	109
Çaykara*			-	-	801			-	-	33 483		-
Toplam	**32.836**	40.093	43.051	40.243	46 089	260.219	320.586	347.718	355.141	374.190	4 541	93

Kaynak: DİE, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, s. 26; 1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i Ve Mufassal Neticeler, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s. 5; Trabzon Valiliği, **Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon 1973 İl Yıllığı**, Trabzon: Trabzon Valiliği, 1974, s. 42. Kaynaklarından yararlanarak hazırlanmıştır.
*Çaykara 1948 de Of'tan ayrılmıştır.

[165] **Belediyeler**, s. 900.
[166] Çiçek, s. 592.

Tablo 21
Bölgede Yarı Kentsel ve Kırsal Nüfusun Gelişimi

		1935	Oran	1940	Oran	1945	Oran	1950	Oran (%)
TRABZON	**Kentsel nüfus***	29.682	100	32.789	110	29.824	100	33.990	115
	Yarı kentsel nüfus**	98.761	100	102.026	103	106.825	108	111.418	113
	Kırsal nüfus	232.236	100	255.918	110	258.735	111	274.871	118
	Toplamı	360.679	100	390.733	108	395.384	110	420.279	117
TBAB***	**Kentsel nüfus**	75.150	100	81.100	108	72.066	96	77.555	103
	Yarı kentsel nüfus	212.347	100	227.598	107	243.857	110	253.808	120
	Kırsal nüfus	798.811	100	868.598	109	893.934	112	948.154	119
	Toplamı	1.086.308	100	1.177.296	108	1.200.397	110	1.279.717	118
DKB****	**Kentsel nüfus**	236.861	00	51.956	06	50.660	06	77.126	17
	Yarı kentsel nüfus	386.918	100	418.375	108	450.771	117	509.833	132
	Kırsal nüfus	1.713.678	100	1.820.158	106	1.933.410	113	2.119.709	124
	Toplamı	2.337.457	100	2.490.489	107	2.634.841	113	2.906.668	124
ÜLKE	**Toplamı (%)**	--	100	--	109	--	115	--	128

Kaynak: İmar ve İskân Bakanlığı-Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, **Doğu Karadeniz Bölgesi: Bölgesel Gelişme-Şehirleşme ve Yerleşme Düzeni**, Bölge Planlama Dairesi, 1972, s. 24 ve 42.

* Kentsel Nüfus : "10.000 den" büyük merkezler nüfusu

** Yarı Kentsel Nüfus: "1.500 – 10.000" arası yerleşmeler nüfusu

*** TBAB: Trabzon Bölümü Alt Bölgesi (Trabzon, Rize, Artvin ve Gümüşhane illeri)

**** DKB:Doğu Karadeniz Bölgesi (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin,Gümüşhane)

Trabzon'un kentleşme durumunu; alt bölgesi [Trabzon Bölümü Alt Bölgesi (TBAB) : Trabzon, Rize, Artvin ve Gümüşhane illeri] ve Doğu Karadeniz Bölgesine (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane) göre karşılaştırabiliriz. Trabzon'da artan bir seyir izleyen kentsel nüfus 1945 yılında diğer bölgeler gibi azalmıştır. 1500-10.000 arası yerleşmelerden oluşan yarı kentsel nüfus 1935-1950 yılları arasında hem Trabzon'da hem diğer bölgelerde sürekli bir artış göstermiştir. Trabzon'da kırsal nüfus kentsel nüfustan daha fazla artmıştır.

Trabzon yarı kentsel nüfus artış hızı, alt bölgelerine ve Doğu Karadeniz bölgesine hatta ülke geneline göre düşük olmuştur. Kırsal Nüfus oranı 1940 yılında bölgesine göre daha fazla olsa da bu durum zamanla azalarak bölge oranlarının altına düşmüştür. Kentsel nüfus 1945 ve 1950 yıllarında bölgesinin altında kalmıştır. Trabzon Kenti'nin nüfusu, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1940'a kadar çok az artmış, 1940 – 1945 arasında da biraz gerilemiştir. Bu nedenle, "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranı 1927'de % 8,4 iken, 1950'de % 8,1'e düşmüştür. 1950'den sonra Trabzon Kenti hala ilin başlıca göç çekim merkezidir. 1950'lerde göç daha çok ilin iç kesimlerinden kıyıdaki ilçe merkezlerine ve özellikle de Trabzon Kenti'ne yönelmiştir.

3.1.2 Nüfusun Bileşimi

Tablo 22

Trabzon Nüfusu Cinsiyet Oranları (1927–1950)

Sayım Yılı	Toplam	Erkek	Kadın	Cinsiyet oranı
1927	293 055	132 711	160 344	82,77
1935	360 679	166 514	194 165	85,76
1940	390 733	181 233	209 500	86,51
1945	395 384	184 632	210 752	87,61
1950*	420 279	195 413	224 866	86,90

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 45.
* Cinsiyet oranı, her 100 kadın için düşen erkek oranını verir. Cinsiyete göre nüfus 1945 ve 1955 yılı cinsiyet oranlarından tahmin edilmiştir.

Trabzon ilinde 1927 yılından 1950 yılına kadar olan dönemde kadın nüfusun büyüklüğü erkek nüfusundan daha fazla olmuştur. İlde 1927 yılında her 100 kadın için 83 erkek bulunmaktadır. Bu dönemde ufak artış ve azalışlar gösteren cinsiyet oranı, ilk kez 2000 yılında 100 değerini almıştır.

Tablo 23

Trabzon Nüfusu Medyan Yaş, 1935–1950

Sayım yılı	Toplam	Erkek	Kadın
1935	17,.17	13 ,52	21,56
1940 *	17, 66	14, 76	20,79
1945	17, 89	15, 72	20,05
1950	18, 81	17, 07	20,66

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 45.
* Yaş gurubuna göre nüfus 1935 ve 1945 yılı verilerinden tahmin edilmiştir.

Trabzon nüfusunun cinsiyet yapısında, ülke genelinin tersine bir kadın fazlalığı vardır. Kırsal ve kentsel kesimlerde cinsiyet oranları farklıdır. Kentsel alanda, il genelinin tersine erkek oranı daha fazladır. İlde göç çeken en önemli merkez olan Trabzon Kenti'nde erkek oranı yüksektir.

Doğurganlık: Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda doğurganlık düzeyi çok yüksek olduğu için ülke nüfusu çok genç bir yaş yapısına sahiptir. Trabzon ilinde 1935 yılında erkek nüfusunun yarısı 13,5 kadın nüfusun yarısı ise 21,6 yaşından daha küçüktür. Trabzon ilinde 1940–1955 yılları arasında genel olarak medyan yaşı 18 olarak hesaplanmıştır (Tablo 24).

Trabzon ilinde doğurgan çağdaki kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 1960 yılına kadar yükselmiştir.

Tablo 24
Trabzon Nüfusu Çocuk-Kadın Oranı (1945–1950)

Sayım Yılı	0–4 yaştaki toplam çocuk sayısı	15–49 yaştaki toplam kadın sayısı	Çocuk-kadın oranı (‰)
1945	50017	98862	506
1950	58164	110130	528

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 51.

İlde doğurganlık düzeyi ülke genelinin gerisinde kalmıştır. Buna karşın, ilde 0 – 14 yaş grubunun payı hep ülke genelinin üzerinde olagelmiştir. Bu durum, il dışına yönelen göç nedeniyle çalışma çağındaki nüfusun payının azalmasından kaynaklanmıştır. 15 – 64 yaş grubunun payının daralmasına rağmen genç nüfusun payı yükselmiştir. 1950'de 0–14 yaş grubunun payı ilde % 39,8 iken, Türkiye ortalaması % 38,2'dir. İlde kaba ölüm oranı ülke ortalamasına oldukça yakındır. Bu nedenle 65+ yaşlardaki nüfusun, il nüfusun içindeki payı ülke ortalamasına yakın olmuştur. 1950'de 65+ yaşlarındaki nüfusun payı ilde % 3,4'tür.

Tablo 25
Trabzon İli Nüfusunun Yaş Grupları İtibariyle Ayrılışı

Yaş grupları	Mutlak rakamlar			Oran %		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	39 583	34 732	74 315	23.8	17.9	20.6
5-9	30 813	29 427	60 240	18.5	15.2	16.7
10-14	18 171	18 700	36 871	10.9	9.6	10.2
15-19	10 236	9 999	20 235	6.1	5.1	5.6
20-24	13 854	13 417	27 271	8.3	6.9	7.6
25 yaşından küçük	112 657	106 275	218 932	67.6	54.7	60.7
25-29	11 321	16 674	27 995	6.8	8.6	7.8
30-34	10 775	14 988	25 763	6.5	7.7	7.2
35-39	8 479	10 615	19 094	5.1	5.5	5.3
40-44	5 418	10 373	15 791	3.3	5.3	4.4
45-49	3 451	6 502	9 953	2.1	3.3	2.8
25-49 yaşında	39 444	59 152	98 596	23.8	30.4	27.5
50-54	3 674	9 375	13 049	2.2	4.8	3.6
55-59	2 272	3 850	6 122	1.4	2.0	1.7
60-64	3 133	7 493	10 626	1.9	3.9	2.9
65-69	1 533	2 197	3 780	0.9	1.1	1.0
70-74	1 732	3 015	4 747	1.0	1.6	1.3
50-74 yaşında	12 344	25 930	38 274	7.4	13.4	10.5
75-79	701	816	1 517	0.4	0.4	0.4
80-84	742	1 194	1 936	0.4	0.6	0.5
85-89	171	182	353	0.1	0.1	0.1
90-94	187	317	504	0.1	0.2	0.1
95-+	129	196	325	0.1	0.1	0.1
75 ve daha fazla	1 930	2 705	4 635	1.1	1.4	1.2
Yaşı meçhul	139	103	242	0.1	0.1	0.1
Toplam	116 514	194 165	360 679	100.0	100.	100.0

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i ve Mufassal Neticeler**, Ankara, s. 74.

Kuşaklara göre nüfusun yaş ve cinsiyet yapısındaki değişim nüfus piramitleri ile daha ayrıntılı olarak yorumlanabilir. Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısında meydana gelen değişim, 1955 yılına ait nüfus piramidinde gösterilmiştir (Grafik 3).

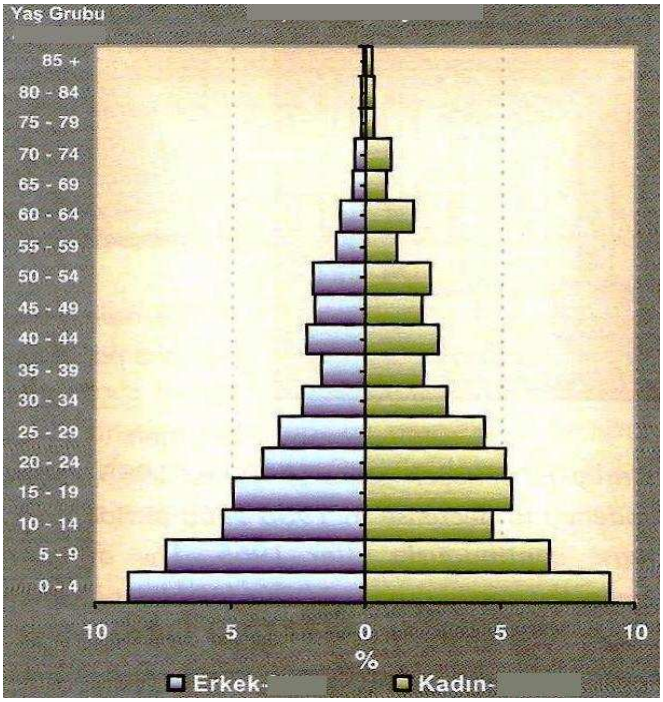

Grafik 3. 1955 Yılı Trabzon İli Nüfus Piramidi

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 30.

İlin yetersiz ekonomik koşullarının nüfusunu besleyememesi nedeniyle, 2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllardan başlayarak nüfusun bir bölümü çalışmak amacıyla il dışına göç etmiştir. Göçlere daha çok, çalışma çağındaki nüfus katıldığından, ilde 15 – 64 yaş grubunun payı hep ülke genelinin gerisinde kalmıştır. 15 – 64 yaş grubunun payı 1950'de % 56,6 iken, 1960'ta % 50'ye düşmüştür.

Trabzon ilinin 1955 yılı nüfus piramidinin en önemli özelliği, çocuk yaştaki (0–9 yaş) nüfusun fazla olmasıdır. Bu durum doğurganlık düzeyinin yüksek olduğunu göstermiştir. Yaşlı kuşaklardaki nüfus, her iki cinsiyet içinde ölüm hızının bu yaşlarda yüksek olması nedeniyle hızla azalmıştır. Kadınlar erkeklere göre daha uzun yaşadığı için ileri yaşlarda kadınların sayısı erkeklerin sayısından daha fazladır. 1955 yılı nüfus piramidi doğurganlık ve ölümlülüğün yüksek olduğu yaş yapısını yansıtmıştır. 1955 yılı nüfus piramidinin bir diğer özelliği de, ülke genelinde olduğu gibi, Cumhuriyet öncesi savaş döneminde doğan ve 1955 yılında "35–39" yaş grubunu oluşturan kuşağın, kendisinden daha genç ve yaşlı kuşaklardan daha az nüfusa sahip olmasıdır. Bu durum, savaş döneminde doğurganlık düzeyinin düşük olmasından kaynaklanmıştır.

3.1.3 İktisadi Çoğrafya

Trabzon, ekonomisi tarıma dayalı bir il olması nüfusunu etkilemiştir. Trabzon tarımında, ekonomisi tarıma dayanan pek çok ilden farklı olarak, tahıllardan çok, sanayi bitkileri; başta fındık olmak üzere tütün, çay ve mısırdır. Bu gibi ürünler, yoğun emek kullanımı gerektirdiği için tarım kesiminde çalışan faal nüfus oranı, her zaman ülke ortalamasından yüksek olmuştur. 1955'te Trabzon faal nüfusun % 87,1'i tarım kesiminde çalışırdı, ülke genelinde bu oran % 77,4'tür.[167] (Bkz. Tablo 27) Bu yıllarda il imalat sanayi, tarımsal ürünlerin işlemesine yönelik küçük işletmelere dayalıdır. Fındık kırma, bisküvi, şekerleme ve yaprak tütün, bakım ve işleme atölyeleri, bu tür işletmelerin başlıcalarıdır. Bu işletmelerin istihdam kapasitesi oldukça küçüktür. Ancak sayılarının çokluğu, 1955'te imalat sanayiinde çalışan kişi sayısının 10.000'i aşamasına olanak vermiştir. O yıl imalat sanayiinde çalışanlar, il faal nüfusunun % 4,3'ünü oluşturmuştur. 1950'lerin ortalarında il ticareti de daha çok küçük ölçekli perakende ticaret dayanırdı. Toptan ticaretle uğraşanlar, ilin tarım ürünlerini il dışını da pazarlayan birkaç iş yeriyle sınırlıdır. 1955'te Trabzon'da ticaretle (ticaret, otelcilik, lokantacılık vb) uğraşan yaklaşık 4.900 kişi vardır. Bunlar il faal nüfusunun % 2'sini oluşturmaktadır. 1955'te hizmetler ve ulaştırma kesimlerinde çalışanların faal nüfus içindeki payları da, (sırasıyla, % 2,4 ve % 1) ülke ortalamasının altındadır. İlin yönetsel bakımdan ve eğitim gibi kamu hizmetleri yönünden bölgesel bir merkez olması, kamu hizmetleri kesiminde çalışanların sayısının önemli bir boyuta varmasına yol açmıştır.[168]

---

[167] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7209
[168] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7210.

Tablo 26
Trabzon Nüfusun Meslek Zümreleri ve Grupları İtibariyle Ayrılışı

Meslekler	Mutlak rakamlar			Oran- %		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
A.Toprak mahsulleri-	69 132	104 397	173 529	41.5	53.8	48.1
B. Sanayi ve küçük sanatlar						
B. 1. Maden ocakları, memlehalar, taşocakları (çıkarma ve işletme)	56	65	121	0.0	0.0	0.0
B. 2. Taş ve toprak sanayi	405	2	407	0.3	0.0	0.1
B. 3. İnşaat, bina ve mobilya sanayi-	361	-	361	0.2	-	0.1
B. 4. Ağaç işleme sanayi	1 378	12	1 390	0.8	0.0	0.4
B. 5. Demir sanayi	891	2	893	0.5	0.0	0.3
B. 6. Makine, cihaz ve alet imalatı sanayi	141	-	141	0.1	-	0.0
B. 7. Kimya sanayi	3	-	3	0.0	-	0.0
B. 8. Dokuma sanayi	84	114	198	0.1	0.1	0.1
B. 9. Kâğıt ve tabı sanayi	42	1	43	0.0	0.0	0.0
B.10.Deri, kösele, kauçuk, seloit, kemik, boynuz, kehribar eşya sanayi	103	1	104	0.1	0.0	0.0
B.11. Gıda, içki ve tütün sanayi	870	158	1 028	0.5	0.1	0.3
B.12. Elbise sanayi	1 061	425	1 486	0.6	0.2	0.4
B.13. Elektrik, gaz ve su istihsal ve tevzii	21	-	21	0.0	-	0.0
B. 14. Sanayi müesseseleri fen ve idare memurları	10	-	10	0.0	-	0.0
B.15.İhtisası gayri muayyen sanayi amelesi	205	52	257	0.1	0.0	0.1
B.16. Muhtelit ve muayyen sanayi.	2	3	5	0.0	0.0	0.0
Toplam	**5 633**	**835**	**6 468**	**3.3**	**0.4**	**1.8**
C. Ticaret-	3 050	93	3 143	1.9	0.0	0.9
Ç. Nakliye ve muvasala	2 518	28	2 546	1.5	0.0	0.7
D.Umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler	4 942	138	5 080	3.0	0.1	1.4
E. Ev iktisadiyatı, şahsi hizmetler	112	348	460	0.1	0.1	0.1
F. mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen	81 127	88 326	169 453	48.7	48.7	47.0
Genel Toplam	166 514	194 165	360 679	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i ve Mufassal Neticeler**, Ankara, s. 81.

Faal Nüfus: Trabzon, Karadeniz Bölgesi'nin ulaşım, eğitim vb. hizmetleri yönünden en gelişmiş illerinden biridir. Bu göreli gelişkinlik, ticaret kesiminin de canlanmasına yol açmıştır. İl faal nüfusunun bileşimi ve zaman içindeki gelişimi, bu ekonomik yapının bir ürünü ve bir göstergedir. İldeki yüksek doğurganlık, ekilebilir alanın miras yoluyla bölünmesine ve ülke geneline göre zaten çok küçük olan tarımsal işletmelerin daha da küçülmesine neden olmuştur. Böylece, zamanla il nüfusunun büyük bir bölümünün geçim kaynağı olan tarımsal ekinlikler nüfusu besleyemez duruma gelmiştir. Tarım dışı kesimler, işsiz nüfusa yeni çalışma alanları yaratabilecek gelişkinlikte olmadığından Trabzon, giderek artan oranlarda il dışına göç veren bir il durumuna gelmiştir.

Trabzon tarımının yapısı, öbür Anadolu illerinde çok farklıdır. İl halkının başlıca geçim kaynağını, görece yüksek gelir getiren fındık ve tütün gibi sanayi bitkileri üretimi oluşturur. Ancak, ilin tapografik yapısı ve yetiştirilen ürünler, sanayi bitkileri yetiştirilen kimi başka illerin tersine, makine tarıma elverişli değildir. İlde yetiştirilen başlıca ürünler olan fındık, çay ve tütünün toplanma aşamasında olsun, ilk ikisinin yetiştirilme sürecinde olsun, yoğun el emeği kullanımı gerektirir. Genellikle küçük aile işletmelerince üretilen bu ürünlerin toplanma aşamasında, ailenin tüm bireylerinin yanı sıra, ücretli işçi de kullanılır. İl tarımının bu yapısı nedeniyle, il faal nüfusu içinde hem yardımcı aile bireylerinin, hem de ücretli işçilerin payı oldukça yüksektir (Tablo 27). Ancak, tarım kesiminden elde edilen gelirin zaman içinde giderek düşmesi, eskiden tarım kesiminde pek çok kişinin il dışına göç etmesine yol açmıştır.[169]

1950'lerde Trabzon'dan, il dışına verilen göçe daha çok erkekler katılmıştır. Bu nedenle 1955'te 243.500 dolayındaki faal nüfusun % 55'ini kadınlar oluştururdu. Kadınlar, hem tarımda, hem de 1955'ten sonra sayıları hızla artan fındık kırma, tütün bakım ve işleme atölyelerinde çalışırdı. Bir başka deyişle, eskiden yardımcı aile bireyi konumunda olan pek çok kadın, zamanla sanayi kesimine ya da tarımdan mevsimlik ücretli işçiliğe kaymıştır. 1955'te faal kadın nüfusun % 0,9'u ücretliyken bu oran giderek artmıştır. 1950'lerde tek başına büyük kente göç eden ve orada yerleşen pek çok aile reisi, 1960'larda eş ve çocuklarını da yanına aldırmıştır. İlde tarım dışı kesimlerde

[169] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7211.

de küçük işletmecilik ve küçük mülkiyet yaygın olduğundan, kendi hesabına çalışan oranı oldukça yüksektir. 1955'te kendi hesabına çalışanların oranı % 22,3'tür.

Tablo 27

Trabzon Nüfusu Meslek Zümreleri ve Tabiiyetler İtibariyle Ayrılışı

Erkekler								
Tabiiyetler	**Meslek zümreleri**							
	Toprak Mahsulleri	Sanayi ve küçük sanatlar	Ticaret	Nakliye ve muvasala	Umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler	Ev iktisadiyatı ve şahsi hizmetler	Mesleksiz veya mesleği meçhul	**Toplam**
Türkiye	69 131	5 624	3 025	2 517	4 932	110	81 091	166 430
Oran	41.5	3.4	1.8	1.5	3.0	0.1	48.7	100.0
Almanya	-	-	1	1	2	-	2	6
Arnavutluk	-	1	-	-	-	-	-	1
Bulgaristan	-	1	-	-	-	-	3	4
Çekoslovakya	-	1	-	-	-	-	-	1
Fransa	-	-	-	-	1	-	1	2
İngiltere	-	-	-	-	1	-	-	1
İspanya	-	-	-	-	-	-	1	1
İsviçre	-	-	3	-	2	2	1	6
İtalya	1	1	1	-	-	-	3	8
Macaristan	-	1	1	-	-	-	-	2
Rusya	-	1	9	-	1	-	2	13
Yunanistan	-	-	-	-	-	-	2	2
İran	-	2	9	-	3	-	19	33
Suriye	-	1	1	-	-	-	2	4
Ecnebitebaası Yekûnu	1	9	25	1	10	2	36	84
Oran	1.2	10.7	29.8	1.2	11.0	2.4	42.8	100.0
Genel Toplam	69 132	5 633	3 050	2 518	4 942	112	81 127	166 514
Kadınlar								
Türkiye	104 897	831	87	28	136	346	88 246	194 071
Oran	53.8	0.4	0.0	0.0	0.1	0.2	42.5	100.0
Almanya	-	-	-	-	-	-	5	5
Avusturya	-	-	-	-	2	-	3	5
Bulgaristan	-	-	-	-	-	-	1	1
Fransa	-	-	-	-	-	-	2	2
İngiltere	-	-	-	-	-	-	2	2
İsviçre	-	-	-	-	-	-	2	2
İtalya	-	-	2	-	-	-	4	6
Rusya	-	4	2	-	-	1	10	17
Yugoslavya	-	-	-	-	-	-	4	4
Yunanistan	-	-	2	-	-	-	4	6
İran	-	-	-	-	-	1	42	43
Suriye	-	-	-	-	-	-	1	1
Ecnebi tebaası Yekûnu	-	4	6	-	2	2	80	94
Oran	-	4.3	6.4	-	2.1	2.1	85.1	100.0
Genel Toplam	104 397	835	93	28	138	348	88.326	194. 165

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i ve Mufassal Neticeler**, Ankara, s. 99.

Trabzon'da ekonomik etkinliklere katılan kişi sayısının yavaş artmasına karşılık, doğurganlık hızı yüksek olduğundan, toplam nüfus artışı her zaman daha hızlı olmuştur. Bunun sonucu olarak, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren "genel katılma oranı" 1950'den sonra önemli ölçüde gerilemiştir. Aile reisinin, kentte başta sanayi olmak üzere tarım dışı bir kesimde iş bulmasıyla, bu yardımcı aile bireyleri, kentsel kesimde çalışma olanağını yitirmiş; kadınlar ev kadını, çocuklar öğrenci olmuştur. İlin yönetsel bakımdan ve eğitim gibi kamu hizmetleri yönünden bölgesel bir merkez olması, kamu hizmetleri kesiminde çalışanların sayısının önemli bir boyuta varmasına yol açmıştır.

Tablo 28

Trabzon'da Yaş Bağımlılık Oranı (1935 -1950)

Sayım yılı	Toplam yaş bağımlılık oranı	Yaşlı bağımlılık oranı (65+yaş)	Genç bağımlılık oranı (0–14 yaş)
1935	104,91	7,45	97,46
1940*	95,26	6,93	88,33
1945	86,47	6,45	80,02
1950	76,85	6,40	70,45

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 46.
* Yaş gurubuna göre nüfus 1935 ve 1945 yılı verilerinden tahmin edilmiştir

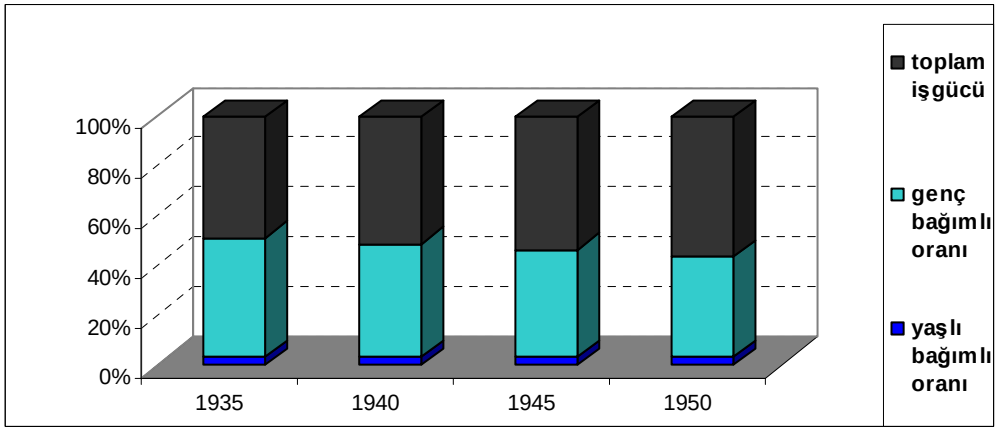

Grafik 4. Trabzon'da Yaş Bağımlılık Oranın Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 28**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çalışma çağındaki, nüfus payının ülke ortalamasının gerisinde kalması ve giderek gerilemesi nedeniyle, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışında kalan nüfusun karşılıklı durumunu gösteren "bağımlılık oranı" ülke ortalamasının üzerinde

olagelmiştir. 1950'de Trabzon'da çalışma çağındaki her 1.000 kişiye çalışma çağı dışında kalan 768 kişi düşerken, bu sayı 1960'ta 1997'ye yükselmiştir.

İlin en önemli tarım ürünleri, başta fındık olmak üzere tütün, çay ve mısırdır. Bu gibi ürünler, yoğun emek kullanımı gerektirir. Bu yüzden tarım kesiminde çalışan faal nüfus oranı, her zaman ülke ortalamasından yüksek olmuştur. 1955'te Trabzon'da ticaretle (ticaret, otelcilik, lokantacılık vb.) uğraşan yaklaşık 4.900 kişi vardır. Bunlar il faal nüfusunun % 2'sini oluşturmaktadır. 1955'te imalat sanayisinde çalışan kişi sayısı 10.000'i aşmıştır. O yıl imalat sanayisinde çalışanlar, il faal nüfusunun % 4,3'ünü oluşturmuştur. 1955'te hizmetler ve ulaştırma kesimlerinde çalışanların faal nüfus içindeki payları % 2,4'le ülke ortalamalarının altındadır. 1955'te faal kadın nüfusun % 0,9'u ücretlik konumundadır.[170] İl tarımının bu yapısı nedeniyle, il faal nüfusu içinde hem yardımcı aile bireylerinin hem de ücretli işlerin payı oldukça yüksektir. Ancak, tarım kesiminden elde edilen gelirin zaman içinde giderek düşmesi, eskiden tarım kesimindeki pek çok kişinin il dışına göç etmesine yol açmıştır.

Tablo 29
1955 yılı Türkiye ve Trabzon'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	**Türkiye 12.205.272**	**Trabzon 243.536**
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	87,1
Maden Çıkarma	0,5	0,1
İmalat Sanayi	6,0	4,3
İnşaat Sanayi	1,6	0,7
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	2,0
Ulaştırma, Haberleşme,Depolama	1,5	1,0
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	2,4
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	2,4
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, İlgili Yıllar.
* % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 15 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

[170] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7209 – 7210.

Tablo 30
1955 yılı Türkiye ve Trabzon'da Faal Nüfusun Çalışanlara Göre Dağılımı (%)

	Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
Toplam	243,5	0,1	5,1	70,3	22,3	2,2
Erkek	110,7	0,2	10,1	36,6	48,4	4,7
Kadın	132,8	*	0,9	98,4	0,6	0,1

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar.
* % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 15 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır

Zaman içinde faal nüfusun tarım kesiminde çalışan bölümü ve gayri safi hâsıla içinde tarımın payı azalmıştır. Ama bu azalma ülke genelindekinden yavaş olmaktadır. Bu ekonomik yapıya koşut olarak, il nüfusunun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşamaktadır.

3.1.4 Eğitim

Bilinen tarihi geçmişi en az 4000 yıl öncesine dayanan Trabzon, konumu itibarıyla tarihin bütün evrelerinde tüm dünyanın ilgisini çekmiş ender kentlerden biridir. Trabzon coğrafi konumu ve tarihi transit yoluna sahip liman şehri oluşu gereği çeşitli medeniyetlerin ve kültür akışlarının uğrak ve konaklama merkezi olmuş; bunun sonucu olarak da Trabzon aynı zamanda bir kültür, eğitim şehri olmuştur. Bu, Trabzon'un gerek fethinden önce gerek sonra olsun bu özelliğini korumuştur. Milattan üç asır önce, dünyada; Buhara, İskenderiye ve Trabzon'da diğer eğitim birimleri yanı sıra hukuk öğrenimi veren yüksek okulların oluşu buna bir örnek olarak gösterilmiştir.[171]

19. yüzyıl Trabzon ve çevresi ile ilgili geniş bilgiler veren P. Minas Bıjıksyen, eserinde Trabzon'daki eğitim imkânları için: "*Komminaslar zamanında 13. asrın sonları 14. asrın başlarında Trabzon'un kültür yönünden en canlı dönemleri*"[172] olduğunu belirtmiştir. Öyle ki eğitim konusunda Trabzon Bizans'ın başkenti İstanbul ile rekabet halindedir. Dini ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerde de Bizans'ı geçmiştir.[173]

[171] Hüseyin Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, 1989, s. 37.
[172] Bıjışkyan, s. 41.
[173] Hüseyin Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Derneği Yayınları, 1987, s. 19.

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 Trabzon'u fethinden sonra Trabzon'da eğitim Türk-İslam sentezine uygun olarak yeni açılan medreselerle devam etmiştir. Yerli halkın eğitim öğretimine karışılmamış, kilise ve manastırlar normal faaliyetlerine devam etmişlerdir. Osmanlı Devletinin başlıca eğitim kurumu medreseler olmuştur. Ders okutulan yer, anlamına gelen medrese genellikle camilerin yanında yer alan, ders gören öğrencilerin yatıp kalktıkları vakıf odalarının bulunduğu yapı olarak da kullanılmıştır. Osmanlı Devletinde "özellikle din ve hukuk adamı yetiştiren" medreseler, "görenekçi yöntemlerle yönetilen" yüksek öğretim kurumlarıdır. Osmanlı devleti fethettiği bölgelere vakit geçirmeden medreseler kurmuştur. Fatih'in Trabzon'u fethinden sonra yeni açılan cami ve medreseler yanında, ayrı yeden mahalle içlerinde yoğun olarak sıbyan mektepleri[174] vardır. Bunlardan Ebu'l Fetih, Yeni Cami, Hatuniye, İskenderpaşa, ilk açılan sıbyan mektepleridir.[175]

Cumhuriyet dönemine kadar faaliyetlerini sürdüren Trabzon merkez ilçedeki dokuz medresesinin dışında, ilçelerde ve köylerde dahi medrese vardır.[176] Merkezdeki Dokuz medrese kuruluş yıllarıyla şöyledir:

Fatih Medresesi (1462)	Çarşı Medresesi (1839)
Hatuniye (İmaret) Medresesi (1814)	Saraçzade Medresesi (1850)
İskender Paşa Medresesi (1529)	Pazarkapı medresesi (1851)
Hamzapaşa Medresesi (1543)	Zeytinlik Medresesi (1722)
Müftü Camii Medresesi (1753)[177]	

1824 yılında II. Mahmut döneminde eğitim alanında yapılan ıslahatlardan sonra sıbyan mektepleri ve medreselerin yanında yeni teşkilat ve metotla öğretim yapmak üzere yeni okul binaları yapılmaya başlanmıştır.[178] Trabzon'da yeni yöntemle ders okutan ilk eğitim kurumları, 1852 yılında acılan ilkokul (mektep-i iptidai) ile ortaokul (rüştiye)'dur.[179]

---

[174] Murat Uraz, **Trabzon Kültür Hayatı**, İstanbul, 1977, s. 17.
[175] Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 37.
[176] Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 38.
[177] Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s.38. (Ayrıntılı bilgi ve Trabzon'daki medrese ve kaynak listesi için; aynı eser s.59)
[178] Uraz, s. 18.
[179] Goloğlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi**, s. 179.

1863'te İstanbul'dan gönderilen 53.000 kuruşa halkın yardımı da eklenerek Ortahisar'da ortaokul binası yapılmıştır.[180] 1898 Salnamesi'ne göre kentteki sıbyan okullarının sayısı 13'tür. Zeytinlik Okulu 1869'da, Hızırbey İlkokulu 1898 yılında, İmaret İlkokulu 1899 yılında yaptırılıp eğitim ve öğretime açılmıştır.[181]

1897'de çıkarılan istatistik yıllığına göre Trabzon Vilayetinde 2.640 okulda 82.190 öğrenci vardır. Bunların 58.945'i erkek 23.245 kızdır.

Tablo 31
1897 Yılında Trabzon Vilayetinde Eğitim Durumu

Okul		Görevli	Öğrenci sayısı			
Derecesi	**Adedi**	**Sayısı**	**Erkek**	**Kız**	**Toplam**	**Mezun**
İdadi (lise)	2	25	237	0	237	5
Rüştiye (orta)	19	50	1681	90	1681	207
İptidaiyye (ilk)	2619	-	80272	23155	80272	-
TOPLAM	**2640**	**75**	**82190**	**23245**	**82190**	**212**

Kaynak: Tevfik Güran (hzl.), **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997, s. 52-56.

Trabzon'da 20. yüzyıl başındaki eğitim durumuna genel olarak bakıldığında; merkezde İnas Rüştiyesi, merkez ve kazalarda İdadiye, Rüştiye; merkezde Askeri Rüştiye, 96 medrese, 36 Gayrimüslim, iki yabancı okulu vardır.[182]

Trabzon'da 20. yüzyıl eğitim durumunu 1903 tarihli Maarif Salnamesine göre, 306 gündüzcü talebenin 296'sını, 66 yatılı talebenin ise 62'sini ve 17 parasız yatılının hepsi Müslümanlardan oluşmuştur. Merkez kazanın medreseler ve öğrenci sayılarının dağılımı Tablo 32'de gösterilmiştir.

Tablo 32
1903 Yılında Merkezdeki Medreselerin Öğrenci Durumu

Medresenin adı	Öğrenci sayısı
İmaret Medresesi	**125**
Ortahisar Medresesi	**110**
Pazarkapı Medresesi	**70**
İskenderpaşa Medresesi	**85**
Hamzapaşa Medresesi	**42**
Zeytinlik Medresesi	**27**
Çarşı Medresesi	**21**
Toplam	**480**

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7198.

[180] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 51.
[181] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 47-48.
[182] Miladi 1901 (Hicri 1319) tarihli Maarif Salnamelerine göre Kaynak; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, 2003, s. 119.

Trabzon, Osmanlı son dönemi önemli medreselerden olan Hatuniye, İskenderpaşa, Ortahisar, Müfti Camii, Zeytinlik Medreselerinden sadece Zeytinlik Medresesinde az sayıda öğrenci ile faaldir.[183]

1903 Maarif Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağında Müslümanların orta öğretim kurumlarıyla öğrenci sayılarının dağılımı aşağıdaki tablo da gösterilmiştir.

Tablo 33

1903 Maarif Salnamesine Göre, Trabzon Merkez Sancağı'nda Müslümanların Ortaöğrenim Kurumlarıyla Öğrenci Sayılarının Dağılımı

Okulun Adı ve Derecesi	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Trabzon Mekteb-i İdadisi (lisesi)	310	Bilgi yok
Trabzon Kız Mekteb-i Rüştiyesi	81	4
Akçaabat Mekteb-i Rüştiyesi	41	3
Sürmene Mekteb-i Rüştiyesi	85	1
Trabzon Askeri Rüştiyesi	282	Bilgi yok
Toplam	**799**	

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7198 ve Odabaşıoğlu, s. 151-157 eserlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1903 Maarif Salnamesinde, Trabzon merkez sancağındaki tek idadinin öğrenci sayısının 296'sı Müslüman olmak üzere 310'a çıktığı bilinmektedir. Bu dönemde sancağın 4 rüştiyesinde toplam 489 Müslüman öğrenci okumaktadır. Bu salnameye göre azınlıklara ait Trabzon merkez kazada Rum Ortodoksların 9 ortaokulu, Ermenilerinde 2 okulu olduğu görülür. Bu salnameye göre gayrimüslimlerin Trabzon merkez kaza ve Akçaabat okullarındaki öğrenci durumu ise şöyledir: Ermeni Katolik Mekitarist Rüştiyesi 72 erkek, Ermeni Lisan Mektebi 17 erkek öğrenciden oluşmaktadır.[184]

Trabzon'da Müslüman nüfusun yanında azımsanmayacak sayıda olan azınlıklarında okulları vardır. 1898 Maarif Salnamesine göre Trabzon merkez sancağında Rum Ortodoksların 36 kız öğrencileri olmak üzere 4 ortaokulu vardır. Ermenilerin 3 ortaokulunda ise 140 erkek öğrenci okumaktadır.

[183] Çapa ve Çiçek, s. 206.
[184] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7198.

Tablo 34
1898 Maarif Salnamesine Göre Rum Ve Ermenilerin Trabzon Merkez Sancağındaki Ortaokullarıyla Öğrenci Sayıları Dağılımı

Okulun Adı ve Derecesi	Milliyeti	Öğrenci Sayısı	
		Kız	Erkek
Katolik Mektidarist Rüştiyesi Ermeni	Ermeni	-	110
Katolik Mektidarist Rüştiyesi Ermeni	Ermeni	-	8
Lisan Mektebi	Ermeni	-	12
Ortodoks Rüştiyesi	Rum	-	110
Ortodoks Kız Rüştiyesi	Rum	80	-
Ortodoks Kız Rüştiyesi	Rum	70	-
Ortodoks Kız Rüştiyesi	Rum	110	-
Toplam		**260**	**240**

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7198.

Ayrıca 1898 Maarif Salnamesine göre Trabzon Merkez kazasında Fransızların 137 erkek öğrencisi olan bir ortaokulu vardır. Ayrıca İranlıların Mektep-i Rüştiyesi adıyla 1 ortaokulu bulunmaktadır. Aynı salnameye göre merkez kazadaki Fransızların ortaokulunda (Saint Greguvar Rüştiyesi) 121, İranlıların ortaokulunda (Mirza Muhammed Rüştiyesi) ise 45 erkek öğrenci vardır.[185]

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yeni sisteme göre Trabzon'da açılan okulları şöyle sıralanabilir:

Islahhane Mektebi*:* 1872 yılında açılmış, maddi imkânsızlıklar yüzünden kapanmışsa da 1881 yılında tekrar açılmış ve daha sonraki yıllarda değişikler yapılarak 1916 yılına kadar açık kalmıştır.[186] 1907 yılında adı değiştirilerek Sanayi Mektebi'ne dönüştürülmüştür. Bu okul sayesinde Trabzon'da özellikle marangozluk ve sütçülük geliştirilmeye çalışılmıştır.[187]

Dar-ul Muallim*:* Öğretmen yetiştirmek için**,** 1889 yılında zamanın maarif müdürü Celal Beyler'in gayretleriyle açılmıştır. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kapanan okul 1949'da tekrar açılabilmiştir.[188]

Polis Mektebi*:* 1909 Trabzon'da açılmış ve zamanla kadrosu genişletilmiştir.[189]

Jandarma Mektebi: 1909 yılında Jandarma erlerini okutup yetiştirmek için açılan okul, Birinci Dünya Savaşında da açık kalmıştır. [190]

---

185 **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7198.
186 Goloğlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi**, s. 191.
187 Bal, s. 79.
188 Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 42.
189 Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 42.
190 Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 3–4, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941, s. 1390.

Trabzon Rum Koleji*:* Geçmişi 17. yüzyıla kadar uzanan okul, 1898'de Kemer Kaya'da yaptırılan binasında öğretim yapmıştır. Faaliyetleri Kurtuluş Savaşı'na kadar süren ilk, orta ve lise kısımları bulunan bu kolej daha sonra kapatılmıştır.[191]

20. yüzyıl Trabzon'daki eğitim durumunu Osmanlı Devleti'ndeki genel eğitim verilerine göre karşılaştırmak istenirse II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılında hazırlanan 1901 (H. 1319) tarihli Maarif Salnamelerine bakılabilir. 1901 tarihli Maarif Salnameleri sayılarının kesinliğine güvenilmese bile İstanbul dışında bugünkü Türkiye sınırları içerisinde 12.516.600 nüfus bulunduğu, bunun ancak % 7,3'ünü oluşturan 912.436 kişinin okuma olanağı elde ettiği anlaşılmaktadır. Bunun içinde Trabzon Sancağının payı ise 1.071.477 nüfusun 106.408'i yani % 9,9'luk kısmını okuyan bölüm oluşturmuştur.[192]

Son olarak Osmanlı İmparatorluğu eğitim tablosunu bütün olarak görebilmek açısından Rumi 1316 (miladi 1898 – 99) yılına ait "birinci def'a" Maarif Salnamesine göre, Trabzon sancağında 229 iptidai okul, 22 rüştiyede 1.542 öğrenci, 2 idadide 305 öğrenci, 31 gayrimüslim okulunda (ilk - orta) 1331 öğrenci, 2 yabancı okulda (Fransız ve İran) 137 olmak üzere toplam 286 okulda 3.315 öğrenci bulunmaktadır. İstanbul dışındaki bugünkü sınırlarımızda kalan vilayetlerin toplamında ise bu sayı 2.155 iptidai okul, 219 rüştiyede 17.827 öğrenci, 37 idadide 4.846 öğrenci, 363 gayrimüslim okulunda (ilk - orta) 43.453 öğrenci, 42 yabancı okulda 5.844 olmak üzere toplam 3.217 okulda 72.270 öğrenci bulunmaktadır.[193]

Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgali, peşinden Kurtuluş Savaşı gibi önemli olaylar sonucu, ekonomik ve sosyal düzeni bozulmuş, bu önemli ölçüde eğitime de yansımıştır. Trabzon, 1914 yılı öncesi canlılığına uzun süre sonra ancak tekrar kavuşabilmiştir.

---

[191] Şimşek, s. 146–147.

[192] Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye Hicri 1319, 'vilayet-i şahane' kısmı. s.301-985'den aktaran Sakaoğlu, s. [120]. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız Ek-1.

[193] 1898-99'da bugün ki sınırlarımızda kalan Osmanlı Vilayetlerindeki okul ve öğrenci sayıları, Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye Hicri 1319, 'vilayet-i şahane' kısmı. s.301-985 den aktaran Sakaoğlu, s. 115. Daha ayrıntılı bilgi ek- 2'de verilmiştir.

1912'lerde Trabzon'da çıkan Zafer Gazetesi Trabzon merkezindeki okulları şöyle belirtmektedir.

1- İlk mektepler:
a-) Fatımiye İnas (kız) Mektebi
b-) Osman Gazi Mektebi
c-) Fatih İnas (kız) Mektebi
d-) Zeytinlik Mektebi
2- Sultani (lise)
3- Dar-ul Muallimin (Öğretmen Okulu)[194]

3.1.4.1 İlköğretim

Cumhuriyetin ilk yıllarında bütün Trabzon'da yalnızca 48 ilkokul vardır. Okul sayısında ilk önemli artış 1937 - 1943 yılları arasında olmuş ve bu dönemde okul sayısı 150'ye ulaşmıştır. Köy okul sayısı artarken, şehir okulları sayısında önemli bir artış olmamıştır. Trabzon vilayetinde 1938 tarihinde 91 ilkokul öğretmeni vardır.

1923 – 1924 öğretim yılında tespit edilen merkez ilçe ilkokullarının sayısı 8 iken, merkez köylerden sadece Merkez Kisarna Köyü'nde ilkokul vardır.

Tablo 35
1923 – 24 Öğretim Yılında Trabzon Merkezindeki İlkokullar

İlkokullar		**Mevcut**			**Mezun**		
A-MERKEZ İLÇE	**Öğretmen**	**Erkek**	**Kız**	**Toplam**	**Erkek**	**Kız**	**Toplam**
1-Zeytinlik	4	230	-	230	28	-	28
2-Gazi Paşa	5	228	-	228	51	-	51
3-Selim-i Evvel	2	21	-	21	-	-	-
4-Numune-i Edeb	3	81	-	81	-	-	-
5-Reşadiye Kız	2	-	32	32	-	-	-
6-İç Kale Kız	4	-	122	122	-	23	23
7-Hatuniyye Kız	4	-	122	122	-	11	11
8-Boztepe	2	47	-	47	-	-	-
9-Tatbikat	7	?	?	?	?	?	?
TOPLAM	**27**	**436**	**376**	**1012**	**79**	**34**	**113**
B-MERKEZ KÖY							
1-Kisarna Köyü	1	29	-	29	-	-	-
GENEL TOPLAM	**28**	**465**	**376**	**1041**	**79**	**34**	**113**

Kaynak: Trabzon Valiliği, **Trabzon 2006**, Trabzon, 2006, s. 427.[195]

[194] **Zafer Gazetesi**, Sayı 4, 23 Aralık 1922.

1923'te ilde öğretmen sayısı çok azdır. Bütün ilde yalnızca 114 ilkokul öğretmeni görev yapmıştır. 1923 – 1943 yılları arasında öğretmen sayısı artmış, bu artışla eğitmen programın önemli katkısı olmuştur. 1943 yılında bir öğretmene 55 öğrenci düşmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kızların ilkokulları ayrı, erkeklerin ayrıdır. İskenderpaşa ilkokulu, Cumhuriyetten sonra karma (kız, erkek öğrenci bir arada) öğrenim(1926–1927) yapıldığı ilkokuldur.[196] Merkezdeki okulların ilk yıllarında öğrenci dağılımı Tablo 36'da gösterilmiştir.

Tablo 36
Merkezdeki Okulların 1923 – 1929 Yılları Arasında Öğrenci Dağılımı

Okul Sayısı				Öğretmen	Öğrenci mevcudu		
Öğretim Yılı	**Kız**	**Erkek**	**Toplam**		**Kız**	**Erkek**	**Toplam**
1923–24	3	4	**7**	**24**	276	560	**836**
1924–25	3	4	**7**	**24**	327	630	**857**
1925–26	2	3	**5**	**14**	201	456	**654**
1926–27	2	4	**6**	**23**	250	605	**855**
1927–28	1	4	**5**	**20**	95	641	**736**
1928–29	1	4	**5**	**19**	250	597	**847**

Kaynak: Hüseyin Albayrak, **Kuruluşunun 100. Yılında Cudibey İlkokulu**, Trabzon: Cudibey İlkokulu 100. Yıl Yayınları, 1988, s. 53.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ilkokul sayısı gibi ilkokul öğrenci sayısı da çok düşüktür. 1950'lere doğru bu sayı düzenli bir biçimde artmış ama belirgin bir yaygınlaşma olmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal kesimde yaşamasına karşın, öğrencilerin ancak % 60'ı köy okullarındadır. İlköğretimin kırsal kesimde yayılması asıl 1950'lerde olmuştur.

1930 yılında merkez ilçede 36 öğretmen, 1.143'ü erkek olmak üzere 1.739 öğrenci vardır. Aynı yıl mezun olanlara baktığımızda ise 108'i erkek olmak üzere 152 mezun vardır. Merkez köylerde ise durum, 18 öğretmen, 774 erkek öğrenci varken 10 öğrenci mezun olmuştur.[197]

---

[195] 1930-1931 öğretim yılında Trabzon merkezindeki İlkokullar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ek- 3.
[196] Trabzon Valiliği, **Trabzon 2006**, Trabzon, s. 428.
[197] **Trabzon 2006**, s. 431. Ayrıntılı bilgi için, bkz. Ek- 3 (1930–31 öğretim yılında Trabzon merkezindeki ilkokullar- 17 okul)

Tablo 37
Cumhuriyet Döneminde Temel Eğitim 1. Kademe (İlkokullar) Okulların Gelişimi

YILLAR	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI			ÖĞRENCİ SAYISI			MEZUN SAYISI		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
1926–27	84	**151**	127	24	**5787**	5423	360	**-**	-	-
1934–35	95	**183**	147	36	**10948**	9244	1704	**480**	372	108
1939–40	111	**236**	190	46	**16657**	14119	2538	**999**	810	189
1944–45	169	**305**	250	55	**23772**	18165	5607	**1833**	1632	201
1949–50	242	**418**	343	75	**24388**	19365	5020	**2096**	1823	273

Kaynak: Hüseyin Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, 1989, s. 51.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ilköğretim alanında büyük bir kız-erkek öğrenci dengesizliği vardır. Dengesizlik, köy okullarında çok büyük boyutlara varmıştır. 1927'de ildeki tüm ilkokul öğrencilerinin % 11'i, kırsal kesimdeki öğrencilerin ise % 2'si kızdır. Bu oranlar, 1943'te sırasıyla % 14 ve % 5 olmuştur.[198]

1937 – 1943 yıları arasında okullaşma artmış eğitmenli 55 okul ile önemli bir katkı sağlamıştır.[199] 1943'te okulların üçte biri eğitmenli okuldur.[200] İlkokul sayıları arasında asıl önemli artış 1943–1962 yılları arasında olmuştur.

3.1.4.2 Ortaöğretim

Cumhuriyetten önce ortaokul öğretimi veren rüştiyeler pek yaygın değildir. Trabzon'da yalnızca Of, Sürmene, Akçaabat, Maçka, Vakfıkebir ve Trabzon idadisi (lisesi) bünyesinde olmak üzere altı ortaokul vardır. Kız ortaokulu ise 1925–1926 öğretim yılında iki sınıf halinde Uzun Sokak'ta açılmıştır.[201]

Tablo 38
Trabzon'daki Temel Eğitim 2. Kademe (Ortaokullar) Okulların Yıllara Göre Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı

YILLAR	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI			ÖĞRENCİ SAYISI			MEZUN SAYISI		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
1926–27	2	**21**	18	3	**253**	193	60	**32**	20	12
1934–35	3	**22**	20	2	**688**	561	127	**155**	95	20
1939–40	3	**48**	32	16	**1599**	1255	344	**300**	234	66
1944–45	3	**36**	24	12	**989**	739	250	**215**	142	73
1949–50	6	**52**	32	20	**1012**	859	162	**113**	81	32

Kaynak: Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 51.

---

198 **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7240.
199 1932-1938 yılları arasındaki Trabzon Vilayeti ilk ve ulus okul durumları ve bütce durumu ile ilgili bilgiler ek-10'da verilmiştir.
200 Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihi Bir Bakış**, s. 47.
201 Odabaşıoğlu, s. 153.

Cumhuriyetin ilanından sonra Trabzon merkez ilçede lise bünyesindeki ortaokuldan başka ikinci bir ortaokul yoktur. 1925 yılında Uzun Sokak'ta Kız Ortaokulu, 1933 yılında Zağnos'da Erkek Ortaokulu açılınca okul sayısı üçe çıkmıştır.[202]

Trabzon'da 1965'e kadar lise eğitimi veren tek okul Trabzon Lisesi olmuştur.

Trabzon Lisesi (1887): Eski adıyla Trabzon Mektep Mülk-i İdadisi yüzyılı aşan hizmetiyle Türkiye'nin en eski ve köklü kuruluşlarından biridir. Sırrı Paşa'nın Trabzon Valiliği döneminde ve onun öncülüğünde halkın yardımlarıyla yapılmıştır.[203] Azınlıkların bütün engellemelerine rağmen, Sırrı Paşa'nın kararlılığı sayesinde gerçekleşen mülki idadi binasının temeli, şimdiki Trabzon Lisesi'nin bulunduğu yerde 1984 (Rumi 1300) tarihinde atılmıştır.[204] Sırrı Paşa idadinin yapılmamasını istemeyen Rum ve Ermeni azınlıklara karşı, örnek bir mücadele vermiştir.[205] İdadi binası için 700.000 kuruş harcanmış ve inşaatı 1887 yılında bitirilerek aynı yıl "Trabzon Mektep-i İdadi Mülki" adıyla eğitime açılmıştır.[206]

Trabzon idadisinin kadrosunu aynı yıl kapatılan Mekteb-i Hamdiye'den nakledilen öğretmen ve öğrenciler oluşturmuştur.[207] Trabzon İdadisi'nin ilk müdürü Ali Naki Bey aynı zamanda Trabzon'un ilk maarif emiri (milli eğitim müdürü) olmuştur. 1888 yılında okulda 8 öğretmen eğitim verimiştir.[208] Hüseyin Albayrak lisenin arşiv bilgilerine dayanarak yazdığı eserinde; Trabzon Mektebi İdadisi 34 öğrenciyle eğitime başladığı 1308–1309 öğretim yılında ilk olarak 6 öğrenci mezun verdiğini belirtmiştir.[209]

Lisede 1891 yılına kadar rüştiye derecesinde öğretim yapılmış, aynı yıl idadi kısmı eklenmiştir.[210] Kuruluşundan itibaren 23 yıl "idadi" adı ve programı ile öğretimini sürdürmüş, 1910 – 1911 yıllarında "Sultaniye'ye" dönüşerek öğretimine devam etmiştir.

---

[202] Albayrak,**Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 51–52.
[203] Albayrak,**Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 43.
[204] Selim Sırrı Paşa, **Mektubat-ı Sırrı Paşa**, C. 1, İstanbul: Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Hicri 1316, s. 16.
[205] Mustafa Duman,"Kuruluşunun 100. Yıl Dönümünde Trabzon Lisesi Tarihçesi", **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 87**, Trabzon Kültür Yardımlaşama ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 1987, s. 371.
[206] Duman, s. 371.
[207] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 44.
[208] Duman, s. 373.
[209] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 44.
[210] Duman, s. 371.

Savaş yıllarında ve Rus işgali zamanlarında eğitim duraksamıştır. Okul bu dönem boyunca sadece dört mezun vermiştir.[211]

1924 – 1925 eğitim – öğretim yılında sultaniyeler liselere dönüştürüldüğü için yine mezun verilmemiştir. 1933 yılında Trabzon'a gelen Maarif Vekili Saffet Arıkan lise binasının eskimiş, harap olmuş binasını; tahsis edilen 100.000 lira ile bina tamamen yıktırarak, 1938 yılında temeli atılan lise yeniden Alman Mühendis Tauf'un planına göre 1940 bitirilmiş 1940 – 1941 yılında tekrar eğitime açılmıştır.[212] Yeni lise binası 900 gündüzlü ve 400 yatılı talebeyi alabilecek şekilde yapılmıştır.[213]

Trabzon Sultanisi'nin 1924 yılına kadar 37 yıllık dönem içinde mezun ettiği öğrenci dağılımı Tablo 39'da gösterilmiştir.

Tablo 39

Trabzon Sultanisi'nin 1924 Yılına Kadar Mezun Ettiği Öğrenci Dağılımı (37 yıllık dönem içinde)

Dönemler	**Mezun Sayısı**
5 yıllık idadiden	15 öğrenci
6 yıllık idadiden	101 öğrenci
7 yıllık idadiden	327 öğrenci
8 yıllık idadiden (+1 Ticaret sınıfı) *	25 öğrenci
11 yıllık Sultaniden	4 öğrenci
12 yıllık Sultaniden	28 öğrenci
Toplam	**500 öğrenci**

Kaynak: Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihi Bir Bakış**, s. 45.

* 7 yıllık idadiye 1 yıl ticaret sınıfı eklenmiştir.

Osmanlı döneminde kurulan Trabzon Lisesi 1965'li yıllara kadar ilin hatta bölgenin tek lisesidir. Eski bir lise olmasına karşın; pansiyonu, kütüphanesi, konferans salonu, resim atölyesi, çok kullanışlı laboratuarlarıyla zamanında Türkiye'nin en modern liselerinde biri olmuştur.[214]

---

[211] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 44.
[212] Duman, s. 373.
[213] **15 yılda Trabzon**, s. 17.
[214] Duman, s. 374.

Tablo 40
Trabzon Lisesinin Cumhuriyet Dönemi Öğrenci, Öğretmen ve Mezun Sayıları

YILLAR	ÖĞRETMEN SAYISI			ÖĞRENCİ SAYISI			MEZUN SAYISI		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
1926–27	11	**11**	**-**	64	**64**	**-**	22	**22**	**-**
1934–35	17	**17**	**-**	197	**197**	**-**	52	**52**	**-**
1939–40	16	**13**	**3**	650	**557**	**93**	159	**142**	**17**
1944–45	32	**20**	**12**	760	**692**	**68**	148	**128**	**20**
1949–50	31	**16**	**15**	271	**251**	**20**	80	**74**	**6**

Kaynak: Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihi Bir Bakış**, s. 53.

Mesleki ve Teknik Öğretim: Trabzon'da meslek ve teknik okulların kurulmasına 1924 yılında başlanmıştır. Transit ticaret merkezi olan Trabzon'da ilk ticaret lisesi 18 Nisan 1924 tarihinde o zamanki adı ile "Orta Tecim" mektebi olarak açılmıştır.[215] Trabzon Lisesi'nden sonra Trabzon'un en eski lisesidir.[216] Cumhuriyetle yaşıt olan bu mektep, verdiği mezun ile kendisinden beklenen vazifeyi görerek muhtelif iktisat ve ticari müesseselerde liyakatle çalışan kişileri yetiştirmiştir.[217]

1938'lerde Türkiye'deki 11 Kız Enstitüsü'nden biri de Trabzon'da 1 Kasım 1936'da Kostaki Konağı olarak bilinen binada açılmıştır.[218] Bu enstitüye bir de Akşam Kız Sanat Okulu bağlıdır.

1940'da eğitmen yetiştirmek amacıyla Beşikdüzü (Vakfıkebir) Köy Enstitüsü açılmış, bu okulda daha sonra Kız İlköğretim Okuluna dönüştürülmiştür.

Erkek Sanat Okulu (Trabzon Endüstri Meslek Lisesi), 1943 yılında ticaret lisesinden boşalan şimdiki İskenderpaşa İlkokulu'nda açılmış ve 1946 yılında yeni binasına taşınmıştır. [219]

Tez çalışmasının sınırı dâhilindeki yıllarda Trabzon'da yüksek öğrenim kurumu yoktur.

---

[215] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 54.
[216] 1932-1938 yıllarında Trabzon vilayeti lise, orta ve meslek okulları, mektep öğretmen, öğrenci durumu ile bütçe vaziyeti ile ilgili ayrıntılı veri için bkz. Ek- 11.
[217] **15 yılda Trabzon**, s. 24.
[218] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 54.
[219] Albayrak, **Tarih içinde Trabzon Lisesi**, s. 54.

3.1.4.3 Okuryazarlık

Bölgesel bir kültür merkezi olmasına karşın, Trabzon'da okuryazarlık oranı pek yüksek değildir. 1935'te Trabzon'da okuryazarlık oranı (% 15) çok düşüktür. İlk önemli artış 1935 – 1945 yılları arasında görülmüş, asıl önemli artış ise 60'lı yıllar sonrası yaşanmıştır.

Trabzon ilinde okuma ve yazma bilen nüfusun oranı ülke genelinde olduğu gibi her iki cinsiyet için de sürekli artış göstermiştir. 1935 yılında erkeklerin % 28'i kadınların % 3,7'si okuma yazma bilirken, kadın nüfusun okuryazarlık oranı erkek nüfusunkinden daha hızlı artmakla birlikte cinsiyetler arası farklılık devam etmiştir.

Tablo 41
Trabzon'da Okuma Yazma Bilen Nüfus (1935–1950)

Sayım yılı	Toplam	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen	Bilinmeyen****	Okuma yazma bilinmeyen oranı	Okuma yazma bilen oranı
Toplam						
1935	271.266	232 403	38 863	-	85 67	14 33
1940 *	327 796	268 127	59 669	-	81 80	18 20
1945 **	318 597	249 470	69 127	-	78 30	21 70
1950***	362 115	280 682	80 262	1 173	77 76	22 24
Erkek						
1935	119 141	85 830	33 311	-	7204	27 96
1940 *	152 041	101 326	50 715	-	66 64	33 36
1945 **	144 917	88 069	56 048	-	60 77	39 23
1950***	166 440	99 173	66 724	543	59 78	40 22
Kadın						
1935	152 125	146 573	5 552	-	96 35	3 65
1940 *	175 755	166 801	8 954	-	94 91	5 09
1945 **	173 680	161 401	12 279	-	92 93	7 07
1950***	195 675	181 509	13 536	630	93 06	6 94

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** (İl, 61-Trabzon), Ankara, 2002, s. 47.[220]

* 1940 verileri 1935 ve 1945 yılı verilerinden tahmin edilmiştir.

** 7 ve daha yukarı nüfus

*** 5 ve daha yukarı nüfus

**** Oranlar hesaplanırken bilinmeyen kapsanmamıştır.

[220] Trabzon Vilayeti okur yazar durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ek- 14.

1935 yılında Türkiye genelinde kadınlar % 9,8 erkekler % 28,3 ve toplamda % 19,2 okuryazar oranına sahipken; Trabzon'da ise aynı yıl kadın okuma oranı % 4'le ülke ortalamasının çok altında kalsa da erkek okuma oranı % 30'luk okuryazar oranıyla ülke ortalamasının az üstündedir. 1950 yılında ise bütün oranlarda ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır.

Trabzon'da kadın - erkek okuryazarlık oranları arasındaki fark büyüktür. 1935 yılında erkek okuryazarlığı % 30 iken, kadınlarda bu oran % 4'dür. 1950 yılında erkeklerde bu oran % 40, kadınlarda ise % 6,9 çıkarak düzenli bir artış sağlanmıştır.

Tablo 42
Türkiye ve Trabzon'da Okuryazar Oranı 1935 – 1950 (%)

Yıllar	Türkiye			Trabzon		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
1935	28,3	9,8	**19,2**	30,0	4,0	**15,1**
1945	41,9	16,1	**28,9**	39,2	7,1	**22,0**
1950	45,3	19,4	**32,4**	40,1	6,9	**22,2**

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar.

Not:1 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
Not:2 1940 sayımında illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
Not:3 Yalnızca eski yazı bilenler de okuryazar sayılmıştır.

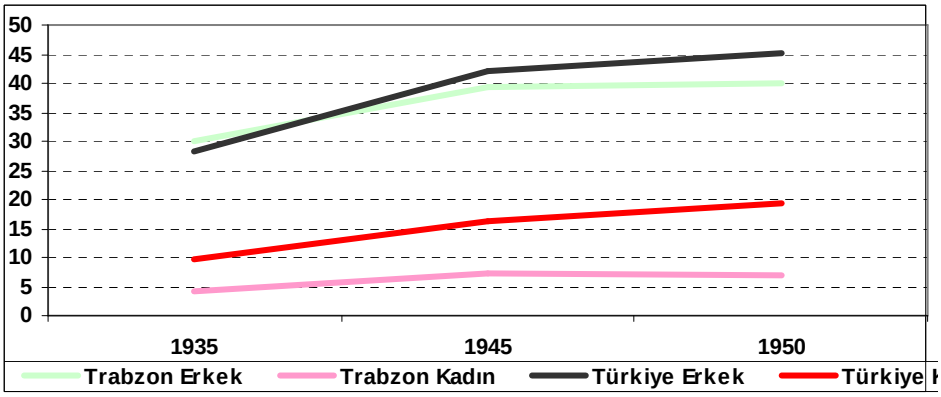

Grafik 5. Türkiye, Trabzon Okur Yazar Oranı Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 42**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1923 – 1924 yılında Türkiye sınırları içerisinde 4.894 ilkokul varken, Trabzon'da 48 tane vardır. Bu da % 0,9 denk gelmiştir. Bu oran 1926 – 1927 yılında % 1.39 çıkarak artan bir seyir göstermiştir.

Trabzon'da Eğitimle ilgili Oranlar: 1923 – 1924 yılları arasında ülke genelinde 10.238 ilkokul öğretmeni varken, Trabzon 114 ilkokul öğretmeni ile % 1,11'lik bir pay alır. 1926 – 1927 öğretim yılında ülkedeki 15.810 ilkokul öğretmenin 151 tanesi % 0,95 i Trabzon'da bulunmuştur.

1926 – 1927 yıllarında ülkedeki 68 ortaokulun 2'si Trabzon'dadır. Ülkedeki 15.263 öğrencinin ise 253 tanesi yani % 1,65'i Trabzon'dadır. 1934 – 1935 yılında 118 ortaokulun 3 tanesi Trabzon'dadır. 46.120 öğrencinin 688 tanesi yani % 1,49'u Trabzon'dadır.

1923'de ülke genelinde 23 lise varken, bunlardan 1'i Trabzon'dadır. Ülke genelinde 1926'da lise sayısı 19'a inmiş ise de 1934'de 68'e çıkmıştır. Trabzon'da lise sayısı değişmezken 1926'da 3.152 öğrencinin 64'ü yani % 2'si Trabzon'dadır. Bu oran 1934 – 1935'de ülke genelinde 17.508, Trabzon'da ise 197 kişi ile % 1,12'dir.

Genel olarak değerlendirdiğimiz zaman 1926-1950 yılları arası okul, öğrenci ve öğretmen sayısı hızla artmıştır. Ülke geneline göre karşılaştırdığımızda ise Trabzon eğitim durumu çok iyi değildir. Özellikle kızların okullaşma oranı yıllara göre artsa da Türkiye ortalamasının çok altındadır.

Tablo 43
1926–50 Yılları Arası Eğitim Verileri

Yıllar	İlköğretim			Ortaöğretim			Mesleki ve teknik öğretim		
	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Okul	Öğretmen	Öğrenci
1926–27	84	151	5.787	3	32	317	1	15	204
1939–40	111	236	16.657	4	64	2.249	2	11	205
1949–50	242	418	24.388	7	83	1.292	7	98	1.525

Kaynak: Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul : Kaynak Kitaplar, 1974, s. 1353.

3.1.5 Kültür ve Spor

3.1.5.1 Kültür

Köklü bir geçmişe sahip bir kentin kültürel hayatı da renkli olmak durumundadır. Trabzon kent kültürünü yüzyıllardan beri bünyesinde yaşatmıştır. Ticari ve idari merkez olarak Trabzon'da yüzyılların ötesinden bu yana kurulu bulunan eğitim – kültür – ticaret merkezlerinin varlığı kentin etrafıyla birlikte canlı ve süregelen bir kültürel birikime sahip olduğunu göstermiştir.

Kütüphane ve Kitaplıklar: Osmanlı İmparatorluğu'nun 17 vilayetinden biri olan Trabzon, fetihten sonra yoğun bir kültürel gelişmeye sahne olmuştur. Bu gelişme içinde kütüphanelerin rolü büyüktür. Trabzon, çağına göre gelişmiş bir kent durumundadır. Birçok bilim adamı, sanatçı ve ozanı vardır. Trabzon'da kitaba, kitaplığa önem verildiyse de art arda geçirilen savaşlar ve özellikle işgaller yüzünden, kitaplıklar korunamamıştır. Trabzon'da Osmanlı dönemindeki başlıca kütüphaneler şunlardır[221]

1. **Saraçzade Kütüphanesi**; Saraçzade Mustafa Efendi tarafından 1762 tarihinde Ortahisar Camii'nin karşısında bulunan mescidin üst katında kurulmuştur.

2. **Fetvahane Kütüphanesi:** Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa tarafından 1845 tarihinde hizmete açılmıştır. Ortahisar Camii'ne batı yönünde bitişik yer alan bu kütüphanede önemli eserler bulunmaktadır. Trabzon'un işgali sırasında Rus Asar-ı Atika Müzesi Müdürü Prof. İnavovitch Ouspenski tarafından 497 kitap seçilerek Rusya'ya nakledilmiştir.

3. **Hatuniye Medresesi Kütüphanesi:** 1844 yılında Gülbahar Hatun Camii Külliyesi içinde, Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa tarafından açılması tasarlanmasına rağmen, onun ölümü üzerine kardeşi Abdullah Paşa tarafından açılmıştır.

4. **Ortahisar Kütüphanesi:** Ortahisar Camii doğu tarafında yer alan bir odasında 1842 yılında valiliğinin son yılında Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa tarafından açılmıştır.

5. **Kütüphane-i Hamdi**(1897–1962):Trabzon'un ilk ve meşhur kitapcısıdır.

1897'de çıkarılan istatistik yıllığına göre Trabzon Vilayetinde bulunan 15 kütüphanedeki 4.648 kitabın; 2650'si el yazması, 1998'i matbudur.[222]

1920 yılında kitapçı Hamdi Efendi'nin 10 değerli eser bağışlayarak öncülük ettiği bağış kampanyası aracılığı ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti binasında bir kütüphane kurulmaya çalışılmış ve yıl sonuna kadar 600'den fazla kitap toplanmıştır.

---

[221] Şimşek, s. 148'den aktarılmıştır.
[222] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897**), s. 117.

Daha sonraki yıllarda kütüphaneye önemli kitaplar kazandırılmıştır. Meşrutiyet döneminde Mebusan Meclisi'nde Trabzon'u temsil etmiş olan Ali Naki Efendi'nin zengin kütüphanesi ölümünden sonra akrabası Ziya Bey tarafından Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kütüphanesine bağışlanmıştır. Ağustos 1923'te Müdafaa-i Hukuk Kütüphanesi, Memleket Kütüphanesi şekline dönüştürülmüştür.[223] 1924 yılı sonlarına doğru Maarif Vekâleti tarafından gönderilen kitaplarla, daha önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından kütüphane kurulmak üzere sağlanan Halk Fırkası binasında bulunan kitaplar buraya nakledilmiştir.[224]

Trabzon'da 1925 yılında ise aktif tek kütüphane olan "İl Halk Kütüphanesi" uzun sokakta belediye parkının karşısındadır. Bu kütüphanenin bulunduğu bina vaktiyle Ermeni milletinden Tahtacıyan Mihran'ın eşi Elza'ya ait bina 1924 yılında 15.000 liraya özel idare tarafından istimlâk edilmiştir. Binanın kütüphane olarak kullanılması vilayetçe düşünülmüş ve zamanın Maliye Vekili Hasan Bey, Trabzon'da bulunduğu sıralarda Naki Efendizade Ziya Bey, Hafız Mahmut Efendi ve Muharrem Efendilerin teşebbüsü ile bu binanın kütüphaneden başka bir amaç için kullanılmamak üzere mazbatası yapılarak istimlâk edilmiştir. Kütüphane Maarif Müdürü Cemil Bey zamanında, 1925'te 1.441 kitapla halka açılmıştır.[225]

Basım ve Yayınlar

- **Vilayet Basımevi:** 1865 – 1914 yıllarında faaliyet göstermiştir. Ortahisar'dadır ve ilk matbaadır. (1901 yılında 9 kişi çalışmaktadır.[226])
- **İsmail Hakkı Efendi Basımevi:** 1880 yılında açılmıştır. Meydan-ı Şarki'dedir ve ilk özel matbaadır.
- **İkbal Basımevi:** 1901 – 1935 yıllarında Eyüpzade Osman Nuri tarafından işletilmiştir. Tabakhane'dedir.
- **Meşveret Basımevi:** 1908 yılında Naci Bey tarafından açılmıştır. Uzun sokaktadır.
- **Tarık Basımevi:** 1909 yılında kurulmuştur.

---

[223] Mart 1924'te "Meydanda Beledi bahçesi karşısında halen Necm-i Ati Kulübü ittihaz edilmiş bulunan binanın Meclisi-i İdarece takdir edilen kıymet üzerinden Memleket kütüphanesine tahsis edilmek üzere, özel idareye devrine izin verilmişti. Eylül 1924'te bu bina Memleket Kütüphanesi yapılmak üzere teslim alındı." (Çapa ve Çiçek, s. 121.)
[224] Çapa ve Çiçek, s. 124.
[225] Çakıroğlu, s. 115-116.
[226] Odabaşıoğlu, s. 69.

- **İstikbal Basımevi:** 1911 – 1985 yıllarında Faik Ahmet Barutçu tarafından işletilmiştir. Sakız Meydanı'ndadır.
- **Turan Basımevi:** 1908 yılında kurulmuştur.
- **Serasi Dimitraki Basımevi:** 1887'de kurulmuştur. Semerciler'dedir.
- **Yeniyol Basımevi:** 1924 – 1965 yıllarında Bekir Sukuti Kulaksızoğlu tarafından işletilmiştir. Uzun sokaktadır.
- **Mirkoviç Basımevi:**
- **Şark Basımevi ve Saray Basımevidir.**[227]

Tablo 44

Trabzon'da Osmanlı Dönemindeki Belli Başlı Gazeteler[228]

Gazetenin Adı	Türü	Kuruluş Tarihi	Çıkaran Kişi
Trabzon Vilayet	Haftalık, resmi	1869	Hasan Efendi yönetiminde
Feyz	İlk özel gazete	1908–1924	Eyüpzade Osman Nuri
Meşveret	Haftada 5 gün	1908	Naci Bey
İkbal	Haftalık, siyasi	1909	Eyüpzade Osman Nuri
İnkılab	-	1909	-
Temkin	-	1909	Tayyipzade Hafız Zühtü
Tarık	Haftada 5 gün, siyasi	1909	Hasan Hicabi (Şatırzade)
Selamet	-	1918	Ömer Fevzi Bey (Eyüpoğlu)
İstikbal	-	1918	Faik Ahmet Bey (Barutçu)
Güzel Trabzon	2 günde bir	1922	Ali Becil
Halk	2 günde bir, siyasi	1922	Ali Becil
Zafer	Haftada 2 gün, siyasi	1922	Av. Kemal Hatipoğlu

Kaynak: Rasim Şimşek, **Trabzon Belediye Tarihi I: Osmanlı Dönemi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, s. 151–152.

Trabzon aynı zamanda tıp gazetesi çıkaran Ülkenin ilk şehridir. 14 Ocak 1910 tarihinde Trabzon'da çıkan Hekim Gazetesi, Türkiye'nin ilk tıp gazetesidir. Ordu sıhhıye personeli tarafından çıkarılan gazetede genellikle halk sağlığı ile ilgili yazılar çıkmıştır. 28 Aralık 1911 tarihinde kapanmıştır.[229]

[227] Şimşek, s. 151–152 ve Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 287-300.
[228] Bal, s. 74 ve Albayrak, **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**, s. 124'den aktarılmıştır. Aynı eserde başka gazetelerde kuruluş tarihleriyle verilmiştir.
[229] Bal, s. 103.

Tablo 45
Trabzon'da Osmanlı Dönemindeki Dergiler

Derginin adı	Türü	Kuruluş tarihi	Çıkaran kişi
Hekim	15 günde bir, Meslek Dergisi	1909	Mehmet Rauf
Haber Anası	Haftada 2 gün	1909	Mehmet Tevfik
Kehkeşan	Aylık	1909	Ali Rıza Pulathaneli
Envar-ı Vicdan	Haftalık	1909	A. Zeynelabidin Bey
Kaygu	15 günde bir, eğitici	1919	M. Cavit (Ahmet Sabri Bey)
Fecir	15 günde bir, eğitici	1921	M. Hayri (Eyüpoğlu)
Genç Anadolu	15 günde bir, eğitici	1922	Sultani Öğr. Nizamettin
Kahkaha	Haftalık, mizahi	1922	Esat Ömer Eyyübi
Düşünceler	15 günde bir	1922	Mehmet Edip / Namık Hüsnü
Yeni Mektep	-	1922	Hıfzırrahman Raşit Bey (Öymen)
Özdilek	15 günde bir, eğitici	1923	Cemal Gültekin
Gençlik	15 günde bir, eğitici	1923	-
Tilki	Mizahi	1923	-

Kaynak: Şimşek, s. 153–154.

1923-28 yılları arasında Trabzon da yerel onbir gazate, altı dergi vardır. Bu sayı 1929-45 arası dört gazete beş dergiye düşmüş 1945-60 arası 11 gazate 7 dergiye yükselmiştir.[230]

3.1.5.2 Spor

Trabzon'daki ilk spor kulüpleri 20 Ocak 1921'de kurulmuş İdman Ocağı ile 17 Şubat 1921'de kurulmuş İdman Gurubudur.[231] İdman Ocağı'nın kurulmasıyla alakalı olarak, 1922 yılında Trabzon'un, İdman Ocağı Kulübü şarkı muazzam komutanı Kazım Karabekir Paşa kulübün fahri reisliğini ve hamiliğini kabul etmiştir.[232] Kasım 1921'de bunlara Mekteb-i Sanayi ve Darulmuallimin adlarıyla iki kulübün daha katılmasıyla 4 takımlı bir lig kurulduğunu o günkü yerel gazeteden anlaşılmaktadır (Vakit Gazetesi). 1923 yılında kurulan Necmiati Spor Kulübü kısa zamanda büyük bir ilerleme göstermiştir. İdman Ocağı'nın 60 kadarı fiilen spor yapan, 80 kadar üyesi mevcuttu. Kulübün faaliyetleri arasında atletizm ve futbol ön plandadır.[233] Belediye 700 lira sarfiyatla 1927 yılında bir spor alanı düzenlemiştir.[234] 1938'de köylerde gençleri kahve

[230] Ertuğrul Aydın, **Cumhuriyetten Günümüze Trabzon Basını**, s. 588.
[231] Trabzon Muallim ve Muallimeler Cemiyeti idman grubu futbol takımının birinci timi'nin gençliğin spora olan ilgisini artırmak amacıyla, asil üyelerden oluşmak üzere Şubat 1921 tarihinde kurdu. (Çapa ve Çiçek, s. 106-112.)
[232] Odabaşıoğlu, s. 99.
[233] Özel, s. 147.
[234] Çapa ve Çiçek, s. 86.

hayatından kurtarmak için köy spor kulüpleri tesis edilmiş ve okulu bulunan 36 köyde spor kulübü kurulmuştur. Kulüplerin başkanları okul başöğretmenleri, asbaşkanları da köy muhtarları olmuştur.[235]

3.1.6 Sağlık

3.1.6.1 Sağlık Hizmetleri Gelişimi

Trabzon, yataklı tedavi kurumları açısından, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin merkezi durumundadır. 1869 yılında belediye teşkilatı içinde hizmet veren Memleket Hastanesi Trabzon'daki ilk kurulan hastanedir. 1898 yılında belediyedeki sağlık alanında yapılan önemli bir yenilikse Ebe Teşkilatı kurulmasıdır.[236] Bir diğer önemli hastane ise, şimdiki Erdoğdu Mahallesi'ndeki askeri kışla içinde bulunan Askeri Hastane'dir. Padişah II. Abdülhamit zamanında ve Tümen Komutanı Hasan Paşa'nın önderliğinde, Trabzon halkının maddi ve manevi yardımlarıyla 1883 yılında yapılmıştır. Hastanenin diğer ismi Hamidiye Hastanesi'dir. Hastane yalnızca askerlere hizmet vermemiş, kimsesiz ve gariplerinde sağlık ihtiyaçlarını karşılamıştır.[237]

Osmanlı Devleti'nin 1897'de yaptığı ilk istatistik yıllığına baktığımızda Trabzon Vilayetinde 2 hastane vardır. Bunlarda 2 tabip, 2 memur, 5 kişide görevli olarak çalışmıştır. Hastanelerin 22 yatak kapasitesi vardır. Bunların o yılki masrafı ise 47.126 kuruş olarak yer almıştır. Aynı yıl hastaneye 204 hasta kabul edilmiş, bunlardan 155'i iyileşerek taburcu edilmiş, 43 tanesi vefat etmiştir. Sene başı 7 olan yatalak hasta sayısı sene sonu 13'e çıkmıştır.[238]

Trabzon'da özel girişimle ilk hastane, 1900'de Boztepe semtinde Akridis adlı bir Rum tarafından kurulmuştur. Bu hastanede, başlangıçta 3 hekim ve 4 hemşire çalışmıştır.[239] 1900 yılı itibariyle Trabzon'da 4'ü Müslümanlardan oluşmak üzere 11 tane diplomalı tabip ve buna yakın eczane vardır.[240] Yıllarca Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Fatih Rüştü Aras, 1904 yılında Trabzon'da Meydanı

---

[235] **15 Yılda Trabzon**, s. 17.
[236] Odabaşıoğlu, s. 137–138.
[237] Bal, s. 103.
[238] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, s. 52-56.
[239] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7244.
[240] Ortaylı, s. 266.

Şarkiye'deki Eczane-i Osmaniye'de muayenehane açmıştır. O zamanda doktorlar muayenehane açmazlar ve eczanelerde hastalarını beklerler, orada gerekli bakımdan sonra ilaçları da aynı yerde hemen yapılır veya hazır ise hemen kendilerine verilirdi. Müslümanlarda zamanla gayrimüslimlerin elinde olan, kazancı bol eczane işine el atmışlardır.[241]

Trabzon, Rus işgalinin bittiği yıllarda sağlık acısından çok kötü durumdadır. Yıkıntılar, hayvan leşleri, pislik, yetersiz beslenme ve ilaç yokluğu yüzünden salgın hastalıklar hızlı yayılmıştır. 1918 yılı sonlarına doğru baş gösteren (dünya genelinde 20 milyon insanın ölümüne sebep olan) İspanyol gribi, kentte büyük can kaybına sebebiyet vermiştir.[242] Trabzon, muhacirlikten dönenlerin üçte biri çeşitli hastalıklar sebebiyle ölmüştür.[243] İspanyol gribinden başka; frengi ve sıtma hastalığı da kentte yaygındır.[244] Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında, sahil kesiminde sıtma hastalığı şiddetle hüküm sürmüştür. Bafra'dan Of'a kadar uzanan bölgede halkın % 20 – 30'u sıtmaya tutulmuş durumdadır. Sıtma ile mücadele için merkezi Samsun'da olan bir enstitü ile Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Ünye, Ordu, Giresun, Tirebolu, Vakfıkebir, Trabzon ve Of'ta bu enstitüye bağlı laboratuvarlar kurulmuş, bunlara uzman bir doktor ile gereği kadar sıhhiye memuru atanmıştır. Oysa Trabzon ve yöresinde sıtma özellikle Ünye, Fatsa, Çarşamba havalisindeki muhacirlerin dönmesiyle şiddetini önemli derecede artırmış, müthiş tahribat yapmıştır. Sıtmanın girmediği köy, hemen hemen hiç kalmamış gibidir.[245]

25 Ekim 1918 günü Hilaliahmer Cemiyeti'nde (Kızılay Derneği'nde) kadınlar için ayrı, erkekler için ayrı olmak üzere iki frengi hastanesinin açılmasına karar verilmiştir.[246]

---

[241] Odabaşıoğlu, s. 86.
[242] Lermioğlu hatıralarında üçüncü bir hastalık olarak İspanyol nezlesinden bahseder. "Bu hastalıktan ölenlerin sayısı hakkında kesin bir rakam verilmese de ortalama bir tahminle ilçede en az beş bin kişinin ölümüne sebep olduğunu kuvvetle iddia edebiliriz." (Muzaffer Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949, s. 262.)
[243] Lermioğlu, s**.** 327.
[244] Şimşek, s. 155.
[245] Çapa ve Çiçek, s. 262.
[246] Tarakçıoğlu hatıralarında o günü anlatır. "25 ekim 1918 günü Hilaliahmer cemiyetinde (Kızılay derneğinde) Trabzon mebuslarından (millet vekillerinden) Nemlizade Hacı Osman Efendi'nin başkanlığında Mebus Eyüpzade İzzet, Mebus Kofidi (Rum) Hatipzade Tüccar Mustafa, Kitapçı zade Tüccar Mehmet, Doktor Bahri, Reşit

1919 ve sonrası sıkıntılı yıllarda hükümet doktoru Doktor Mehmet İbrahim Bey halkın sağlığına kavuşması için büyük gayret göstermiştir.[247]

Kızılay "İmdad-ı Sıhhi Reisi" Doktor Nihat Sezai Bey'in 15 Ekim 1919 tarihli raporuna göre: *"Kızılay muayenehanelerinde bakılan hasta sayısı 5.666 olup bunlardan 5.313'ü Türk, 345'i Rum ve 3'ü Ermeni'ydi. Bu sırada 52 ameliyat yapılmıştı. Karşılaşılan hastalıkların başında 2.198 vakayla malarya (sıtma) geliyordu. Bunun dışında frengi, uyuz, cilt hastalığı, verem, bel soğukluğu, göz hastalıkları, dizanteri gibi muhtelif hastalıklar görülmekteydi. Malarya 256, tehal 90, inomasit 35, frengi 34, verem 33, göz hastalığı 22, hurkatül bevl 12, hummay-ı racıa 2, diğer hastalıklar 102'dir.*[248]*"*

Vilayet Sıhhiye Müdürü Operatör Nihat Sezai Bey'in 20 Kasım 1921'de Doktor Marmaryan'la birlikte Trabzon'da Frenkhisar diye anılan mahalde "Şifa Yurdu" adında bir hastane açmıştır. İki doktorun hizmet verdiği bu özel hastanenin yatak kapasitesi 5–10 olarak düşünülmüştür. Şifa Yurdu'nun resmi açılışını ise daha sonra Trabzon Valisi Hazım Bey gerçekleştirmiştir.[249]

Cumhuriyet döneminde de hizmet veren Hamidiye Hastanesi, Erdoğdu Kışlası'nın içinde yer almış ve askeri amaçlı kullanılmıştır.[250] Trabzon merkezinde 1937 yılında inşaatına başlanan 250 yataklı Numune Hastanesi 1939 senesinde hizmete girmiştir.[251]

Tablo 46
Trabzon Vilayeti Sağlık Verileri

Seneler	HASTANE MESAİSİ								DİSPANSERLER MESAİSİ			
	Giren	Çıkan	Vefat	Büyük Ameliyat	POLİKLİNİK				POLİKLİNİK			
					Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam	Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam
1935	1380	1266	114	381	-	-	-	4740	-	-	-	3292
1936	1540	1418	122	358	2351	2255	790	5390	2441	2080	2501	7022
1937	2210	1683	121	405	2739	2706	2665	8110	2206	2499	1905	6610

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 44.

Tarakçıoğlu (ben) ne gibi tedbir almasının faydalı olacağı üzerine 4 saat konuştuk sonunda kadınlar için ayrı erkekler için ayrı olmak üzere iki frengi hastanesinin açılmasına karar verdik" (Tarakçıoğlu, s. 28.)

[247] Çapa ve Çiçek, s. 262.
[248] Çapa ve Çiçek, s. 261.
[249] Çapa ve Çiçek, s. 273.
[250] Bal, s. 103.
[251] **15 Yılda Trabzon**, s. 44.

3.1.6.2 Sağlık Kuruluşları

Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti ve Yardım Çalışmaları: Trabzon Kızılay şubesi 3 Eylül 1918'de Nemlizade Hacı Osman Efendi'nin başkanlığında kurulmuştur. İstanbul'dan gönderilen bir Kızılay heyeti Temmuz 1919 – Eylül 1921 tarihleri arasında Trabzon ve çevresinde muhtelif sağlık ve yardım faaliyetlerinde bulunmştur. Dr. Behçet Bey başkanlığındaki Kızılay heyeti Zeytinlik Cudi Bey İlkokulu'na yerleşmiştir. Heyet Mayıs 1921'de resmen lağvedilse de çalışmalarını fiilen Eylül 1921 tarihine kadar sürdürmüştür. Memleket Hastanesi ile dispanserler Kızılay heyeti tarafından idare edilmiştir. Kızılay heyeti idare ve himayesini üstlendiği Memleket Hastanesi'nde önemli tamiratlar yaptırmıştır. Hastanenin yeniden düzenlenmesinden sonra Vali Hamit Bey'in de katılımıyla resmi açılış yapılmıştır. Heyet Trabzon'dan ayrılırken bütün levazım ve ilaçları Memleket Hastanesi ile Sıhhiye Müdürlüğüne bırakmıştır.[252]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında göçmenlerin dönüşü ile birlikte Trabzon'da bir taraftan gıda sıkıntısı yaşanırken diğer taraftan sağlık problemleri de kendini göstermeye başlamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Trabzon'a gönderdiği İmdat Heyeti 1919–1922 döneminde Trabzon'a gıda yardımı yanında tıbbi yardımlarda da bulunmuştur. Trabzon'da açılan İmdat Heyeti muayenehanesine, önceleri günde; 30 – 35 hasta başvururken daha sonraları tedavi için başvuran hasta sayısı 150 – 160 civarına çıkmıştır. Hilal-i Ahmer tarafından tutulan istatistiklere göre tedavi olan hastaların % 27'si malarya, % 9'u frengi ve geri kalanlar ise diğer hastalıklardır. Hilal-i Ahmer bu dönem içinde Trabzon'a ayni ve nakdi olmak üzere toplam 78.532 lira yardımda bulunmuştur.[253]

Cemiyet, 3 Eylül 1918 tarihinden 1922 yılı ortalarına kadar elde ettiği gelirin üçte birini Trabzon Darüleytamı (Yetimler Okulu) ve yurtdışından gelen Türk esirlerinin ihtiyaçları için harcamıştır.[254] Kızılay gelirleri rozet satışı, müsamere, sergi, piyango ve bağış yoluyla sağlanmaya çalışmıştır. Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa 10.000 kuruşla kampanyanın en büyük bağışını yapmıştır.[255] 15 Ekim 1922 tarihi itibariyle bağışların miktarı 91.285 kuruşa ulaşmıştır. Trabzon çevresinden

[252] Çapa ve Çiçek, s. 137.
[253] Çapa ve Çiçek, s. 270 -271.
[254] Çapa ve Çiçek, s. 126.
[255] Çapa ve Çiçek, s. 130.

de bağışlar gelmiştir. Araklı belediye başkanının gayretleriyle toplanan 9.875 kuruş tutarındaki yardım müderris Ahmet Efendi aracılığıyla merkeze teslim edilmiştir.[256]

Kızılay birimlerinde;

- Muayenehane
- Aşhane
- Memleket Hastanesi
- Yetimhane ve Misafirhane[257] vardır.

Kızılay 1922 – 1924 arası gerek yardım ve aidat gerek muhtelif gelirler olmak üzere 727.992 kuruş kazanç temin etmiştir. Kızılay'ın sandık mevcudu 3.029 kuruş 12 santime ulaşmıştır.[258]

1918 – 1922 yılları salgın hastalıkların en çok olduğu yıllardır. Bu yıllarda Yunan Kızılhaçı Trabzon merkezinde 80 yataklı bir hastane açmış ve Hıristiyanları bedava tedavi edmiştir. Yine aynı heyetin idaresinde poliklinikler vardır. Hıristiyan hastalar burada muayene edilmiş ve onlara ilaçları bedava verilmiştir. Amerikalıların açtığı aşhanelerde günde 3.500 kadar Rum ve Ermeni'ye yemek dağıtılmıştır.[259]

Memleket Hastanesi: Trabzon'da 1920 yılında Memleket Hastanesi adı altında daha önce Hilal-i Ahmer'e ait olan bir mekânda hastane açılmıştır. 1921 yılında 65 yataklı olan bu hastane yeniden düzenlenmiştir.[260] Hastanede hastalar, haftada 3 defa (pazar, salı, perşembe günleri) ücretsiz ayakta tedavi edilmiştir. Dispanser denilen bu mahalde hastalara, hastane eczanesinde mevcut olan ilaçlar ücretsiz verilmiş ve dış hastalıklar tedavi edilmekte ve haftanın üç günü gerekli ameliyatlar yapılmıştır. Bir sene zarfında hastaneye 696 hasta gelmiş, 538 hasta iyi olarak çıkmış ve 103 hasta vefat etmiştir. [261]

Hastanede müstahdem ve hademelerin kalması ve çeşitli sebeplerle sadece 44 yatak kullanılabimiştir. Hükümet her yatak başına, bir hastanın yirmi dört saatlik bütün ihtiyacına mukabil ancak yirmi kuruş vermiştir. Lakin hastanenin yevmiye tahsisatı ise

---

[256] Çapa ve Çiçek, s. 133.
[257] Çapa ve Çiçek, s. 148.
[258] Çapa ve Çiçek, s. 136.
[259] Çapa ve Çiçek, s. 138.
[260] Çapa ve Çiçek, s. 276.
[261] Çapa ve Çiçek, s. 274-76.

günde 10 lirayı bulmuştur.[262] 1923 senesinde Memleket Hastanesi yeniden düzenlenerek Mart 1923 tarihinden itibaren birer numune hastanesine dönüştürülmüş, hastane yönetimlerinin "idare-i hususiyeler" tarafından yerine getirilmesine ve harcamalarının da yine "idare-i hususiye" tarafından karşılanmasına sıhhiye vekâletince karar verilmiştir. Bu nedenle 1920 yılı Mayısında kurulan Trabzon Memleket Hastanesi 1923 Mart'ında bugünkü Numune Hastanesi'nin temelini teşkil edecek şekilde fonksiyonunu tamamlamıştır.[263]

Türk Ocağının Sağlık Hizmetleri: Trabzon'da faaliyet gösteren Türk ocakları şubesi de milli mücadele içerisinde zaman zaman sağlık hizmetleri konusunda ücretsiz olarak halka yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu çalışmalardan biri fakir halkın muayenesini sağlamak amacıyla kurulan "Fakirler Muayenehanesi"dir. Fakirler Muayenehanesi'nde Mart 1920 tarihindeki açılışından sonra Mayıs 1920 tarihine kadar yaklaşık iki aylık bir dönemde Türk Ocakları tarafından 1.670 muayenehane yapılmıştır.[264]

3.2 YERLEŞME VE KENTLEŞME

Trabzon'un ülke yerleşme sistemi içindeki yerine bakılıdığında, kuzeyinde Karadeniz'le, doğusunda Rize, güneyinde Gümüşhane, batısında da Giresun illeriyle komşudur. İl, doğal yapı ve ona bağlı olarak belirlenen yerleşme düzeni bakımından, Doğu Karadeniz illerinin tipik özelliklerini taşır.

Trabzon'da kıyıya paralel uzanan dağlar, iç kesimle bağlantıyı güçleştirmekte, yerleşim ve tarım alanlarını büyük ölçüde sınırlamaktadır. Bölgenin Doğu Anadolu ve İran'la bağlantısı 2.030 m. yükseltili Zigana ve 2.600 m. yükseltili Kop geçitlerinden geçen tek bir yolla (Trabzon – İran transit yolu) sağlanır.

İlin kıyı kesimiyle dağlık iç kesimlerinde, hem topografya hem de yerleşme düzeni bakımından birbirinden farklı özellikler görülür. Kıyı şeridi, akarsu ağızlarında genişleyen, dar düzlüklerden oluşur. Yer yer denizin doldurulması yoluyla yerleşme alanı genişletilmeye çalışılmıştır. Bu dar sahil şeridi toprak niteliği bakımından tarıma

[262] Çapa ve Çiçek, s. 278.
[263] Çapa ve Çiçek, s. 281.
[264] Çapa ve Çiçek, s. 283.

elverişlidir. Ancak, topografik yapının doğurduğu kısıtlamalar nedeniyle, büyük ölçüde yerleşme ve ulaşım amacıyla kullanılmaktadır. Büyüklü – küçüklü birçok yerleşmeden geçen Karadeniz kıyı yolu, kıyı boyunca doğudan batıya uzanır. İl nüfusunun yaklaşık % 25'i bu yol üzerindeki yerleşkelerde yaşamaktadır. Kıyı düzlüğünün hemen gerisinde hafif bir eğimle yükselmeye başlayan alanlar da yerleşime elverişlidir. Nüfus, dağlık iç kesimlerde, akarsu vadilerinde ve tepeler arasındaki küçük düzlüklerde yoğunlaşmıştır. Trabzon'da coğrafi yapı gereği dağınık yerleşme düzeni egemendir. İlin iç kesiminde üç ilçe (Maçka, Tonya ve Çaykara) vardır. Her üçü de akarsu vadilerine kurulmuş olan bu ilçelerin merkezleri, son verilerde (1950) il nüfusunun % 22'sini barındırır. İç kesimde yaşayanlar, il toplam nüfusunun 1/5'ini oluşturmaktadır.

İl sınırları içindeki uzunluğu 110 km. olan kıyı yolu üzerinde 10 yerleşim merkezi vardır. Birbiriyle, yoğun bir ilişki içinde olan bu yerleşmelerin en küçüğü Beşikdüzü Kasabası ve Trabzon Kenti'dir. İlde en önemli nüfus yoğunlaşması Trabzon Kenti'nde görülür.

Trabzon Kenti, hem tüm ilin hem de kendi alt bölgesinde (Trabzon, Rize, Artvin ve Gümüşhane illeri) yol bağlantıları en iyi durumda olan yerleşim merkezidir. Bu sebeple Trabzon'un doğusunda yer alan Rize ve Artvin'le güneydeki Gümüşhane illerinin tarımsal üretiminin denetlendiği ve pazarlandığı en önemli merkezdir. Kentin, ulaşım olanakları bu denli kısıtlı bir bölgede iki önemli yolun kavşağında yer alması ve denizyolu ulaşımından yararlanabilmesi, ticaret yaşamının canlanmasına olanak vermiştir. Kent, ayrıca civar illerin en önemli sanayi, ticaret ve hizmet (kültür, eğitim ve sağlık) merkezi işlevini görür.

Trabzon ilinin Jeomorfolojik unsurlarından birisi de kütle hareketleridir. Bunlar büyüklüklerine göre heyelanlar, toprak akması ve soliflüksiyondur.[265] Trabzon ilinin şekillenmesinde son derece önem taşıyan bu kütle hareketlerinin oluşmasının temel nedeni zeminin yapısıdır. Hâkim materyaller olan lavlar ve tüfler bünyelerindeki

---

[265] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7235. Soliflüksiyon, dağ tepelerini ve yamaçlarını kaplayan buzulların ergimesi aniden ve bir yılda değil, binlerce yıllık bir süreçte olmuştur. Gittikçe artan yıllık ortalama sıcaklık nedeniyle, dağ yamaçlarındaki binlerce yıllık buz örtüsü parça parça ergidiğinde, onun altındaki donmuş toprak içindeki buzlar da erir ve bunun sonucu tüm dağ yamacındaki toprak örtüsü bir çamur yığınına dönüşerek, ergiyen buzul sularıyla dağ yamacından aşağı doğru kaymaya başlamasıdır. (http://209.85.229.132/search?q=cache: Wr9LTRs0jPQJ: www.hayat8.8m.com/2-instrh.htm+solifl%C3%BCksiyon&hl=tr&lr= lang_tr&gl= tr&strip=1, 08.05.2009)

yarık ve çatlaklarından dolayı az çok su geçirme özelliğine sahiptir. Yine yaygın halde bulunan tüfler büyük ölçüde gözenekler içerir. Yörenin oldukça fazla yağış alması, sıcak ve nemli oluşu, kayaçların derinliklerine kadar ayrışmasına sebep olurken, genel yamaç eğimlerinin 25° - 30°'nin üzerinde oluşu ve yıl içerisindeki belli aylarda alınan toplam yağışın uç değerlere yakın miktarlara ulaşması da kütle hareketlerini teşvik etmektedir. [266]

3.2.1 Üst Yapı Gelişimi

3.2.1.1 Şehrin Gelişimi

Trabzon Kentinin, 4000 yıllık geçmişi olması tarihi İpek Yolu'nun odak noktalarından birini oluşturması, önemli deniz ve karayolunun birleştiği noktada yer alması gibi etkenler şehrin tarihsel süreç icerisinde önemli bir liman ve ticaret merkezi olarak gelişmesini sağlamıştır.[267]

Trabzon'un çekirdeğini iç – kent oluşturur. Kuruluşu M.Ö. 2000 yıllara kadar uzanan iç – kenti, eski surlar içerisinde yer alan Ortahisar'la Yukarıhisarı meydana getirir. Sonra buna Aşağıhisar eklenmiştir. Bundan dolayı Trabzon Kenti'nin en eski caddeleri Yukarıhisar'la Ortahisar'da açılan caddelerdir. [268]

Öte yandan yerleşme olayı zamanla sur dışına taşmış ve böylece kale dışındaki alanlarda bir dış – kent oluşup gelişmiştir. Kıyı boyunca doğu – batı yönünde uzanan dış – kent, daha Kommenler döneminde, özellikle Cenevizli ve Venedikli tüccarların etkileriyle gelişmeye başlamıştır. Birçok akınlarla Trabzon önlerine gelen Müslüman Türklerden de sur dışına yerleşenler olmuştur. Trabzon fethi 1461 ile birlikte düzenli yerleşme uygulaması sonrası dış – kent hızla büyüyüp genişlemiştir. 15. yüzyıl sonlarındaki (1481 – 1486) bir Tahrir Defteri'nde Değirmendere'den Ayasofya'ya dek

---

[266] Trabzon bölgesinde meydana gelen toprak kaymaları; Günümüze kadar meydana gelmiş olan heyelanların en önemlileri; Çaykara – Ulucami (1929, 146 ölü) ile Sera (1949) heyelanlarıdır. 1926 yılında bölümlü ve Ulucami köyleri çevresinde meydana gelen bir heyelan olayında 64 kişinin toprak altında kaldığını, 1950 yılında sera deresinde oluşan bir heyelan dereyi kapayarak gerisinde 4km. Uzunluğunda bir göl meydana getirdiği sayılabilir. (İmar ve İskân Bakanlığı-Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, **Doğu Karadeniz Bölgesi: Bölgesel Gelişme-Şehirleşme ve Yerleşme Düzeni**, Bölge Planlama Dairesi, 1972, s.16)

[267] Fazıl Çelik, "Trabzon'da Ulaşım ve Tanjant Yolu", **Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, tarih yok, s. 52 – 53.

[268] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7239.

uzanan geniş alan içinde çeşitli mahallelerin bulunduğu belirtilir.[269] Bedesten, Taşhan, İskenderpaşa Hamamı gibi yapıların varlığı çok eskilere gitmektedir. Tabakhane – Hacıkasım yöresi ile Kemerkaya – Meydan – Çömlekçi yörelerindeki yerleşim alanları da çok eskilere dayanır. 1872 yılında Trabzon'un bayındırlığına çok önem veren Vali Emin Muhlis Paşa, şehrin içinden batıya doğru uzanan Tabakhane –Ortahisar – Zağnos Caddesi'ni yol güzergahını istimlâk ederek hizmete açmıştır.[270]

Rus işgali zamanında da Meydan Parkı'ndan Ayasofya'ya kadar uzanan Orta Cadde (Maraş Caddesi) birçok binalar yıkılarak açılmıştır.[271] Eski postane önünde yeni bir caddenin açılması işi de Nafia dairesine verilmiştir. Denize dikey olarak uzanan bu cadde Vali Cemal Bey zamanında açılmıştır. Caddenin açılması için belediye Eylül 1924'te 1000 lira istimlâk parası ödemiş, temel atma töreni 15 – 17 Eylül tarihleri arasında Trabzon'u ziyaret eden Mustafa Kemal Atatürk tarafından merasimle yapılmış ve de Tuzluçeşme Caddesi olarak anılan bu cadde, Atatürk'e atfen sonradan Gazi Caddesi adını almıştır.[272] Trabzon kentinin doğu – batı yönünde uzanan üç ana caddesinden en eskisi, Mumhaneönü'nden Kunduracalır'a doğru giden caddedir.

Kentte, konut dışı yapıların büyük bölümü, kıyı yolu üzerinde kurulmuştur. Yolun doğu ucunda, sanayi ve küçük sanayi yerleşimleri, batısında ise perakende ticaret birimleri yoğunlaşmıştır. Çarşı, Kemerkaya ve İskenderpaşa mahallerini kapsayan kent merkezi, yolun hemen hemen ortasında bir noktada yer alır.

Trabzon tek merkezli bir kenttir. Ticaret birimlerinin büyük bölümü, kentin merkezi iş alanındadır. İş alanları Çarşı Mahallesi'nin doğusundaki Kemerkaya Mahallesi'ne doğru yayılır. Kentin en eski yerleşim alanlarından olan bu iki mahallede geleneksel doku pek bozulmamıştır. Kentte, ticaret birimlerinin birkaç eksende yoğunlaşması ve gelişme alanlarının sınırlılığı, merkezde arsa fiyatlarının çok yüksek değerlere ulaşmasına yol açmıştır. Sanayi kuruluşları ise limanın doğusunda kümelenmiştir. Varlığını koruyan geleneksel bakırcılık ile ilgili esnaf, kent merkezinde ve Çarşı Mahallesi'nde toplu bir şekilde yer almıştır. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi

---

[269] Şimşek, s. 176.
[270] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7239.
[271] Şimşek, s. 177.
[272] Rahmi Çiçek, agm, s. 605.

şehirde bulunan yapıları, bunların sayılarını ve şehrin gelişimi ile ilgili veriler tablo 47'de gösterilmiştir.

Tablo 47
Muhtelif Tarihlerde Şehirde Bulunan Bina, Fabrika, Hastahane vs. Miktarı

İsmi	1870	1879	1900	1933
1.Bedesten	1	1	-	1
2.Boyahane	3	3	-	3
3.Basmahane	9	9	-	6 ?
4.Cami	44	44	-	38
5.Çeşme	201	201	-	116
6.Değirmen	21	21	-	21 ?
7.Dükkân	1.23	1.232	-	22 dükkân ve mağ.
8.Dabbağhane	17	17	-	17 ?
9.Eczane	-	-	7	3
10.Fırın	86	86	-	39
11.Fetvahane	1	1	-	1
12.Fabrika	-	51	-	12
13.Gazino/meyhane	51	55	-	102 kahve ve gazino
14.Han, ahır	33	33	-	52
15.Hükümet Konağı	1	1	-	1
16.Hastane	2	2	-	2 birisi sivil diğeri askeri
17.Kilise	19	31	-	10
18.Kayıkhane	-	2	-	2 ?
19.Köprü	2	2	-	2
20.Mezarlık İslam	18	18	-	- ?
21.Mezarlık	1	4	-	- ?
22.Mektep İslam	18	19	-	16
23.Mektep	-	-	-	1
24.Muvakkithane	1	1	-	-
25.Medrese	9	4	-	- ?
26.Namazgâh	1	1	-	
27.Mağaza	441	441	-	2264 dükkân ve mağaza
28.Matbaa	1	1	-	4
29.Otel	-	5	-	34
30.Şadırvan	2	2	-	2
31.Salhane	1	1	-	1
32.Telgraf/Posta	1	1	-	1
33.Tiyatro	-	-	-	1

Kaynak: Odabaşıoğlu, s. 171.

Bu rakamlar salnamelerden alınmıştır, ancak bunlara kat'i olarak itibar etmemek gerekir. Ayrıca nelerin fabrika olarak adlandırıldığı ile ilgili bilgi yoktur, gazino ve meyhane ismi ile bahsedilen yerler bugün anlaşılan manadaki yerler ise o yıllarda şehrin yaşam düzeyinin çeşitliliğini ticari hayatının çok hareketli olduğu söylenebilir.

Konut alanları genel olarak, kuzey – güney doğrultusunda uzanır. Bu alanlar, derin vadilerle birbirinden ayrılmıştır. Kuzeyden esen sert rüzgâr ve güneşsizlik nedeniyle, özellikle eski konutlar doğuya ve batıya dönüktür. Ama kıyı kesimi kentin en yoğun konut alanıdır. [273]

Osmanlı Dönemi Trabzon Mahalleleri, Salnamelerden (özellikle 1876 ve 1877 tarihli salnameler) ve diğer kaynaklardan edinilen bilgilere göre 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarındaki mahalleleri aşağıdaki gibi sıralanabilir. Bu mahalleler ve isimleri 1930 yılına kadar değişmemiştir. Trabzon kentinde şu mahalleler bulunurdu:

1. Amasya Mahallesi
2. Ayafilbo (Arafilboyu) Mahallesi
3. Ayasofya Mahallesi
4. Ayvasıl Mahallesi
5. Bayrambey Mahallesi
6. Boztepe-i Bala (Yukarı Boztepe) Mahallesi
7. Boztepe-i Zir (Aşağı Boztepe) Mahallesi
8. Cami-i Kebir Mahallesi
9. Çarşı Mahallesi
10. Dabbağhane (Tabakhane) Mahallesi
11. Değirmendere Mahallesi
12. Eksotha (Hızırbey) Mahallesi
13. Esvad-ı Saire (?) Mahallesi
14. Faros (Faroz) Mahallesi
15. Güzelhisar Mahallesi
16. Hasan Ağa Mescidi Mahallesi
17. Hoca Halil Mahallesi
18. İçkale Mahallesi
19. İmaret Mahallesi
20. İskenderpaşa Mahallesi
21. Kabakmeydan (Kavakmeydanı) Mahallesi

[273] Trabzon merkez yerleşimini ve kentleşmeyi görmek için ek- 17'deki kent planına bakılabilir

22. Kasım Ağa Mahallesi
23. Kemerkaya Mahallesi
24. Kindinar Mahallesi
25. Mağra (?) Mahallesi
26. Muhittin Mahallesi
27. Musapaşa Mahallesi
28. Mollasiyah Mahallesi
29. Pazarkapı Mahallesi
30. Protestan (?) Mahallesi
31. Saçlıhoca Mahallesi
32. Saray-ı Atik (Eskisaray) Mahallesi
33. Şirinhatun Mahallesi
34. Tekke Mahallesi
35. Tekfurçayır (Erdoğdu) Mahallesi
36. Tuzluçeşme Mahallesi
37. Yenicuma Mahallesi
38. Zağnos Mahallesi[274]

Cumhuriyet Dönemi Trabzon mahallelerine baktığımızda, Trabzon Vilayeti İdare Heyeti'nin 09.03.1930 tarih ve 136 sayılı kararı ve Vilayet Meclisi Umumisi'nin ayni tarihli celsesinde kabul edilen mahalle değişiklikleriyle bazı mahalleler birleştirilmiş bazılarının adı değiştirilmiş 38 mahalle 16 mahalleye düşürülmüştür.[275]

1930 yılındaki karara göre Trabzon Kenti'nde şu mahalleler bulunuyordu:

1. Bahçecik Mahallesi
2. Boztepe Mahallesi
3. Cumhuriyet Mahallesi
4. Çarşı Mahallesi
5. Çömlekçi Mahallesi

[274] Şimşek, s. 178–179.
[275] Odabaşıoğlu, s. 155.

6. Erdoğdu Mahallesi
7. Gazi Paşa Mahallesi
8. Hızır Bey Mahallesi
9. İskender Paşa Mahallesi
10. İsmet Paşa Mahallesi
11. Kavak (Kabak) Meydanı Mahallesi
12. Kemer Kaya Mahallesi
13. Orta Hisar Mahallesi
14. Pazar Kapı Mahallesi
15. Yalı Mahallesi
16. Yeni Cuma Mahallesi [276]

3.2.1.2 Nüfusun Kır – Kent Bileşimi

Doğal yapı, diğer Doğu Karadeniz illerinde olduğu gibi, Trabzon'da da yerleşme düzenini belirleyen en önemli unsurlardan biridir. İl nüfusunun % 80'i kıyı düzlükleriyle, bunların hemen ardındaki az eğimli yamaçlarda yaşaması ve kıyı şeridindeki yerleşmelerin Karadeniz kıyı yolu üzerinde yoğunlaşması kent yapısını olumsuz etkilemiştir. Bunun yanı sıra, kıyı şeridi boyunca sıralanmış ve birbirlerine çok yakın olan bu yerleşmelerde kır–kent ayrımı da ortadan kalkmış gibidir. Kıyı şeridindeki kırsal yerleşmelerin büyük çoğunluğu işlevsel olarak ilçe merkezleriyle bütünleşmiştir. Buna karşılık, kıyı yerleşmelerinin iç kesimlerdeki yerleşmelerle bağlantısını zayıflatmıştır.

Trabzon, nüfusunun kır – kent bileşimi açısından kırsal niteliği ağır basar. Trabzon dışındaki ilçe merkezlerinde, tarım dışında pek bir etkinlik olmayışı, sermaye birikimini engellemiştir. Nüfusun başlıca geçim kaynağı tarımdır. Bu nedenle, Trabzon Kenti dışında işlevsel yönden farklılaşmış merkez oluşmamıştır. Yönetsel açıdan kent sayılan ama aslında kırsal niteliklerini büyük ölçüde koruyan ilçe merkezlerindeki nüfus artışı, daha çok doğal nüfus artışından, biraz da iç kesimlerden alınan göçlerden kaynaklanmaktadır.

[276] Odabaşıoğlu, s. 155–56.

Kentleşme tanımında; yönetsel bölünüş, nüfus büyüklüğü ve toplumsal gelişmişlik düzeyi gibi farklı ölçütler kullanılmaktadır. Bunlardan en çok kullanılanlar, yönetsel bölünüş ve "10.000+ nüfus" barındırma ölçütleridir. Birinci ölçüte göre yapılan kentleşme tanımında, il ve ilçe merkezlerinin tümü, nüfus büyüklüğüne bakılmaksızın kent sayılmaktadır. İkinci ölçüte göre ise, nüfusu 10.000'i aşan tüm yerleşmeler, yönetsel durumu ne olursa olsun kent sayılmıştır.[277]

Tablo 48
Trabzon İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları
(10.000+ Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	**1950**
Trabzon	8,4	8,1
Türkiye	16,2	18,7
K*	-48,1	-56,7

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar.

$$K^* = \frac{\text{Trabzon İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \times 100$$

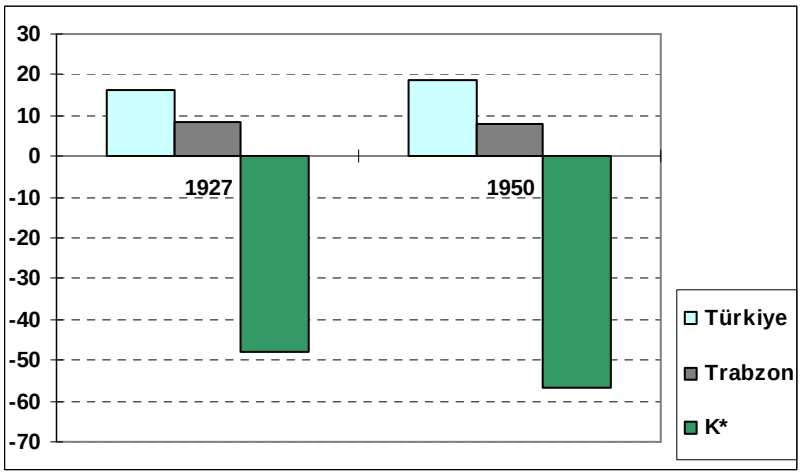

Grafik 6. Türkiye, Trabzon Kentleşme Oranları Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 48**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk genel nüfus sayımının yapıldığı yıl olan 1927'de, Trabzon'un 6 ilçesi vardır. İlçe merkezlerinde yaşayan toplam nüfus 32.000'in biraz üzerindedir. Bunun % 75'i Trabzon Kenti'nde oturmuştur. O yıllarda, birer köy görümünde olan öbür ilçe merkezlerinin nüfusları 200 – 300 arasında değişmiştir. Bu nedenle, 1927'de ilde kentsel nüfus oranı yalnızca % 11,2'dir.

[277] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7231.

1940 – 1945 yılları arasında 2. Dünya Savaşının etkisiyle fındık ihracatının yapılamaması, Trabzon Limanı'nın kapatılması ve kent ekonomisinin sarsılması kentin nüfusunu, dolayısıyla da ilin kentsel nüfusunu azaltmıştır. Kentte ticaretle uğraşanların bir bölümü büyük merkezlere göç etmek zorunda kalmıştır. Savaştan sonra ise ildeki yüksek doğurganlık eğilimine bağlı olarak nüfus artışı büyük bir hız kazanmıştır. Öte yandan, 1950'lere değin oldukça durağan bir yapıda olan il ekonomisi, bu yıllarda canlanmaya başlamıştır. Fındık ekimi yeniden önem kazanmıştır. Ancak, tarım alanlarının yetersizliği nedeniyle, genel olarak çok küçük olan topraklar miras yoluyla daha da parçalanınca, zaten geçimini topraktan sağlayamayan kimi aileler kentlere göç etmeye başlamıştır. Bu yüzden, 1945 – 1950 arasında binde 27,1 olan yıllık ortalama kentsel nüfus artış hızı, 1950 sonrasında çok yükselmiştir.

Tablo 49
1950 Yılı Türkiye ve Trabzon'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

	1950	
Türkiye	**Kır**	74,9
	Kent	25,1
Trabzon	**Kır**	89,0
	Kent	11,0

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar.

1950 yılında İdari bölünüşe % 11 olan kenteşme oranı, 10.000+ nüfus ölçütlerine göre % 8,1'dir. Kentleşme hızı ise İdari bölünüşe % 5,2 10.000+ nüfus ölçütlerine göre ise % 4,28'dir. Trabzon'da "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranı, her zaman ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. 1927'de 48,1 iken 1950 sonrasında ülke genelinde kentleşmenin çok daha hızlı olmasının sonucu 52'ye ulaşmıştır.

Tablo 50
Bölgede Yarı Kentsel Yerleşme Oranları
(1.500 – 10.000 Nüfuslu Yerleşmeler)

	1935	1940	1945	1950
Trabzon	98.761	102.026	106.825	111.418
A – %	**27,4**	**26,1**	**27,0**	**26,5**
İl Toplam Nüfusu	360.679	390.733	395.384	420.279
TBAB	212.347	227.593	234.357	253.808
B – %	**19,5**	**19,3**	**19,5**	**19,8**
TBAB Toplam	1.086.308	1.177.296	1.200.397	1.279.717
DKB BÖLGESİ	386.918	418.375	450.771	509.833
C – %	**16,6**	**16,8**	**17,1**	**17,5**
DKB Toplam	2.337.457	2.490.489	2.634.841	2.906.668

Kaynak: Doğu Karadeniz Bölgesi: Bölgesel Gelişme-Şehirleşme ve Yerleşme Düzeni, s. 41.

Not: **(A)** İlk yarı – kentsel nüfusun il toplam nüfusa oranı

(B) Alt bölge yarı – kentsel nüfusun alt bölge toplam nüfusuna oranı

(C) DKB yarı – kentsel nüfusun DKB toplam nüfusuna oranı

Yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızı hesaplanırken, ilçe merkezlerinin nüfusu esas alınmaktadır. Kentlere ve il dışına yönelen göç, kırsal kesimden kaynaklandığı için, kırsal nüfus artış hızı izleyen dönemlerde düşmüş ve genellikle ülke ortalamalarının gerisinde kalmıştır.

1950'lerde yaşanan hızlı kentleşme dönemi sonunda, 1960'ta Trabzon Kenti'nin nüfusu 50.000'i aşarken, öbür ilçe merkezlerinden yalnızca Akçaabat ve Tonya'nın nüfusları artmış ve 5.000'in üzerine çıkmıştır. Dolayısıyla, 1950'lerde ilin tek göç çekim merkezi, il sanayisinin yoğunlaştığı Trabzon Kenti'dir. Bu kentte yoğunlaşan kentleşme olgusu sonucu, 1950'de % 11 olan kentsel nüfus oranı, 1960'ta % 15,7'ye yükselmiştir.[278]

İlçelere baktığımızda Vakfıkebir ilçe merkezinin nüfusu 1950 sonrası çok artmıştır. Kuşkusuz, nüfus artış oranının bu denli yüksek olmasının asıl nedeni, ilçe merkezinde 1950'de yalnızca 1.400 kişinin yaşıyor olmasıdır. Vakfıkebir İlçesi'nin doğusunda yer alan Akçaabat ilçe merkezinde ise 1950'de yaklaşık 5.000 kişi yaşamıştır.

[278] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7232.

Trabzon, alanca Türkiye'nin küçük illerinden biridir. Bugünkü sınırlara göre baktığımızda 4.685 km^2'lik il alanı, Türkiye alanının % 0,6'sını oluşturur. Trabzon'un alanca en geniş ilçesi Maçka (il alanının % 21,3'ü), ikinci büyük ilçesi Çaykara (% 13,6'sı), üçüncü büyük ilçesi Of'tur (% 10,9'u). İlçeler arasında nüfus yoğunluğu bakımından büyük farklar görülür. Yoğunluk, kıyı kesimindeki bölgelerde daha fazladır. İlin 11 ilçesinden 8'i kıyıda yer alır. Bunlar batıdan doğuya; Vakfıkebir, Akçaabat, Merkez İlçe, Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene ve Of'tur. İç kesimde kalan 3 ilçe ise; Tonya, Maçka ve Çaykara'dır. 168 km^2'lik bir alan kaplayan Merkez İlçe, Trabzon'un alanca en küçük ilçesidir.

Kıyıdaki ilçe merkezlerinde doğu – batı yönünde yol boyunca uzanan çizgisel yerleşme düzeni görülür. Kıyı şeridinin genişlediği kesimlerde yerleşmeler güneye doğru da yayılır. Yamaçlarda ve engebeli alanlarda ise dağınık yerleşme düzeni egemendir. Bu kesimde konutlar genellikle tarlaların yakınında hatta tam ortasında yer alır. Köylerdeki konutların genellikle alt katları taş, üst katları ahşaptır.

Akçaabat Kenti: Kent, eskiden, günümüzde Orta Mahalle denen yer çevresinde kurulmuştur. Yerleşme, saldırılardan korunabilmek amacıyla tepede kurulmuş ancak ticaret merkezi konut alanlarından kopuk şekilde kıyıda yerleşmiştir. Osmanlılar Dönemi'nde merkez, eski yerini korumuştur. Osmanlıların, kenti almasından sonra Türkler, bugünkü Dürbınar Mahallesi'ne yerleşmiş, antik yerleşmenin bulunduğu alan, Rum Mahallesi (Galinos Mahallesi) olmuştur. 1917 Devrimi'nden sonra, Sovyetler Birliği'nden göç eden Gürcüler ise, toplu bir şekilde bugünkü Yaylacık Mahallesi'ne yerleşmiştir. 1930'lara kadar kent, bugünkü Nefsi Pulathane Mahallesi'ne doğru büyümüştür. Bu nedenle, tepedeki konutlarla kıyıdaki merkez arasındaki mekânsal kopukluk 1950'lere değin sürmüştür. 1950'lere kadar merkezde kopuk, cami, fırın, kahve üçlüsü çevresinde kendi içinde bir bütün oluşturacak biçimde yapılanmıştır.

1950'lerde ticaretin giderek mekânsal dokunun belirleyicisi olmasıyla, merkez çevresinde de konutlar yapılmaya başlamıştır. Ayrıca kamu kuruluşlarının çoğalmasıyla, memur – öğretmen gibi kamu görevlilerinin de sayısı artmıştır. Toprağa bağlı olmayan bu kesim merkezde yerleşme eğilimindedir. Böylelikle yerleşme, kıyı kesiminde doğu –batı yönünde gelişmeye başlamıştır.

İç Kesimdeki İlçeler: İlin iç kesiminde, dağlık alanda 3 ilçe yer alır.[279] Bu kesimde, dağınık yerleşme düzeni egemendir. Karadeniz yerleşmelerinin tümünde olduğu gibi bu ilçelerde de evler genellikle tarlaların yakınında hatta ortasında yapılmıştır. Komşu evler birbirinden 100 – 150 m. uzaktadır.

Sonuç olarak, Trabzon, kırsal özelliklerini büyük ölçüde koruyan, iş olanakları sınırlı, nüfusunun önemli bölümü öbür merkezlere göç eden gelişmemiş bir ildir. İlde yaşayan hane halklarına ve konutlara ilişkin veriler de bu yapıyı yansıtır.

3.2.1.3 Planlama ve İmar

Tarihi bir şehir olan Trabzon'un kuruluşu M.Ö. 750 yıllarında başlaması dolayısıyla sokakları dar ve plansız bir şekilde gelişmiştir. Trabzon'da 1918 yılından sonra şehir içi yol, kaldırım ve bahçe düzenlemeleri konularında Cumhuriyet dönemine kadar fazla bir şey yapıldığını söylemek oldukça zordur. Şehir içerisinde bulunan yolların yapım ve tamiratı gibi konularda vilayet Nafıa dairesinin faaliyet göstermiştir. Şehir içinde cadde açılması ve tamiratı, köprü yapımı ve tamiratı konularında belediye gelirlerinin yetersizliği karşısında bu işler tamamen Nafıa dairesine bırakılmıştır. Belediye ise çok daha küçük sayılacak kaldırım inşaatı veya merkezi yollardaki yol döşemesi gibi hizmetleri yürütmüştür.

1924 yılı bütçesinde de kent haritası yapımı için 6.000 lira para ayrılmıştır. Şehir haritası yapım işi ancak 1926 yılında 15.000 liraya bitirilebilmiştir.[280] 1925 yılında Dâhiliye Vekâleti'nin belediyelere sınırlarını belirten birer plan yapılması mecburiyeti getirmesi üzerine Trabzon'un ilk şehir planı ihale edilerek çizdirilmiştir.[281] Kentin ilk imar planlama çalışması, Fransız mimar ve kentçi Jacgues H.Lambert'çe 1937'de gerçekleştirilmiştir. Asıl, ulaşım eksenlerini belirleyen ve kentin fiziksel mekânını düzenlemeyi amaçlayan Lambert Planı, 1938'de yürürlüğe girmiştir.[282] Orta ve İç Kale'nin oluşturduğu tarihsel dokuyu kent bütünü içinde koruma amaçlı ve konut

---

[279] Trabzon İlçeleri siyasi haritası için bkz. Ek-18.
[280] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7239.
[281] Çiçek, s. 592, Bu plana göre, belediye sınırları şu şekildedir: "Trabzon kasabasında Şark cihetinden Değirmendere garb cihetinden Galciya mea Mogala ve Polita karyesi hududu cenub cihetinden Soğuksu ve Kanlıka ve Mesarya karyeleri hudutları şimal cihetinden Karadeniz sahili ile mahudud olduğu ve kasabanın karyeler ile itilafı olmadığı" şeklinde ifade edilmektedir
[282] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7239.

alanları ilkelerine uygun bir planlamayla düzenlenmiştir. Lambert planının ana ilkeleri, o güne dek dağınık olan kentin iş ve hizmet birimlerini dağınıklıktan kurtarmak, mevcut kentin batısında ondan ayrı yeni yerleşim üniteleri oluşturmak, kültür merkezi, yeşil alan gibi donatıları iyileştirerek ve ulaşım ağını çağın gereksinimine göre düzenleyerek mevcut kenti sağlıklı bir yaşama kavuşturmak olarak düşünülmüştür.[283] Lakin Trabzon'daki yapılaşma ve imar faaliyetleri Lambert planına uygun yapılmamıştır. 1938 planının merkezi ve yerel yönetimi yatırımlarına yönelik temel kararları büyük ölçüde gerçekleşmiş ama iskân alanlarında plan dışı gelişme denetlenememiş ve kent öngörülerden daha yoğun yapılanmıştır. Konut alanlarındaki gelişmelerin de planda öngörülenden daha yoğun ve düzensiz olduğu görülmüştür.[284] 1938 sonrası kent doğu ve batıya doğru yaklaşık sekizer kilometre uzamıştır.

3.2.1.4 Nüfusun Azalması ve Göç

Nüfusun azalmasının en büyük sebepleri; savaşlar, salgın hastalıklar ve ekonomik nedenler olarak sıralanır. Bu üç unsur göç olgusunu da beraberinde getirmektedir. 20. yüzyılın başlarında Trabzon 35.000 nüfusu ile canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini taşıyan Trabzon, 19. yüzyıl sonlarındaki bazı olaylar (Kars – Ardahan bölgesinin Rus işgaline uğraması, Culfa – Batum demiryolunun işletmeye açılması, bu dönemde Erzurum'un savaş ve işgallere sahne olması ve 1. Dünya Savaşı'nda Trabzon'un kısa bir süre Rus işgali altına girmesi, azınlıkların çıkardığı karışıklıklar ve savaş sonrasında, kıtlıkla beraber gelen büyük salgın hastalıklar) ve Cumhuriyet döneminde Erzurum'un (1934) demiryolu ağına bağlanması, Trabzon hinterlandının daralmasına, liman olarak işlevinin sönükleşmesine ve nüfus kaybetmesine yol açmıştır. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sonunda 20.000'e kadar inen nüfus daha sonra çok yavaş artarak 1927'de 24.587'ye, 1935'te 29.682'ye, 1945'te ise 29.824'e çıkmıştır.[285]

Düşük nüfus artışına bağlı olarak ülke genelinde sahip olunan nispi pay 1950 yılında % 2 düzeyindedir. Göç eden aile reisinin eşini yanında götürmemesi, il

---

[283] Şinasi Aydemir ve Saliha E. Aydemir, "Trabzon'un İmarı ve İmar Sorunları", **Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, tarih yok, s. 36.
[284] Aydemir, s. 40.
[285] Haydar Kazgan ve Ertuğrul Tokdemir, "Trabzon Tebriz Yolu", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 308.

genelinde kadın nüfus oranının fazla olmasının bir nedeni olarak gösterilmiştir. 1927 yılından beri devam eden kadın nüfus fazlalığı daha uzun yıllar daha devam edeceği görülmektedir. Göç, asıl il dışına yöneliktir. Şehir dışından Trabzon'a göç yok gibidir. Trabzon'daki nüfusun % 95-96'sı Trabzonda doğmuştur (Tablo 51). Trabzon sanayisi gelişmediği için göç alan değil, veren il olmuştur. 1940'larda fındık fiyatlarının düşmesi üzerine başlayan göç, 1950'lerde "tekil erkek göçü" biçiminde sürmüştür. Göç eden Trabzonlular, genellikle deniz kıyısındaki büyük kentlere gitmektedir. İl içinde kırdan kente göç, ilde sanayi gelişmemiş olduğu için pek önemli değildir. Dolayısıyla, kentleşme hızı giderek düşmektedir. İldeki en önemli göç çekim merkezi Trabzon Kenti'dir. Trabzon Kenti bir bölgesel merkezdir. Trabzon Kenti aynı zamanda, ilin ve art bölgesinin (Rize, Artvin, Gümüşhane) tek büyük kentsel merkezidir. Kentleşme geriliğinin ana nedeni, sanayinin gelişmiş olmayışıdır.

Tablo 51

Trabzon'da Doğum Yerine Göre Nüfus (1935–1950)

Sayım yılı	**Toplam**	**Trabzon İlinde Doğanlar**		**Başka İlde veya Yurt Dışında Doğanlar***		**Bilinmeyen**
		Sayı	%	Sayı	%	
1935	360 679	344 290	95,46	16 389	4,54	0
1945	395 384	383 156	96,91	12 228	3,09	0
1950	420 279	407 606	96,99	12 640	3,01	33

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2002, s. 46.
* Oranlar hesaplanırken bilinmeyen kapsanmamıştır.

3.2.2 Alt Yapı Gelişimi

3.2.2.1 Su

Toprakları sık bir akarsu ağıyla sulanan bir il olan Trabzon, su kaynakları bakımından son derece zengindir. Trabzon'da su ihtiyacı ile ilgili problemler ise şehir merkezinde yaşanmaktadır. Kent merkezinin su ihtiyacı 19. yüzyılın başından itibaren önemli bir sorun olmuştur. Ticari faaliyetlerin artmasına paralel olarak şehrin büyümeye başlaması Trabzon'da mevcut kaynaklardan sağlanan suyun yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, köyler ve nüfusun önemli bir bölümü, düzlük kıyı kesimiyle akarsu boylarında yoğunlaşmıştır. Osmanlı döneminde Trabzon'da su ihtiyacı çok

büyük oranda çeşmelerden sağlanmıştır. Trabzon vilayetinde su ihtiyacını karşılayan 42 çeşme vardır.[286]

19. yüzyıldan itibaren şehre en yakın su kaynağı olan Değirmendere'den su getirilmesi için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.[287] Önceleri açık bent ve arklarla Değirmendere'den su sağlanması ark ve bentlerin yetersizliği sebebiyle sıkıntılar yaratmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi belediyenin şehre düzenli ve sıhhi su sağlamak için İsviçreli bir mühendisle anlaşma yaparak suyolu yapımına başlanmış, yapım için halktan belediye adına 20.000 lira civarında para toplanmasına rağmen savaş nedeniyle iş yarım kalmıştır. Mevcut bent ve arklarla sağlanan su ise yağmur suyu karışması nedeniyle kirlenmiş ve sık sık bentlerin ve arkların yıkılmasıyla elverişsiz bir şekilde şehre gelen su, bu şehrin ihtiyacını karşılamaya yetmemiştir.

Milli Mücadele sırasında şehrin su ihtiyacını karşılama düşüncesi ile iki proje hazırlanmıştır. Bunların biri Mühendis Jozef tarafından hazırlanan şehrin elektrik ve su ihtiyacını kapsayan, maliyeti 74.000 Osmanlı Lirası olarak hesap edilen projedir. Diğeri Mühendis Fahri tarafından hazırlanarak belediye ve vilayete takdim edildikten sonra İstikbal Gazetesinde de 25 Aralık 1922 yılında yayımlanan projedir.[288] Bu projenin maliyeti ise 50.500 Osmanlı Lirası olarak hesaplanmış, bunun 28.000 lirası iki kilometrelik sifonlu mevki olarak adlandırılan kısmına ayrılması planlanmıştır.

Vilayet mühendisi Aziz ve belediye mühendisi Filidis'e de mevcut su yolunun tamiri için bir proje hazırlatılmıştır.[289] Sonrasında maddi sebeplerden dolayı mevcut şebekenin tamiri ve ufak ilavelerle yetinilmiş su sorunu çözülememiştir.

1933 yılında Trabzon şehrinin su ihtiyacını karşılayan doğal su (dereler) ve memba kaynakları şu şekilde sıralanmaktadır:[290]

---

[286] Şimşek, s. 159–166.
[287] Trabzon 'un merkezinden denize dökülen ve Trabzon 'un suyu en bol akarsuyu olan Değirmendere; Çakırgöl ve Ayaser dağlarından gelen akarsu kolları ile oluşmuştur. 55 km uzunluğundadır. Trabzon Valisi olan Hazinedar Osman Paşa zamanında ilk kez Değirmendere'nin suyu şehrin içme suyu olarak kullanılmaya başlanmıştır. (Bal, s. 64.)
[288] Çiçek, s. 593.
[289] Çiçek, s. 594.
[290] Çiçek, s. 596'tan aktarılmıştır.

1- Değirmendere Suyu: 13 kilometre uzunluğunda kısmen kapalı arkla gelen su miktarı 24 saatte 2.880 metre mikâptır ki şehrin en büyük su kaynağıdır.

2- İmaret Deresi Suyu: 5 kilometre uzunluğunda kısmen ark ve kısmen künk boru ile gelmektedir. Buradan şehre 24 saatte 103 metre mikâp su ulaşmaktadır.

3- Tekfurçayırderesi Suyu: 7 metre uzunluğunda künk borularla şehre gelmektedir. 24 saatte şehre 115 metre mikâp su akıtmaktadır.

4- Nemlizade Suyu: Şehrin güneyinde Zülmera köyünden çıkar ve 8 kilometre uzunluğunda künk borularla şehre ulaşır ve 24 saatte 504 metre mikâp su akıtır.

5- Kırzade Suyu: Şehrin batısından çıkar. 3 kilometre uzunluğunda demir borularla gelir. 24 saatte 29 metre mikâp su akıtır.

Bunların dışında şehre fıçılarla taşınan Zefanos köyündeki memba suyu da vardır. Şehir dâhilinde 14 km. tülünde künk suyolu ve 7 km. tülünde demir boru vardır.[291] Şehir dâhilinde dere sularından 3 havuz, 73 çeşme ve memba sularından da 43 çeşme vardır. Şehir dâhilinde 150 müşteriye memba suyu ve 900 müşteriye de dere suyu belediye tarafından tevzii edilmiştir. Belediye suyollarının tamiri için 1933 yılından 1938 yılına kadar toplam olarak 13.770 lira harcamak zorunda kalmıştır. Bu tarihler arasında Değirmendere, İmaret, Zülmera ve Kırzade su yolarında tamiratlar yapılmıştır.[292]

Trabzon'un su şubesi 1941 yılında hizmete girmiştir. Su Değirmendere yatağında açılan kuyulardan elde edilmekte ve Boztepe'deki depolarda biriktirilip şehre dağıtılmıştır.[293] İstihsal kapasitesi saatte 300 metreküp olup ilk yıllarda şehre günde

---

[291] **Belediyeler**, s. 900.
[292] **15 Yılda Trabzon**, s. 51.
[293] Trabzon'da Cumhuriyet döneminde kullanılmakta olan bu çeşmelerin isimleri şunlardır. Soğuk çeşme, Hayrettin Paşa Çeşmesi, Kulaklı Çeşmesi, Hacı Kasım Çeşmesi, Seydi Hacı Mehmet Çeşmesi, İskender Paşa Çeşmesi, Üçüncüoğlu Ömer Aga Çeşmesi, Hacı Yahya Çeşmesi, Şadırvan; Kethüdazade Emin Ağa Çeşmesi, Osman Paşa Sebili, Manastır Çeşmesi, Hazinedarzade Osman Paşa Çeşmesi, Abdullah Paşa Çeşmesi, Kalcıoğlu Mehmet Ağa Çeşmesi, Kürekçi Bacı Çeşmesi, Hacı Hüseyin Aga Çeşmesi Ruşenaga Çeşmesi, Hafız Mehmed Çeşmesi, Çarıkçıoğlu Hacı İsmail Çeşmesi, Askeri çeşmeler, Liman Çeşmesi, Kırzade Çeşmesi, Yaylıoğlu Çeşmesi, Kavaklı Çeşmesi, Değirmendere Çeşmesi, Tabakhane Çeşmesi, Tekke Çeşmesi, Ayasofya Çeşmesi, Nemlizade Şevkibey Çeşmesi, Soğuksu(Arafilboy) Çeşmesi, Kavak Meydanı Şadırvanı, Tuzlu Çeşme, Emin Alemdar Çeşmesi, Konak Çeşmesi, Hacıhakım Camii Çeşmesi, Aldıkaçtı Çeşmesi, Faroz Çeşmesi, Tavanlı Camii Çeşmesi, Tekke Çeşmesi, Vişne Çeşmesi, Karnaloğlu Çeşmesi, Saltoğlu Çeşmesi, Gümrük Çeşmesi. (Çapa ve Çiçek, s. 58)

2500 – 3000 m^3 su vermiştir. Şebeke hizmete girdiği yılda 400 kadar abonmana sahipti. 1941'de 1 m^3 suyun fiyatı 12 kuruş'dur.[294]

Kisarna Maden Suyu: Osmanlı tıp fakültesi tahlil hanesinde resmen icra kılınan tahlil ve tetkik neticesinde bağırsak, böbrek, karaciğer vakum hastalıklarına deva olduğu anlaşılan Kisarna Maden Suyu Avrupa'nın en meşhur maden sularından üstün ve temiz olup her litresinde (1900) santimetreküp karbon gazını içerir. Umumi deposu Kemerkaya civarında Yalıhanı olup toptan ve perakende satışı yapılmıştır.[295]

3.2.2.2 Elektrik

Birinci Dünya Savaşı öncesinde gaz lambaları ile aydınlatılan Trabzon, savaş sonrasında belediye ve Vehip Paşa'nın girişimleri ile elektrikle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Vehip Paşa şehrin aydınlatılması için savaş artığı olan iki büyük motoru belediyeye devrederek aydınlatmada elektrik kullanımı yolu açılmıştır. Haziran 1920 yılında şehre tekrar elektrik verilmeye başlanmıştır.[296] Bu motor bozulunca Trabzon Mekteb-i Sanayisinde bir istim makinesi alınarak bu makine bahriyeye ait atölyede tamir ettirilip ve tekrar aydınlatılma işi başlatılmıştır.[297] Trabzon'un elektrik sorununa köklü bir çözüm bulmak için yeni arayışlara gidilmiştir. İmtiyaz sözleşmesiyle yabancı şirkete verilmek istendiyse de bir sonuç alınamamıştır. Yeniden denenen imtiyaz antlaşması girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine Belediye ve Ticaret Odası ortaklaşa bir kararla belediyenin de ortak olacağı bir elektrik şirketi kurup, şehrin elektrik ihtiyacının karşılanmasının yerli sermaye tarafından yapılabileceği kararına varılmıştır.[298]

Bu projeye göre, Elektrik İstihsal Fabrikası Dikilitaş mevkiinde tesis edilecek ve su, bu mevkiye 4 km'lik bir mesafeden sağlanacaktır. Visera mevkindeki Uçarsu'dan

---

[294] Çakıroğlu, s.107.
[295] Çapa ve Çiçek, s. 285.
[296] Çapa ve Çiçek, s. 65.
[297] Çiçek, agm, s. 601.
[298] Mart 1924 yılında belediye başkanı da içinde bulundukları bir heyeti müteşebbise oluşturuldu. Bu heyet: Kazazede Hüseyin, Nemlizade Sabri, Barutçuzade Hacı Ahmet, Hacı Ali Hafızzade Mehmet Salih, Hacı Hamdizade Hacı Hami, Çulhazade Hacı Kadri, Hacı Rüştü Hafız Efendi'den oluşmaktaydı. Ticaret Odası ve belediyenin seçmiş olduğu bu heyet şehre elektrik getirilmesi konusunda yapılacak olanları yerine getirerek şirketin kuruluşunu hazırlayacaktır. (Çapa ve Çiçek, s. 69.)

istifade suretiyle elektrik istihsali için tetkikat yapan mösyö Ribeau ile görüşülüp anlaşmaya varılmış ve Tesis için 164.000 lira maliyet öngörülmüştür.[299]

160.000 lira sermaye ile oluşturulan Trabzon Elektrik Şirketi'nin sermayesi 1928 yılında 350.000 liraya, 1929 yılında da 600.000 liraya çıkartılmıştır.[300] Mustafa Kemal ikinci kez şehre geldiğinde Trabzon'un elektrik sorununun çözülebilmesi için elektrik şirketinden bir heyetle görüşmüştür. Sorunun çözümü için Sümerbank'tan alınacak 225.000 liranın temini için Başbakan İsmet İnönü'ye talimat vermiştir.[301] İnşaatına 1926 yılında başlanılan santral, 1929 yılında üretime geçmiştir. Trabzon'a 32.200 metrelik hava hattından aktarılan elektrik enerjisi şehre kadar 512 demir ve ahşap direkle ulaştırılmıştır.[302]

Aynı şekilde Akçaabat'ı da aydınlatan elektrik santralı, Trabzon'da iş yeri sayısının da artmasına sebep olmuştur. Elektrik enerjisi gelmeden önce 30 civarında olan atölye sayısı, elektrikten sonra 65'e yükselmiştir. Birçok fındık kırma makinesi devreye girerek, elektrik enerjisinden faydalanmaya başlamıştır. 1932 yılı itibariyle şehrin aydınlatmasında kullanılan şirkete ait 90 lamba ile belediyeye ait 700 lamba bulunurdu. Bu lambalarla şehir aydınlatması sağlanırdu. Belediyenin şirket sermayesine katkısı ise 1929 itibariyle 65.000 liradır. Yine 1932 yılında şehirde elektrik abone sayısı 2.000 civarındadır.[303] Santral, 1929 yılında 121.900 kilovat/saat elektrik üretirken, bu üretim 1930 yılında 991.500, 1931 yılında 1.019.500, 1932 yılında ise 942,00 kilovat/saate ulaşmıştır.[304]

Trabzon'un elektrik ihtiyacının yerli sermaye tarafından oluşturulan bir şirket tarafından sağlanmasıyla aydınlatma problemi de ortadan kalkmıştır. Söz konusu şirket 1937–1938 dönemindeki Türkiye'deki özel elektrik işletmeleriyle birlikte devletleştirilmiştir.[305]

---

[299] Çiçek, agm, s. 602.
[300] Çapa ve Çiçek, s. 72.
[301] Veysel Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları, 1999, s.240.
[302] Çiçek, agm, s. 602.
[303] Çapa ve Çiçek, s. 72.
[304] Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, **Cumhuriyetin 10. Yılında İktisat Meyanında Trabzon**, Trabzon: Şark Matbaası, 1933, s. 53-56.
[305] Çapa ve Çiçek, s. 72.

Tablo 52
Trabzon Elektrik Üretim Gücü ve Maliyetleri

Yıllar	Aydınlatma (Krş.)	Muharrik kuvvet (Krş.)
1929 – 1930	15 (1 Kw. Saat İçin)	7,5
1931 – 1936	20 (1 Kw. Saat İçin)	12,5
1939 – 1940	14,25 (1 Kw. Saat İçin)	7
1941 – 1948	14 (1 Kw. Saat İçin)	7
1949 – 1953	16 (1 Kw. Saat İçin)	8

Kaynak: Sait Bilal Çakıroğlu, **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, 1964, s. 107.

Umumi bir fikir vermek üzere muhtelif devreler itibariyle işletmenin ürettiği ettiği ve İkizdere'den satın aldığı elektrik aşağıdaki tabloda (Tablo 53) gösterilmiştir:

Tablo 53
Trabzon'da Elektrik Enerjisi İle Abonman Sayısı ve Kilovat-Saat Fiyatları

Yıllar	Abone adedi	Elektrik istihsali (Kw. Saat olarak)	Elektrik sarfiyatı (Kw. Saat olarak)
1930	1336	981.200	484.170
1931	1621	1.019.700	562.357
1932	1706	942.000	509.365
1938	2584	1.240.260	567.890
1939	3435	1.117.312	626.545
1940	3525	1.209.510	717.368
1948	4844	2.862,100	2.107.927
1949	5092	3.039.100	2.226.261
1950	5393	3.395.760	2.507.111

Kaynak: Çakıroğlu, s. 106.

3.2.2.3 Diğer Hizmetler

Temizlik Hizmetleri: Trabzon'un temizlik hizmetleri belediyenin bütçesinde en fazla harcama yapılan kalemi teşkil etmesine rağmen halkın bu hizmetlerden memnun olmadığı görülür. Belediye, şehrin temizlik işlerini yürütürken "Tanzifat Vergisi" adı altında temizlik vergisi almış ve bunun karşılığında ise temizlik işlerini yürütmüştür. Mesela 1922 yılında toplanan belediye gelirleri içerisinde temizlik vergisinin miktarı belediye gelirlerinin 1/10'nu oluşturmuştur. 1924–1929 dönemlerinde

1/10 oranın bazı sapmalarla mevcudiyetini koruduğunu görülmüştür.[306] 1933 yılında belediye temizlik hizmeti 44 amele, 4 at arabası ve 8 el arabası ile görülmüştür.[307]

Yangınlar ve İtfaiye: Trabzon Belediyesi'nin itfaiye hizmetlerini milli mücadele süresince son derece yetersizdir. Belediyenin itfaiye biriminde görevli birkaç tane tulumbacı eri ile ne zaman alındığı dahi bilinmeyen bir tulumba bulunurdu. 1928 yılında ise Trabzon Belediyesi itfaiye teşkilatının elinde bir arazöz, iki motopomp bulunur ve bunların toplam bedelleri ise 13.150 liradır. Yine aynı yıl içerisinde itfaiye biriminde çalışanların sayısı 9 kişidir.[308] 1933 yılında belediye itfaiye hizmetinde bir arazöz, iki motopomp, 1 kılavuz makinesi ile 7 müstahdem ve bütün teçhizat ile bu hizmete hazır bulundurulmuştur.[309]

Telefon: 1842 yılında Postahane-i Amire Karadeniz limanları için posta kabulüne başladığını ilan etmiştir. Trabzon'da Fransız, İngiliz, Nemse ve Rus postaneleri vardır. Bunlar genelde deniz yoluyla gelen postalar için kurulmuştur. Şehir içi dağıtım hükümet postası ile yapılmıştır. 1904 yılı yıllıklarında diğer yıllardakinden farklı olarak Posta ve Telgraf İdaresine rastlanmaktadır. Trabzon'da biri Çarşı'da diğeri ise Orta Hisar'da olmak üzere iki şubesi vardır.[310] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bütün yabancı postaneler kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde Lozan Antlaşması ile beraber diğer imtiyazlar kaldırıldığı gibi posta imtiyazı da kaldırılmıştır.[311] Trabzon Belediyesi, Milli Mücadele yıllarında Trabzon postanesi'ne bağlı bir hatla santral kurmuş bu santral aracılığıyla kayıtlı abonelere hat çekilmiştir ve hatların masrafı belediye bütçesinden karşılandıktan sonra abonelerden tahsil edilmiştir.[312]

Şehrin altyapı yatırımları arasında yer alan kanalizasyon yapımı konusunda 1933 yılına kadar 15 kilometre uzunluğunda bir hattın mevcut olduğu bilinmektedir. Buna karşılık yine 1933 yılına kadar şehir dâhilinde 84 kilometre uzunluğunda yol

---

306 Çapa ve Çiçek, s. 87.
307 **Belediyeler**, s. 901.
308 Çapa ve Çiçek, s. 89-90.
309 **Belediyeler**, s. 901.
310 Odabaşıoğlu, s. 86.
311 Odabaşıoğlu, s. 161.
312 Çapa ve Çiçek, s. 87.

bulunmaktadır. Bu yolun 43 kilometresi şose, 3 kilometresi parke, 32 kilometresi kaldırımlı ve 6 kilometresi topraktır. [313]

Sosyal alanlara yönelik park ve bahçe alanlarında taleplerin artması üzerine belediye 700 lira sarfiyatla 1927 yılında bir spor alanı düzenlemiştir. Ayrıca Millet Bahçesi adı verilen bahçe Fatih Sultan Mehmet'in vakfına kayıtlı bir yer olup 4.050 lira mukabilinde belediye tarafından istimlâk edilerek yeniden düzenlenmiş ve topluma kazandırılmıştır. Rum mezarlığının bahçe olarak düzenlenmesi meselesi 1935'te tekrar gündeme gelmiş ve 1937'de mezarlık kaldırılarak belediye bahçesi olarak düzenlenmiştir.[314] Belediyenin Rum gayrimenkulleri içinde devraldığı yerlerden birisi de Atatürk Köşkü'dür. Bugün anladığımız anlamda belediyenin şehir içi ulaşımına girmesi de 1937 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Trabzon belediyesi 6,38 liraya bir otobüs olarak şehir içi işletmeciliğini başlamıştır.[315]

1933 yılına kadar yapılan hizmetler tablo halinde verilmiştir.

Tablo 54
Trabzon Belediyesince, Cumhuriyetin İlanından 10. Yıldönümüne Kadar, 10 Yıl Zarfında Yapılan İşleri Gösterir Cetvel

Kilo metre	Adet	Cinsi	İnşa tarihi	İnşa bedelleri
				Lira Kr.
19		Şose	1924 – 1933	15.179,04
2		Parke	1924 – 1933	2.911,45
3		Kaldırım	1924 – 1933	904,84
	1	Spor Sahası	1927	700,00
	1	Mezbaha	1924 – 1930	25.350,76
	1	Park	1933	3.371,44
2		Yeniden açılan Atatürk Caddesi ve iç kale yolu ve güzergâhı tesisi ve tesviyei turabiye ameliyatı	1925 – 1933	3.731,20

Kaynak: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, **Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, Trabzon: Şark Matbaası, 1933, s. 54.

[313] **Belediyeler**, s. 900-901.
[314] Çiçek, agm, s. 607.
[315] Çapa ve Çiçek, s. 97.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EKONOMİK YAPI

Trabzon'un tarihsel süreç içerisindeki ekonomik gelişimine baktığımızda ilk bilgiye, M.Ö. 259 yılında rastlanmaktadır. Bu tarihte Trabzon'dan İskenderiye'ye fındık ihraç edilmiştir. Ayrıca M.Ö. 63 yılında Büyük Mitrades ihtiyacı olan çeşitli gemi inşa malzemelerini Trabzon'dan temin etmiştir. Aynı yıllarda Part'larla yapılan savaşta Trabzon askeri ikmal üssü olarak kullanılmıştır.[316]

Kırım Limanları aracılığıyla, Rus prensleri ile ticarette bulunan Trabzon'a, takas yolu ile çeşitli mallar gelip gitmiştir.[317] Bir zamanlar ipek yolu üzerinde bulunan Trabzon, iç ticarette Erzurum, Diyarbakır gibi iç bölgelerin iskele görevini üstlenmiş, dış ticarette ise Asya ile Avrupa arasında köprü fonksiyonu görmüştür.[318] Doğu Asya ve İran ticaret malları Trabzon üzerinden İstanbul'a ulaştırılmıştır. Ceneviz ve Venedikliler Karadeniz'de büyük ticaret kolonileri kurmuşlardır. Anadolu'dan ihraç edilen bazı malların, Asya ve Avrupa arasında karşılıklı olarak ticarette konu olan malların el değiştirme yeri, Ceneviz ve Venediklilerin ticari hayatta hâkim olmalarına bağlı olarak uzun süre Trabzon olmuştur.

Korunaklı bir koya sahip bulunan ve hinterlandı ile bağlantı sağlayabilen Trabzon Limanı, bu özellikleri sebebiyle ilkçağlardan itibaren Doğu Karadeniz'in en mühim limanı haline gelmiştir. Trabzon, Doğu Asya ve İran'dan gelen malların İstanbul'a ulaştırılmasında önemli bir liman olmuştur. Bu liman, Roma İmparatoru Hadrianus tarafından 130–131 yıllarında yaptırılmış olup ayrıca gemilerin emniyetini sağlamak amacıyla da bir dalga kıran yaptırılmıştır.[319]

Tarih ilk dönemlerinden itibaren Trabzon, doğudan gelen malların batıya sevkinde önemli bir merkezdir. Nitekim Çin'den, Orta Asya'dan batıya gidecek olan

---

[316] Odabaşıoğlu, s. 8.
[317] Odabaşıoğlu, s. 8.
[318] Metin Berber, "Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Yapısındaki Gelişmeler", **Trabzon Yıllığı 1997**, Trabzon: Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 33.
[319] Melek Öksüz, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon: Toplum-Kültür-Ekonomi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 211.

mallar Trabzon üzerinden nakledilmiştir. Dolayısıyla Trabzon deniz ve kara yolları ile diğer bölgelerle irtibat halindedir.

X. yy'a gelindiğinde Trabzon artık, tüccarların uğrak yeri, bütün Grek mamulü kumaşların ve İslam ülkelerinden ithal edilen her türlü kumaşın gelip geçtiği bir ticaret şehridir.[320] Trabzon, bu özelliği ile ortaçağ boyunca ticari özelliğe sahip bir iskele vazifesi görmüştür. Nitekim bu dönemde İran vasıtası ile Orta Asya'dan ve Hindistan'dan gelen mallar, Trabzon Limanı üzerinden İstanbul'a sevk edilip, buradan da Akdeniz ve Avrupa memleketlerine dağıtılırdı.[321] İşte bu özellikleri sebebiyle Trabzon, ortaçağda muhtelif milletlere mensup tüccarların mallarını mübadele ettikleri önemli bir pazaryeri olmuştur.[322]

XI. yy. sonlarında başlayan Haçlı Seferleri, doğu ve batının münasebetlerinde önemli rol oynamıştır. Akdeniz'deki ticaretin sekteye uğraması ile ticaret yolları güneyden kuzeye kaymış ve Akdeniz'e alternatif olarak Karadeniz ticareti önem kazanmaya başlamıştır. [323]

Nitekim Türklerin Karadeniz'in sahillerine yerleşmeye başlaması da bu yüzyılda (XIII. yy.) olmuştur. 1207'de Antalya, 1214'de ise Sinop alınarak, Türkler Karadeniz ve Akdeniz ticaretinde üstünlüklerini göstermeye başlamışlardır[324]. Şehrin Karadeniz'den Asya'ya uzanan üçüncü kervan yolunun başlangıcında bulunması da önemini artıran diğer bir husustur.[325]

Trabzon-Tebriz karayolu ulaşımı, İtalya ya da güney Fransa'daki limanlardan başlayarak, Galata'ya ve oradan da Trabzon'a kadar denizden, Trabzon – Tebriz arasında ise karadan sağlanırdı.

XIII. yy'da Trabzon'dan keten, yün ve çeşitli kumaşlar, işlenmemiş madenler ihraç edilmektedir. Öte yandan Asya'dan gelen boya maddeleri, baharat, ipekli

---

[320] Tezcan, s. 81.
[321] Ahmet Ardel, "Karadeniz", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 235.
[322] M. C. Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 469.
[323] Mustafa Safran, "XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)**, Mehmet Sağlam [ve öte] (hzl.), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988. s. 459.
[324] Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971, s. 284.
[325] Turan, s. 152-153.

kumaşlar ve güzel kokulu bitkiler Trabzon'a gelmekte, buradan da Kırım, İstanbul ve Avrupa'ya Kırım'dan da Trabzon'a tuz, gümüş, kumaş, peynir, buğday, tatlı su balıkları, kürk ve köle getirilmektedir.[326]

XV. yüzyılda, Bizans İmparatorluğu döneminde Karadeniz'de büyük ticaret kolonileri kurmuş olan Cenevizliler, Osmanlılardan aldıkları ahitnamelerde, bu denizdeki ticari faaliyetlerini İstanbul'un fethinden sonra bir süre daha devam ettirmişlerdir. Ayrıca 1481 yılında, 0,70 gram ağırlığında 11 mm çapında Osmanlı Devletine ait gümüş sikke Trabzon'da basılmıştır.[327] II. Beyazıt Venediklilerle anlaşma yaparak onlara, Kefe ile Trabzon arasında ticaret yapma, dolayısıyla gemi işletmeciliği müsaadesi vermiştir. Trabzon, ticari hayattaki önemini Osmanlılar döneminde de korumuştur. Ancak Karadeniz'e yabancı bandıralı gemilerin girmesinin yasaklanmasıyla Trabzon limanındaki ticari faaliyet uzun zaman Türk bandıralı gemilerle yapılmıştır.

16. yüzyılda Trabzon Limanı, Anadolunun en işlek limanıdır. Trabzon'un Kırım ve İstanbul ile olan ticareti, bölgedeki ekonomik hayatı canlandırmıştır.[328] Trabzon, Erzurum yolu ile Asya'nın her tarafından gelen ticaret eşyalarının başka ülkelere dağıldığı ve Müslüman tüccarların Rusya'ya gitmek için uğradığı büyük ticaret ve transit merkezidir. Kentteki ticaret büyük ölçüde İran ile ilişkili olduğundan, Osmanlı-İran savaşları, Trabzon ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. 1579–1580 yıllarında İran, batılı tüccarlarla ve daha uzaktaki memleketlerle olan alışverişleri Moskova üzerinden ve Türk topraklarına uğramadan yapmıştır. Bu, zaman yönünden çok uzun ve pahalı olduğu kadarda zahmetli bir iştir. İngilizler, imparatorluk hudutları içinde ticaret izni aldılar ve bu işi yürütmek üzere Lavant Co. isimli bir şirket kurmuşlardır. İngilizler işlenmiş mallarına karşı ham madde almış, nakliye işlerini de kendi gemileriyle yapmışlardır. Trabzon'da bulunan İngiliz temsilcisi aynı zamanda Erzurum ve hatta Tebriz'e kadar olan bölgede ticari amaçla da çalışmış, İngiltere'den gelen malların nakil ve satışı ile bu bölgeden temin ettiği iptidai malları Trabzon Limanı

---

[326] Tekindağ, s. 469.
[327] Odabaşıoğlu, s. 10.
[328] Metin Berber, "**1990'lı Yıllarda Trabzon'da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dış Ticaretteki Gelişme Eğilimleri:** Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri", Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1997, s. 86.

vasıtası ile İngiltere'ye göndermişlerdir.[329] Onun için dir ki Trabzon 13.–17. yüzyıllar arasında uluslararası ticarette parlak dönemler geçirmiştir.

Trabzon'da 1603 yılında Sultan Ahmet tarafından altın para basılmıştır. 1754 yılında Trabzon valisi olan Hekimoğlu Ali Paşa vilayet ve Trabzon – Erzurum yollarını tamir ettirmiş ve yeni yollar da yaptırmıştır. 1768 Osmanlı - Rus Savaşı sonunda yapılan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile ilk defa Ruslar, ardından 1784 yılında Avusturya ticaret gemilerinin Karadeniz'de serbest dolaşma hakkını kazanmıştır. Avusturya'yı, 19. yüzyılın başında İngiltere ve Fransa ile Sardinya, Danimarka, İspanya gibi diğer Avrupa ülkeleri takip etmiştir**.** Karadeniz'in milletlerarası ticarete açılması ile bu bölgedeki ticaret de hareketlenmiş, 1810'lu yıllarda Trabzon–İran transit ticaret yolunun canlandırılması hususunda çalışmalar yapılmıştır. 1812'de Sir Gore Ouseley East İndia Company'nin (İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası) İran ipeğini Buşir yerine Trabzon'dan gemiye yüklemesiyle, navlun ücretinin % 2,5'dan % 1'e ineceği; Trabzon – İngiltere deniz nakliye ücretinin Buşir – İngiltere arasından az olacağı bildirilmiştir.[330]

İranlılar, Trabzon yolu ile yapılan nakliyenin iyi netice vermesi üzerine 1834 yılında bir heyet halinde Trabzon'a gelerek burada açacakları temsilcilikler ile işlerin daha iyi bir şekilde yürütülmesi için orta ve uzun vadeli yapılanmalarını hemen kurmuşlardır.

1840'lı yıllarda Osmanlı hükümetinin kendi malı olan Favaidi Osmaniye Şirketi, İngiltere'den satın aldığı buharlı Eseri Hayr, Huma Pervaz, Eseri Ciddit ve Girit isimli gemiler, belirli programlar dâhilinde Karadeniz'e düzenli seferlere başlamıştır. 28 Nisan 1879 tarihinde Padişah Abdülhamit, Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'ya Trabzon –Erzurum yolunun tamirine 173.913.40 lira ile Trabzon Limanı'nın inşasına 434.782.60 liranın verilmesini emretmiştir.[331]

19. yüzyıldaki uluslararası ticaret açısından Trabzon'un önemi, birbiriyle ilişkili bir dizi olaya bağlıdır. Bunlar, İran ticaretine ilginin artması, Boğazların

---

[329] Odabaşıoğlu, s. 17.
[330] Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)**, Mehmet Sağlam [ve öte] (hzl.), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988, s. 98.
[331] Odabaşıoğlu, s. 50.

dolayısıyla da Karadeniz'in uluslararası denizciliğe açılması, Karadeniz'de seyretmeyi daha az tehlikeli hale getiren buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması, Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan ve iç gümrük duvarlarını yıkan ticaret antlaşmalarının yapılması ve Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarının Ruslar tarafından ele geçirilmesi şeklinde sıralanabilir. Bu olayların bir araya gelişi Trabzon'u, 19. yüzyılın ilk üçte ikilik bölümünde İran ticaretinin ayrıcalıklı geçiş yeri haline ve yüzyılın geri kalan kısmında da söz konusu ticaretin en önemli geçiş yerlerinden biri haline getirmiştir.[332]

1895 Trabzon Salnamesi'nde de şu bilgilere rastlanmaktadır: "*Şehrin çarşısı büyüktür. Dülgerlik, doğramacılık, demircilik, kuyumculuk sanatları çok ileridir. Trabzon'da Avrupa eşyaları ile yarışabilecek mallar yapılmaktadır. Eskiden beri yalnız Bursa'da yapılan hamam takımları, Halep'te çıkan ipek ve pamuk çarşaflar ile ipek Trablus kuşağı en iyi şekilde Trabzon'da yapılmaktadır.*"[333] Trabzon'un ticari konumundan dolayı özellikle Rum Ortodoks yerli halk arasında sandal, kayık ve gemi yapımı çok gelişmiştir.[334]

Cuinet, 1890'da Trabzon Vilayeti'nde olağan ticari işlemler ve İran transit ticareti için iki ayrı türde gümrük idareleri bulunduğunu ve bunların Trabzon Kenti'ndeki gümrük nezaretine bağlı olduğunu yazmaktadır.[335] Reji İdaresi'nin de 1890'da, Trabzon Kenti'nde birinci dereceden nezareti vardır. Bu nezarete 7 müdüriyet, 29 memuriyet ve 9 şube bağlıdır.[336]

---

[332] Yarismos, s. 285
[333] Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi**, s. 219'dan aktaran; Şimşek, s. 135.
[334] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, 7192.
[335] Cuinet, s. 28.
[336] Trabzon'da tütün ticareti ile ilgili olarak kurulan Reji idaresi; 1908 yılına ait Trabzon Salnamesinde idari durumu görülmektedir. Trabzon'da reji nazırı Ledislas de Viroltezki Efendi, Yardımcısı Gotofski Efendi, Muhasebecisi Nikola Karterli Efendi ve sandık emini Maraşal Efendi olup, örgütte toplam 80 Reji memurunun çalışmakta olduğu, ancak bunun 47'sinin gayrimüslimlerden oluştuğu, sadece 33 çalışanın Müslüman olduğu belirtilmektedir. Bu durum bölge halkının dilini bile konuşmayan Reji memurlarının, Müslüman üreticilere karşı tutumunda etkili olmuştur. (Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 542.)

Tablo 55
Trabzon Duyun-u Umumiye Nezareti'nin 1895'teki Gelir Durumu

Gelirin Cinsi	Değeri (kuruş)
Tuz Geliri	9.027.888
Pul Geliri	1.229.298
Yeni Yolların Gelirinin Yarısı	174.192
Alkollü İçkiler Resmi	389.180
İçkili Yerler Ruhsat Ücreti	82.307
İpek Aşarı (% 10)	8.738
Toplam	10.911.603
Giderler (Maaşlar vb)	2.154.401
Safi Gelir	8.757.202

Kaynak: 1898 Trabzon Vilayet Salnamesi'nden aktaran **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7191.

1898 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Duyun-u Umumiye, 19. yüzyıl sonunda, bu vilayetten 8.757.202 kuruş net gelir sağlamıştır.

1910 yılında Trabzon limanına gelen yükün miktarı 780.000 ton olup şehirde kurulmuş iki şirket aracılığıyla işlem görmüştür.[337] 1911–1912–1913 yıllarında Trabzon vilayeti, gümrükleri karşılığı olarak Bank de Fransa'ya 1.320.000 frank borçlanmıştır.[338] İşgal ve işgalden sonraki sıkıntılı yıllarda devlet zor durumdaki Trabzon halkına maddi ve nakdi yardımlarda bulunmuştur.[339]

Savaştan önce önemli bir ihracat ve ithalat merkezi olan Trabzon, önceden de belirtildiği gibi Birinci Dünya Savaşı ve iki yıl kadar süren Rus işgalinden büyük zarar görmüştür. Savaş, Rus istilasına uğramamış yerleri de çok etkilemiştir. Örneğin 1919 yılında Giresun ve Ordu bölgesinde bol fındık elde edilmesine rağmen yeterli ihracat yapılamamıştır. 1920 yılında İstanbul ile ulaşımın kesilmesinden dolayı Anadolu ile ticaret Antalya, Trabzon ve Samsun limanları vasıtasıyla yapılmıştır.[340] Savaşın yarattığı koşullar, ihracat ve ithalata büyük darbe indirmiştir. İhracat ve ithalat kısıtlanmıştır ve bu nedenlerle büroların büyük bir bölümü ekonomik nedenlerle, bir kısmı da siyasi nedenlerle işlerine son vermişlerdir.[341] Trabzon'da azınlıklara (Yunanlı ve hatta Ermenilere) ait pek çok ticaret bürosu vardı. Rumların çoğu düşmanca tavırları

[337] Odabaşıoğlu, s. 87.
[338] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s.13.
[339] İşgal yıllarında Maliye Nazırı Cavit Beyin yaptırdığı bir milyon liralık yardım bile yeterli gelmemiş, imdada Ziraat Bankası ve sonrasında diğer yardım kurluşları girmiştir. (Odabaşıoğlu, s. 94.)
[340] Özel, s. 142.
[341] Usta, s. 211.

ve Pontus çalışmaları sonucu oluşan karışıklıklardan sonra şehri terk etmişlerdir. Geri kalan kesim de iç bölgelere gönderilmiştir.[342] Milli Mücadele ertesinde ticarette deneyimi ve sermayesiyle etkin olan Rumların hemen hemen tümü ilden göç etmiştir. Bunun sonucu olarak il ticareti felce uğramıştır. Sermaye piyasası da Rumların elinde olduğundan mali konularda da ciddi darboğazlar yaşanmıştır. İlin en önemli ihraçat ürünü olan fındık, bir lüks bir tüketim maddesi olduğundan savaş sırasında fiyatı da, satışı da düşmüştür. Buna karşılık, halkın başlıca besini olan mısırın fiyatı, fındık ve tütünün fiyatını aşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de hayat pahalılığının önemli oranda arttığını ifade eden Duyun-u Umumiye İdaresi, 1914 yılına oranla savaş sonrası geçinme indeksinin % 1.897 arttığını ifade etmiştir. 1914 yılı esas alındığında Türkiye genelinde 1922 yılında hayat pahalılığı % 1.256, 1923 yılında ise % 1.279 olarak tespit edilmiştir. Trabzon ise Türkiye genelinin biraz altında yer almıştır. 1923 yılından sonra ise hayat pahalılığı endeksi 1928 yılına kadar sürekli bir düşüş takip etmiştir. 1923 yılında % 5 olan enflasyon, 1928 yılında % 1,5'e düşmüştür.[343]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında il nüfusunun başlıca geçim kaynağını, sınırlı tarım alanlarında yetiştirilen fındık, mısır ve tütün gibi ürünlerle, bunların biraz işlenerek pazarlanması oluşturmaktadır. 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla dünya piyasasında fındık fiyatları önemli ölçüde düşmüştür. Bu nedenle, büyük bir ekonomik sarsıntı geçiren üretici, bir dışsatım ürünü olan fındık yerine, hemen hemen tümüyle, ilin gereksinimini karşılamaya yönelik olarak mısır yetiştirmeye başlamıştır. Ayrıca, savaş yıllarında fındığın pazarlanamaması, o yıllarda zaten sınırlı bir ticaret işlevi olan Trabzon Limanı'nın kapatılmasına neden olmuştur. Bu yüzden, tarım kesiminin yanı sıra, kent ekonomisi de büyük bir sarsıntı geçirmiş kentte ticaretle uğraşanların bir bölümü büyük merkezlere göç etmek zorunda kalmıştır.

---

[342] Usta, s. 211.
[343] Çapa ve Çiçek, s. 175.

Tablo 56
1925 – 1939 Yılları Trabzon Fındık Rekoltesi ve Fiyatları

Yıllar	Rekolte Ton	Fiyatlar Kabuklu	İç Fındık
1925	17.000	-	-
1926	3.500	-	-
1927	14.000	-	-
1928	8.400	29.66	70.90
1929	2.520	47.07	132.00
1930	16.250	34.95	74.75
1931	9.250	36.98	87.94
1932	16.800	13.95	35.16
1933	8.300	11.05	42.60
1934	6.420	17.59	38.08
1935	18.511	21.22	45.14
1936	10.850	27.90	61.88
1937	24.000	16.52	42.91
1938	12.000	24.56	49.00
1939	26.720	16.88	42.05

Kaynak: Kemal Peker, **Fındık: Tarihçe, Tarımsal, Kültürel, Ticaret, İstihlak Bakımlarından**, Giresun: Yeşil Giresun Matbaası, 1948, s. 33.

* Resmi istatistik kayıtlarından çıkarılan rakamlara nazaran 15 yıllık istihsal durumu ile yıllık iç ve kabuklu fındık fiyatları buraya alınmıştır. İstihsalin en fazla olduğu yıl 1939 yılıdır. O tarihlerde fındığın en esaslı alıcılarından biri Rusyadır.[344]

1938 yılına kadar Trabzon mıntıkasında başlangıçta 18 tane "Ziraat Kredi Kooperatifi" kurulmuştur. Bu kooperatifler, köylünün kredi ihtiyacını temin ile görevlendirilmiş ve üreticiyi tefecilerin elinden kurtarmıştır. Bu sayede köylü kredi ihtiyacını kendisinin de iştirak ettiği kooperatiflerden temin etmeye başlamıştır. Ziraat kooperatiflerinin yanında Trabzon'da bir de "Fındık Tarım Satış Kooperatifi" kurulmuştur.[345] Trabzon'un ilk 1938'de Lambert tarafından hazırlanan kent planında bölgenin ekonomik gelişimi için, "*Kentin doğu ve batısında ikinci derece ticaret merkezleri oluşturulacaktır. Sanayi, doğuda Erzurum kavşağında toplanacaktır. Kentin ekonomisi için gerekli yeni liman ve kenti güney komşularına bağlayan Asya yolu yapılacaktır.*" denilmişse de uygulama alanı sınırlı kalmıştır.[346]

Kent, Birinci Dünya Savaşı'na değin canlı bir transit ticaret merkezidir. Ancak, savaş sonrasında gündeme gelen yeni ekonomik ve politik ilişkiler ve daha sonra

[344] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 15.
[345] **15 Yılda Trabzon**, s. 34.
[346] Aydemir, s. 36.

ulaşımda ağırlığın giderek karayoluna kayması sonucunda, kent bu işlevini yitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Bolşevik İhtilali'ne bağlı olarak Sovyet Rusya ile ilişkilerin kesilmesi gibi nedenlerden dolayı sosyal ve ekonomik gelişme kesintiye uğramıştır.

4.1 TARIM

Trabzon ilinin ekonomisinde tarım kesimi egemendir. Ilıman ve yağışlı Doğu Karadeniz Havzasında yer alan Trabzon'da, ekonomik yaşam, büyük ölçüde sanayi bitkilerinin ağırlıkta olduğu tarla tarımıyla, meyvecilik, hayvancılık ve ormancılığa dayanmaktadır.

Doruklardan doğan akarsular, dağları derin bir biçimde parçalamıştır. Bu nedenle, ilde ovalık alan yoktur. Doğrudan Karadeniz'e dökülen kısa akarsuların vadi tabanlarında, küçüklü büyüklü tarım toprakları yer alır. İl toprakları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yaklaşık % 75'inin çok eğimli olduğu görülür. Vadi tabanlarındaki görece düz toprakların il alanı içindeki payı yalnızca % 0,3'tür. Yüksek eğimli yerlerdeki doğal örtü yer yer tahrip edilmiş ve çok şiddetli bir aşınım başlamıştır. Bir yandan hızlı aşınım, bir yandan da il alanında güç ayrışan kristal kayaçların ağırlıkta olması, tarım alanlarında etkili olan, toprak katının sürekli yok olmasına yol açmaktadır. İl alanının % 87,6'sı çok sığ ya da sığ topraklarla örtülüdür. Buna karşılık % 9,2'si orta derinlikte ve yalnızca % 0,4'ü derin topraklarla kaplıdır.

468.500 hektar olan il alanının potansiyel olarak % 90,5'i çayır, mera ve orman kullanımına, % 6,6 gibi küçük bir bölümü de bitkisel üretime elverişlidir. Kalan % 2,9'luk bölüm ise tarımsal kullanıma elverişsiz alanlardır. Trabzon'da bitkisel üretime elverişli ve tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikteki toprakların çok az oluşu, potansiyel olarak bitkisel üretime elverişli alanlar dışına taşılmasına yol açmıştır.

Genellikle fındığa dayalı meyvecilikle, mısıra dayalı kuru tarım alanlarının aslında sürüme elverişli olmayan alanlara hızla yayılmasıyla doğal örtü yer yer açılmış, meralar daralmış, çayırlar ise tümüyle ortadan kalkmıştır.

1909 yılında bölgenin ekili dikili alanlarının bölge coğrafyasına oranı % 7,9 civarındadır. Bu oran Trabzon vilayetinde % 11,7 Kastamonu vilayetinde % 4.08 kadardır. Ülke genelinde bu oran % 2,7'dir.[347] Üretim deseni açısından bakıldığında ise, hububat üretimine tahsis edilen arazilerin toplam tarım arazisine oranının Trabzon vilayetinde % 89,4 olduğu görülür. Aynı durum baklagil üretiminde ise % 7,2'dir. Trabzon vilayetinin ticari ürün üretiminde belli ölçüde uzmanlaştığı, tarım topraklarının önemli bir bölümünü katma değeri yüksek ürünlere tahsis ettiği söylenebilir.[348]

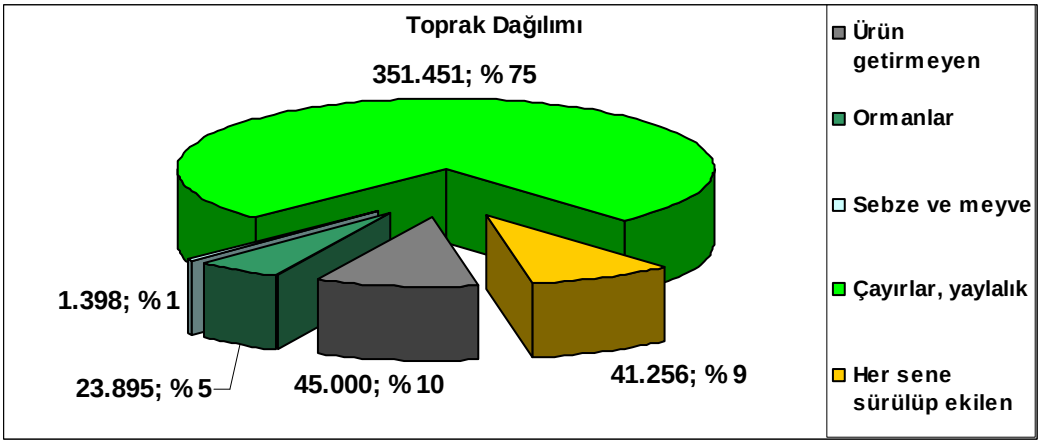

Grafik 7. 1938 Tarihinde Trabzon Arazisinin Genel Dağılımı

Kaynak : CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 37 deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Trabzon'da, sahip olduğu iklimsel özellikler sayesinde pek çok ürün yetiştirilebilmektedir. İlin topografyası uygun olmamakla birlikte, iklim koşulları tahıl tarımına çok elverişlidir. Ilıman denizel iklim tipi egemen olan Trabzon'da, her mevsim yağış düşer. Yıllık yağış ortalamasının 800 – 2.500 mm. arasında değişmesi ve ortalama sıcaklığın 5 ^{o}C'nin üzerinde kaldığı, güneşli ve açık gün sayısının azlığı tahıl ve meyve tarımı için olumsuzluklar yaratmakla birlikte, bitki büyüme döneminin 350 güne yaklaşması, günlük ve yıllık ortalama sıcaklık farklarının pek yüksek olmayışı, kar yağışı ve don olayının ender oluşu, ilde tarım için çok elverişli bir iklim ortaya çıkarmıştır. Bu elverişli iklim koşulları nedeniyle ilde ürün çeşitlenmesine olanaklı bir ortam doğmuştur. Buralarda, Akdeniz Bölgesi'ne özgü kimi bitki türleri dışında, hemen hemen tüm kültür bitkileri yetiştirilebilmektedir. İlde yetiştirilen kültür bitkilerinden

[347] Tarakçıoğlu, s. 48 ve Duran, s. 58.
[348] Duran, s. 58.

mısır, buğday, arpa, çavdar, fasulye, tütün, çay ve patates tarla bitkilerinin başlıcalarını oluşturmaktadır. Fındığa dayalı meyvecilik, en büyük alanı kaplar. Fındık dışında, turunçgillerden mandalina, portakal ve limon; diğer meyvelerden elma, armut, kiraz, zeytin, vişne, ceviz, kestane, dut ve incir yetiştirilmektedir. Ayrıca, karalâhana, marul, ıspanak, pırasa gibi sebzelerle kavun ve karpuz da ekilmektedir. Ürün deseni çok çeşitli olmakla birlikte, eskiden beri Trabzon tarımına damgasını vuran ürünler pek değişmemiştir. Tütün ve mısır ekimi sürmekte, fındık, çay ve turunçgiller ekimi artmaktadır.

Meyvelikler geniş alanlar kaplamakta, genellikle 600 m. yükselti kuşağına dek çıkan 6. ve 7. sınıf topraklar üzerinde kurulmaktadır. Doğu Karadeniz Dağları'ndan kaynaklanarak doğrudan denize dökülen kısa akarsuların yerleşim alanlarına yakın kesimlerde ise yoğun olarak bahçecilik yapılır. İlde sulu tarım alanları çok azdır. Topraklar genellikle çok eğimli olduğundan, sulanabilir alanlar yalnızca akarsu boylarında yer alır. Bu olumsuzluğa karşın, yağışlar bol ve düzenli olduğundan, ek bir sulamaya gerek kalmadan çeşitli ürünler yetişebilmektedir.

İl tarımında modern girdi kullanımı belli ürünlerde yoğunlaşmış ve gelişmiştir. Su gereksinimi, genellikle yağışlardan karşılanmaktadır. İlaç kullanımı, ilin geleneksel sanayi bitkilerinden tütün ve patatesle, meyvelerden fındık ve turunçgillerde, ayrıca mısır ve çayda yoğunlaşmıştır. Toprakların engebeli ve eğimli oluşu, ileri tarım teknikleri kullanımını, özellikle de makineleşmeyi engellemektedir.

Trabzon'da hayvancılık ise genellikle çiftçi ailelerinin yan gelir kaynağı durumundadır. Sığır yetiştiriliciliği dışında, hayvancılıkta geleneksel yapı kırılamamıştır. Buna karşılık, hayvancılığın il tarımsal üretim değeri içindeki payı çok yüksektir. Bu pay 1952 – 1956 arasında % 44,5'i bulmuştur. Hayvancılık işletmelerinin önemli bir bölümü geçimlik düzeye erişememektedir. Koyunculuk, orman sınırı üzerindeki otlaklarda, geniş toprakları olan kişilerce yürütülmeye başlanmış, il keçi varlığı azalmıştır. Buna karşılık, geleneksel mera hayvancılığından modern besi hayvancılığına geçişi sağlayan sığırcılık, hayvancılığın en gelişkin kolu durumuna gelmiştir. Süt verimi yüksek ırklar getirtilerek, sığırcılık kimi kesimlerde çiftçi ailelerin ana gelir kaynağı olmuştur.

1900-1950 yılları arasında Trabzon tarımının gelişimine bakılırsa; 19. yüzyılda Trabzon ve çevresi, limanda yoğunlaşan ticaret etkinliklerine karşılık, tarım alanında çok ileri düzeyde değildir. Cuinet'e göre, bu dönemde zeytin, yalnızca Trabzon Merkez Kazada 200.000 kg. üretilmektedir.[349]

Osmanlı'da genel olarak uygulanan tarım politikası: Osmanlı Devleti tanzimatla birlikte ekonomik gelişme stratejisi olarak tarımsal gelişme stratejisini benimsemiş ve bu alanda ilk aşama olarak hukuki ve sosyal kültürel altyapı oluşturmaya çalışmıştır. 1880 – 1909 yılları arasında devlet, ülke tarımını geliştirmek amacıyla yeni politikalar belirlemiş, tarımın yapı değiştirmesi amacıyla belli teşvik tedbirleri vermiştir.[350] Uygulanan politikalarla gerek ülke tarımı gerekse bölge tarımı belli ölçüde yapı değiştirmiş, geleneksel yöntemlerden modern yöntemlere geçmeye başlamıştır.[351] İncelenen dönemde özellikle tanzimat sonrasında tarım teşkilatı rasyonel bir yapıya kavuşturulmak amacıyla Nezaret-i Orman ve Maadin ve Ziraat Mektebi'nden mezun olan öğrenciler yüksek maaşla vilayet merkezlerine Ziraat müfettişi olarak atanmıştır. Ziraat müfettişleri, kontrollerine bırakılan çeşitli tarımsal kurumlarla birlikte ülke tarımını modernize etmeye çalışmışlardır. Öte yandan tarımsal gelişmeyi hızlandırmak amacıyla 1877 yılında "Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Meclisi", 1879 yılında da " Ziraat ve Ticaret Odası" kurulmuştur. Aynı şekilde, tarım kesimine hizmet sağlayacak idari teknik kurum olarak ziraat komisyonu, ticaret komisyonu, ziraat memurluğu ve baytarlık gibi kadrolar ihdas edilerek tarım teşkilatı genişletilmiş ve ülke genelinde yayılmıştır.[352]

Fiyat politikası alanında da bazı uygulamalar gündeme gelmiştir. Ülkede modern tarımsal girdilerinin tarım makinelerini yaygınlaştırmak amacıyla çeşitli tedbirler belirlenmiş ve uygulamaya konmuştur. Bunlardan bazıları; dış ülkelerden ithal edilecek her türlü tarım makinelerinin gümrük vergisinden muaf tutulması, yeni tarım makinesi geliştirenlerin çeşitli mükâfatlarla taltif edilmesi, dışarıdan Kaliteli tohum – fidan ithal edilerek bedelsiz veya düşük bir bedele üreticiye dağıtılması, ülke içinde uygun bölgelerde çeşitli fidanlıklar kurularak fidanların karşılıksız üreticiye

---

[349] Cuinet, s. 42.
[350] Trabzon Vilayetinin 1905 yılındaki zirai durumu için ek- 16'daki fiziki haritaya bakılabilir
[351] Tarakçıoğlu, s. 66.
[352] Duran, s. 59.

kazandırılması, uluslararası piyasası uygun ticari ürünlerin vergiden muaf tutulması gibi teşvik tedbirleridir.[353] Trabzon'da hükümet 1914–1919 yılları arasında yaşanan ekonomik zorlukları ve sıkıntıları aşmak için hükümet Ziraat Müdürlüğü'nün kefalet-i müteselsile yoluyla nüfus başına 3–4 kg. tohumluk dağıtmıştır. Trabzon ve yöresi çiftçilerine dağıtılan 70.000 kg. mısır tohumluğundan başka ihtiyacı olanlara tarım araç ve gereçleri de dağıtılmıştır.[354]

Karayolu ulaşım imkânlarının genişletilmesi, özellikle iç bölgeleri limanlara bağlayarak bölgede mal ve faktör mobilitesini arttırmış, bölge tarımın belli ölçüde geçimlik tarımdan ticari tarıma yönelmesine ortam hazırlamıştır. Ulaşım imkânlarının artması birim toprağın daha yoğun kullanılmasını sağlamış, üreticilerin daha fazla üretim yapmaya teşvik etmiştir. Bu gelişmeler de bölgede tarımsal üretimin önemli ölçüde genişlemesini sağlamıştır.[355]

Tablo 57
Trabzon Vilayetinin 1880–1909 Arası Dönemde Tarımsal Gelişimi

	1880	**Kişi başına düşen (kg)** *	**1909**	**Kişi başına düşen (kg)** **
Hububat	39.0	114.7	344.6	256.3
Meyve	7.6	22.3	48.5	36.0
Koyun/keçi	2.000.000	6 adet	789.000	0.58
İnek	-	-	274.000	0.20
Süt	-	-	46	0.13

Kaynak: Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988)**, Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990, s. 64.

* Vilayetin 1877 nüfusu 430.000 civarındadır.

** Vilayetin 1907 yılında nüfusu 1.342.000 civarındadır.

Tablodanda izlendiği gibi, 1880 yılında Trabzon vilayetinde kişi başına düşen hububat miktarı izleyen dönemde önemli ölcüde genişleyerek 1909 yılında 256.3 kg'a çıkmıştır. Geçen 30 yıllık dönemde ortalama artış % 4.2 civarında olmuştur. 1913 Tarım Sayımında, Trabzon Sancağı'na bağlı Akçaabat, Of, Sürmene, Maçka ve Vakfıkebir kazalarının kapladığı alanla, bugünkü Trabzon İli'nin sınırları büyük ölçüde çakışmaktadır. 1913 Tarım Sayımı'na göre, yörede en çok tahıl ekimi yapılmaktadır. Tahıllardan mısırın ve baklagillerden fasulyenin, ekim alanı ve üretim açısından, gerek

[353] Duran, s. 59-60.
[354] Beyoğlu, s. 486.
[355] Duran, s. 64.

yörede, gerek ülke içindeki payları oldukça önemlidir. Sanayi bitkilerinden ise en çok patates ve soğan ekilmektedir.

Yörede, fındık başta olmak üzere (üretimi 5.000 tona yakın) elma, armut, erik, ceviz gibi meyveler yetiştirilmektedir. Ayrıca, elde edilen 100 tona yakın üzümün bir bölümünden şarap yapılmıştır.[356] Bölgede ziraatın teknik, makine ve yoğun metotlarla değil genel olarak insan gücüne dayanan yapıdadır.[357]

Tablo 58
1913 Tarım Sayımına Göre Trabzon Yöresi Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıllar	0,6	0,6
Buğday	0,1	0,1
Arpa	0,2	0,3
Mısır	10,2	9,2
Baklagiller	1,2	2,0
Börülce[358]	5,3	4,0
Patates	2,3	4,1
Soğan	1,9	1,3

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7213.

Patatesin ekim alanına göre verimi yüksek olmuştur. Tahıl ve buğday üretiminde ekim alanına göre verim birebirdir. Börülce ve mısırda verim daha düşüktür.

1913 yılında en fazla ekim Sancak merkezinde olmuştur. Tahıl, baklagil ve mısır üretiminin yarısından fazlasını Sancak merkezi karşılamaktadır.Bunu Maçka ve Vakfıkebir takip etmektedir. Buğday ve arpa üretiminde Maçka ön plandadır. Börülce, Patates ve soğan ekiminin merkez neredeyse tamamını karşılamaktadır.

[356] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7213.
[357] 1321(H.)/1903 tarihli salnamede modern zirai tekniklerin anlatılmasından ve bunların tatbik edilmediğinden yakınılmasından da anlaşılmaktadır. Trabzon Vilayet Salnamesi, Sene 1321, s. 146
[358] **Börülce**, baklagiller familyasından fasulyeye benzer bir tarım bitkisi.

Tablo 59
1913 Tarım Sayımında Ürün Türlerine Göre Zirai Üretim (ton)

	Sancak Merkezi	Akçaabat	Maçka	Of	Sürmene	Vakfıkebir	Toplam
Tahıllar	30.925	268	14.375	3.013	3.520	6.223	**58.342**
Buğday	2.250	57	3.125	-	-	123	**5.555**
Arpa	550	29	7.500	-	-	100	**8.179**
Mısır	28.125	200	3.750	3.000	3.520	6.000	**44.595**
Baklagiller	7.141	78	1.170	390	897	1.120	**10.796**
Fasulye	7.022	78	1.170	390	897	1.120	**10.677**
Börülce	52	-	-	-	-	-	**52**
Patates	3.901	-	13	-	-	9	**3.923**
Soğan	1.040	52	-	-	-	125	**1.217**

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7213.

1927 Tarım sayımı, Trabzon'un Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarındaki tarımsal yapısına ilişkin bilgiler içermektedir. 1927 Tarım sayımı sonuçlarına göre 1927'de 290.000 dolayında olan il toplam nüfusunun % 75,5'i tarımla uğraşmaktadır. Ortalama çiftçi ailesi 5 kişiden oluşmaktadır. Çiftçi ailesi başına yaklaşık 6 dekar ekili alan, 0,2 çiftlik hayvanı ve 5 kümes hayvanı düşmektedir.

19.900 hektar dolayındaki toplam ekili alanın % 73'ünde tahıllar, % 18'inde baklagiller ve % 9'unda sanayi bitkileri ekilmektedir. İlin en önemli tahıl türü olan mısır ekim alanı 14.521 hektar, buğday ekim alanı 1.825 hektar, arpa ekim alanı 565 hektar, darı ekim alanı 365 hektar, yulaf ekim alanı 48 hektar dolayındadır. Ayrıca az miktarda pirinç ekilmektedir.

İlde baklagillerden en çok fasulye ve fiğ yetiştirilir. Fasulye ekim alanı 380 hektar, fiğ ekim alanı 96 hektarı bulurken; bakla, bezelye, nohut, mercimek ve börülce gibi baklagillerin ekim alanları en çok 50 hektara ulaşmaktadır.

İlde yetiştirilen başlıca sanayi bitkileri tütün ve patatestir. Tütün ekim alanı 1.698 hektara ulaşırken, patates ekim alanı 135 hektara yaklaşmaktadır. Tütün ve patates dışında biraz da keten, pancar, sarımsak ve soğan gibi sanayi bitkileri ekilmektedir.

Trabzon'da üretim miktarı açısından en başta gelen ürün türü tahıllardı. 1927'de ilde, 10.900 ton mısır, 1.800 ton buğday, 436 ton arpa, 96 ton yulaf, 132 ton çavdar ve 300 ton darı üretilmiştir.

En önemli baklagil türü olan fasulye üretimi 1.530 tona ulaşmıştır. Fiğ[359] üretimi 100 tona yaklaşırken, öbür baklagil ürünlerinin üretimi küçük ölçekte kalmaktadır. Sanayi bitkilerinden tütün üretimi çok yaygındır; 1.942 tona ulaşmıştır. Patates üretimi de 300 tonu aşmıştır. Tütün ve patates dışında kalan sanayi bitkileri üretimi önemsizdir.

Sayım yılında ilde 3.000'e yakın tarım aracı vardır. Bunların 291'i çayır makinesi, tırmık, mibzer ve harman makinesi gibi modern tarım araçlarıdır.[360]

4.1.1 Üretim

4.1.1.1 Tahıl Üretimi

Tahıl tarımı, alan bakımından meyvelerden sonra ikinci, üretim değeri açısından ise sanayi bitkileri ve meyvelerden sonra üçüncü sırada gelmektedir. En çok ekilenler ise mısır, buğday, çavdar ve arpadır. Sürmene, Vakfıkebir, Of ve Maçka ilçeleri, tahıl ekiminin en yoğun olduğu yörelerdir.

Trabzon'da tahıllar genellikle, yerel tüketime yönelik olarak ekilir. 1950'de 38.000 hektar dolayında olan toplam tahıl ekim alanı, il toplam ekili alanının % 77'sni oluştururmuştur..

İlin geleneksel ve en önemli tahıl türü mısırdır. Halk, ekmek gereksinimini mısırdan karşılamaktadır. İl topraklarının çok eğimli oluşu, mısır ekim alanlarının daha çok genişlemesini engellemiştir. 1950'de, ilde 34.300 hektar alanda mısır ekilmiştir ve toplam ekili alanların % 69'unu mısır ekim alanları oluşturmuştur.

İlin Türkiye mısır ekim alanları içindeki payı 1950'de % 6,4'dür. Trabzon'da buğday ekimi ise pek önemli değildir. 1950'de, yalnızca 2.605 hektar alanda buğday ekilmiştir. Trabzon'da buğday üretimi sınırlıdır. Özellikle montana türü tohumlar üreticilerce tercih edilmiş, vadi boylarındaki az eğimli alanlar da ekilmeye başlanmıştır. 1950'de, il buğday üretimi 1.600 ton dolayında olmuştur. İlde kimi yörelerde mısır ve

---

[359] Baklagiller (Fabaceae) familyasından dane yemleri içerisinde önemli bir yere sahip olan tek yıllık bir serin mevsim yem bitkisi. 27.03.2009 (http://tr.wikipedia.org/wiki/Fi%C4%9F)
[360] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7215.

buğday dışında, arpa ve çavdar ekilmektedir. Ancak, bunların tahıl alanları içindeki yerleri pek önemli değildir.

Tahıllar, kuru koşullarda yetiştirildiğinden ve nitelikli tohum kullanımı yeterince yaygınlaşmadığından üretim pek arttırılamamıştır. Yerel tüketime yönelik ekim fazladır. Arazinin konumundan dolayı makine kullanımı da çok sınırlıdır. Sulama gerekmemektedir. Gübreleme ve ilaçlama ise yeterince geliştirilememiştir. 1950'de ilin toplam tahıl üretimi 35.000 ton dolayındadır.[361]

Mısır: Trabzon'da tahıllardan en çok mısır yetiştirilir. Yöre halkınca ekmeklik olarak kullanılan mısır, bitkisel üretim alanlarının yarısından çoğunu kaplamaktadır. Ancak, yörede yetiştirilen mısır türleri düşük verimli, rüzgâra dayanıklı olmayan ve zayıf köklü türlerdir. Bu nedenle, ekim alanlarının genişliğine karşın üretim görece düşüktür. İlde en çok sert taneli yerli türler üretilir. Bu iki türden erken olgunlaşan uzun boylusu yüksek kesimlerde, geç olgunlaşan uzun boylusu kıyı kuşağına yakın kesimlerde ekilmektedir.

1950'de il mısır üretimi 32.000 ton dolayındadır ve toplam tahıl üretiminin % 92'sini oluşturmuştur. Trabzon'un Türkiye mısır üretimi içindeki payı da çok yüksektir. Bu pay 1950'de bu pay % 8'dir.

Baklagiller: İlde baklagiller üretimi çok düşüktür. Var olan tarlalar çok küçük olup, buralarda ancak aile gereksinimine yetecek düzeyde üretim yapılabilmektedir. Daha çok fasulye yetiştirilir. Vadi boylarındaki sulu alanlarda ekilen fasulye, ilin toplam baklagiller üretiminin hemen hemen tümünü oluşturmaktadır. 1950'de toplam baklagiller ekim alanı 2.800 hektar olmuştur. Baklagiller ekim alanlarının toplam ekili alanlar içindeki payı da % 5,7'dir. Buna bağlı olarak il fasulye üretimi 2.250 ton dolayındadır ve toplam baklagiller üretiminin % 98'ini oluşturmaktadır. İlin Türkiye fasulye üretimi içindeki payı 1950'de % 4,4 gibi yüksek bir düzeydedir.

[361] 1928-36 yılları arasında tahılların ekim alanı ve verimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ek- 13.

Tablo 60
Ana Ürünler Bakımından Trabzon Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950	
	Ekim Alanı	**Üretim**
Toplam Ekili Alan	0,59	-
Toplam Tahıllar	0,55	0,59
Buğday	0,07	0,05
Mısır	6,35	7,98
Toplam Baklagiller	0,63	0,72
Fasulye	4,19	4,37
Tütün	4,28	5,34
Patates	5,80	3,90

Kaynak: DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.

4.1.1.2 Sanayi Bitkisi Üretimi

Topraktan çıkarılan ürün olduğu gibi kullanılmayıp, atölye veya fabrikalarda işlendikten sonra özelliği de değiştirilerek kullanılan tarımsal ürünlere sanayi bitkileri denir.[362] Trabzon'da sanayi bitkilerinin, ekim alanı açısından olmasa bile, üretim değeri açısından çok büyük önemi vardır. Bunların başında tütün, patates ve çay gelmektedir. İklim ve toprak koşulları çok elverişli olduğundan ilde eskiden beri tütün ve patates yetiştirilmektedir.

Ziraat Bankası "Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, sanayi bitkilerinin ilin toplam bitkisel üretimi değeri içindeki payı 1952'de % 44,1'dir. Aynı yıllar arasında meyvelerin payı % 36,9, tahılların payı % 16,6, baklagillerin payı % 2,4'tür. Aynı verilere göre, ilin toplam tahıl üretim değeri içinde Of'un payı % 23,6, Merkez İlçenin payı % 15,5, Akçaabat'ın payı % 13,8, Vakfıkebir'in payı ise % 21,6 dolayındadır. Toplam sanayi bitkileri üretim değerinin % 39,4'ü Of'tan sağlanırken, toplam meyve üretim değerinin % 23,8'i Merkez İlçede gerçekleştirilmiştir.[363]

---

[362] Sebahattin Sınır, **Trabzon'un Tarihi, Coğrafi, Ekonomik, Endüstri, Sosyal ve Kültürel Durumu**, Trabzon: Sonhaber Basımevi, 1966, s. 61.
[363] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7214.

İlin ilgili dönemde yeni gelişmeye başlayan ürünlerinden biri de çaydır.[364] Çay, iklim koşulları Rize'ye benzeyen Of, Sürmene ve Araklı ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu ilçelerde çay, 600 m. yükselti kuşağına dek yayılan derin topraklarda yetiştirilmektedir. Trabzon'da çay ilk kez 1944–1945 yıllarında 10 hektarlık bir alanda ekilmiştir. Trabzon'da çay tarımının başladığı ilk yıllarda teknik ilkelere genellikle uyulmaktaydı. Fakat ekim alanı genişledikçe toprak seçimi ve dikim tekniklerine uyulmamaya başlanmış, yer yer eğitim ve denetim olanağı ortadan kalkmıştır. Aynı yıl ülke çay alanlarının % 15,6'sı ildedir.

Patates: Büyük oranda yerel tüketime yönelik olarak üretilmektedir. Sınırlı da olsa akarsu boylarınca uzanan az eğimli taban topraklarda yoğun olarak yetiştirilen patates, Trabzon'un geleneksel sanayi bitkilerindendir. İldeki patates üretimi, hemen hemen tümüyle yerel tüketime yöneliktir. 1950'de yaklaşık 2.400 hektar alanda patates ekilmiş ve 10.500 ton dolayında verim alınmıştır. İlin Türkiye toplam patates alanları içindeki payı, ekim alanlarındaki genişlemeye karşın aynı dönemde % 3,9'dur. Geliştirilen tohumlar ve turfandacılık sayesinde 1938'de 1,5 milyon patates ihraç edilmiştir.[365]

Tütün: İlde, tütün yetiştirilmeye başlanması 18. yüzyıla kadar gider. Trabzon, toprak yapısı ve iklimsel özellikleri, gelişme aylarında bağıl nem oranı % 77 ve azotça zengin topraklara sahip olması, sayesinde diğer bölgelerden farkı olarak sert bir tütüne sahiptir. Ilıman ve bol yağışlı olan hava, gevşek yapılı, sürekli az nemli kalabilecek ölçüde, su tutabilecek nitelikte olan il toprakları, özgün bir tütün türü ortaya çıkarmıştır. Trabzon tütünü adıyla anılan bu tütünler, Türkiye'nin en sert içimli tütünleridir. Harmanlara sertlik vermek için Trabzon tütünü katılmaktadır.[366]

Trabzon bölgesi tütüncülüğü üç noktada toplanır. Biri Akçaabat kazası, diğerleri Maçka ve Trabzon merkezidir. Bunların gerek ekici ve istihsal miktarı gerekse kalite itibariyle en önemlisi Akçaabat'tır. Tarihi tecrübeleri sayesinde Akçaabat

---

[364] Tropik ve subtropik iklim bitkisi olan çay, Karadeniz Bölgesi'nin doğu kıyısında, Sovyetler Birliği sınırından Fatsa İlçesi'ne dek uzanan kıyı şeridinde yetişme ortamı bulunmuştur. Çok kısa zamanda hızla yayılarak, yöre halkının temel geçim kaynaklarından biri durumuna gelmiştir. İlk fidan ve tohum 1924'te Batum ve dolayından getirilerek, Rize'de denemeye alınmıştır. 1937'de Sovyetler Birliği'nden 2 ton çay tohumu getirtilerek ekilmiş ve Çay Araştırma Enstitüsü'nün fidanlıklarında fidan üretimine başlanmıştır. (**Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7218.)
[365] **15 yılda Trabzon**, s. 34.
[366] Bal, s. 62.

köylüsü; rengi, kokusu ve yanma kabiliyeti itibariyle özellik arz eden çok nefis tütün yetiştirir. Doğu Karadeniz bölgesi kalın damarlı büyük yapraklı ve sert içimli olması itibariyle harman halinde kullanılan bu tütünün istihsalinin yarısı iç tüketime, kalanı dış memleketlere ihraç edilmektedir.[367] İlden ilk tütün dış satımı 1880'de Kıbrıs Adası'na ve Trablusgarp Sancağı'na yapılmış; bunu Mısır, İtalya, Çekoslovakya ve Polonya'ya yapılan satışlar izlemiştir.[368]

1883 yılında tütün geliri, Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye ile yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdaresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye) verilmiş ve Reji İdaresi, Trabzon'da teşkilatlanmıştır.[369] Reji İdaresi'nin kurulmasına kadar bölgede tütün serbestçe yetiştirilip pazarlanmaktadır. 1897 tahrir sonuçlarına göre Trabzon Vilayeti'nde 270.696 kilo tütün üretilmiş, bundan 61.708 lira 69 kuruş satış hasılatı elde dilmiş bu ürün 591 bayiden satılmıştır.[370] Reji Komiserliği'nin raporunda, Trabzon'da, 274 köyde 6.905 köylü geçimini tütüncülükle sağlamakta ve 1908 – 1913 yılları arasında 2.410.263 kilo tütün üretimi gerçekleştirildiği kaydedilmektedir.[371]

Tablo 61
Trabzon İnhisarlar Başmüdürlüğü Mıntıkasında Üretim ve Satışa Sunulan Tütün Miktar ve Kıymetleri

Seneler	İstihsalat	İnhisar İdaresi Mubayaası			Tüccar Mubayaası			Satış Yekünü		
		Miktar	Kıymet	Vasati satış fiyatı	Miktar	Kıymet	Vasati satış fiyatı	Miktar	Kıymet	Vasati satış fiyatı
	Kilo	Kilo	Lira	Kuruş	Kilo	Lira	Kuruş	Kilo	Lira	Kuruş
1931	1.574.696	986.692	413.658	41.92	386.065	142.986	37.02	1.372.277	556.584	40.54
1932	1.004.735	949.553	415.174	43.72	44.478	2.801	6.30	994.025	417.975	42.05
1933	1.754.150	1.555.910	409.907	26.35	118.187	31.383	26.55	1.674.097	441.290	26.36
1934	1.614.326	1.294.644	507.515	39.20	308.188	129.542	42.03	1.602.832	637.057	39.75
1935	2.512.666	1.778.578	579.365	32.57	688.222	263.850	38.34	2.466.800	843.215	34.18
1936	2.436.538	1.847.555	699.094	37.84	531.109	221.415	41.69	2.378.664	920.500	38.70
1937	26.033	183.979	71.623	32.74	71.623	29.723	37.72	255.602	89.975	35.02

Kaynak: 15 Yılda Trabzon, s. 30.

[367] Çakıroğlu, s. 61.
[368] **Yurt Ansiklopedisi**, C.10, s. 7218.
[369] Akpınar, s. 541. Doğu Karadeniz bölgesini Kontrol eden Trabzon Sancağı'nda Reji şu şekilde teşkilatlanmıştı: Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Ordu ve Giresun'da müdürlük, Perşembe, Bolaman, Hapsermana, Aybastı, Görele, Of, Kırık, Akköy, Keşap, Şarla, Maçka, VakfıKebir, Piraziz, Ulubey, Sürmene ve Espiye. Reji idaresi , 4 Mart 1925 yılında da Hükümet inhisarı şekline dönüştürülerek millileştirilmiştir.
[370] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897**), s. 255.
[371] Akpınar, s. 541.

Tütün il tarımının en çok gelir getiren ürünü durumundadır. Ekim alanında daralıp genişlemeler olsa da, nitelikli ürün alınabilen az eğimli toprakların temel bitkisi olma durumunu korumuştur. Çünkü il, Türkiye'de sert içimli tütünlerin yetiştirildiği alanların başında gelir. Trabzon'un 1950'de, 5.300 hektar dolayında olan tütün ekim alanı ile Türkiye tütün alanları içindeki payı 1950'de % 4,3'tür. İl tütün üretimi 1950'de 4.200 ton dolayındadır. İlin Türkiye tütün üretimi içindeki payı 1950'de % 5,3 olarak gerçekleşmiştir. Trabzon tütün bölgesi hakkında bir fikir vermek üzere (Pazar – Akçaabat dâhil) istihsal ve ekici durumu aşağıda (Tablo 62) gösterilmiştir.

Tablo 62
1945 – 1950 Yıllarına Ait Tütün Vaziyeti

Seneler	İstihsal Kilo	Ekiciler Adedi*	Arazi Dönüm
1945	3.562.080	10.716	43.707
1946	4.320.500	12.066	57.500
1947	4.599.434	14.951	68.847
1948	5.122.366	13.798	70.715
1949	5.869.564	15.178	71.771
1950	4.111.402	12.871	50.752

Kaynak: Sait Bilal Çakıroğlu, **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, 1964, s. 6.

* Bu cetvelde görülen ekici adedi koçan itibariyledir. Yani ailenin reisi bir ekici olarak alınmıştır. Umumiyetle koçan sahibi bir ekicinin efrat ve ailesi olarak tütün müstahsillerine göre bir ekici vasati 6 – 8 kişiden ibaret kalabalık bir ailedir.

4.1.1.3 Sebzecilik

Öteden beri Hoş ve Uzunkum yörelerinde yoğun sebzecilik yapılmaktadır. Hoş'ta domates ve salatalık gibi sebzelerle, kavun ve karpuz; Uzunkum'da ise domates, patlıcan, biber, marul, karalâhana, turp yetiştirilir ve yılda birkaç ürün alınırdı. Kimi yıllar, ilin gereksiniminden çok sebze üretilir ve çevre illere satılırdı. Sebzecilikte ürün deseni değişirken, bu ürünlerin hektar verimlerine bağlı olarak, üretimin mutlak miktarı düşmüştür.

Trabzon'un çevre illere göndererek gelir sağladığı bir sebze türü de pazıdır. Trabzon'da en çok üretilen ve iç tüketime giden sebze karalâhanadır. Üretilen öbür sebze türleri önemsizdir.

4.1.1.4 Meyvecilik

Trabzon tarımının en gelişkin koludur. Meyvecilik, alan bakımından ilk sırayı alırken, üretim değeri açısından meyve üretimi sanayi bitkilerinden sonra ikinci sırayı almaktadır. Meyvelerin içinde ilk sırayı Trabzon'un en büyük gelir kaynağını oluşturan fındık almaktadır. Bunu armut, kiraz ve turunçgiller izlemektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye ekonomisinde çok önemli yeri olan fındık, dışsatımda, pamuk ve tütünden sonra üçüncü sırayı almaktadır. Genellikle ülke dışsatım gelirinin % 10'undan çoğu fındıktan sağlanmaktadır. Tarım konusunun meyvecilik bölümünde ele alınan fındık ürünün ekonomik yönünü ayrıntılı olarak fındık ticareti başlığı altında ele alınmaktadır.

Fındık: İlde fındık tarımının başlangıcı çok eskilere (2.000 yıl öncesine kadar) gider.[372] Türkiye, 600 yıldan beri fındık üreten ve satan bir ülkedir.[373] Trabzon'da diğer Doğu Karadeniz illerinde olduğu gibi en çok fındık yetiştirilir. Trabzon; Ordu, Giresun, Rize ve Artvin'le birlikte fındığın en iyi yetişme ortamı bulduğu bölgedir. Akçaabat, Tonya, Çaykara ve Maçka'nın yukarı köyleri hariç diğer ilçe ve köylerin tümünde fındık yetiştirilir. Trabzon, fındık üretimi açısından Giresun ve Ordu'nun ardından üçüncü sırada yer almaktadır. İlin hemen hemen her yanında fındıklıklar vardır.

Çok az bir emekle ürün alınabilen fındık bahçeleri, her geçen gün biraz daha yaygınlaşmış ve 250 m. yükselti kuşağı üzerinde geniş bir yayılım kazanmıştır. Ama il alanının genellikle engebeli oluşu, toprak derinliğinin azlığı, topraktaki besin dengesinin bozulması ve fındık bahçelerinin genellikle ekonomik ömürlerini tamamlamış olmaları gibi nedenlerle verim düşmeye başlamıştır. Yüksek kesimlerde bakım çalışmaları güçleşmekte, zaman zaman ortaya çıkan don olayı önemli zararlara yol açmaktadır.

Trabzon'un da içinde yer aldığı Doğu Karadeniz illerinde, fındık bahçelerinin büyük bir bölümü ekonomik ömürlerini tamamlaması ve denetimsiz biçimde genişleyen fındık bahçeleri elverişsiz toprak ve iklim alanlarına sıçramış olması, bir yandan

---

[372] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7214.
[373] Sınır, s. 62.

maliyetleri yükseltirken bir yandan da fındıkçılıkla uğraşan ailelerin geçimlik düzeyde gelir sağlayamaz duruma düşmesine yol açmıştır.

Tablo 63
Trabzon'da Fındık Rekoltesi ve Civar İller (1923 – 1950)

Yıllar	Trabzon	Giresun	Ordu	Akçakoca	Toplam
1923	4.500	18.585	-	-	**23.085**
1924	6.000	7.955	3.200	-	**17.155**
1925	17.000	24.708	9.000	560	**51.468**
1926	3.500	9.596	9.600	640	**23.336**
1927	14000	26.691	12.800	760	**54.251**
1928	8.400	8.997	4.350	920	**22.667**
1929	2.520	1.799	1.736	1.200	**7.255**
1930	16.250	21.775	9.600	1.680	**49.305**
1931	9.250	8.702	5.345	1.800	**25.097**
1932	16.800	16.531	8.236	1.500	**43.067**
1933	11.200	24.955	7.770	850	**44.775**
1934	9.520	14.854	6.125	1.036	**31.535**
1935	18.511	22.249	10.500	1.236	**52.496**
1936	10.850	32.443	8.300	1.272	**52.865**
1937	24.000	28.870	10.900	1.073	**64.843**
1938	12.000	10.829	8.420	1.600	**32.849**
1939	30.220	43.900	16.800	1.700	**92.620**
1940	9.590	10.192	6.980	1.800	**28.562**
1941	10.600	8.578	4.310	1.900	**25.388**
1942	26.000	26.760	14.100	1.400	**68.260**
1943	11.500	23.200	17.300	1.300	**53.300**
1944	20.000	28.480	18.000	1.600	**68.080**
1945	12.000	10.600	11.000	2.000	**35.600**
1946	30.000	31.500	21.000	2.500	**85.000**
1947	17.000	18.000	16.100	3.000	**47.000**
1948	11.000	22.000	10.500	3.500	**47.000**
1949	24000	32.000	26.500	4.500	**87.000**
1950	7.000	4.500	7.300	2.000	**20.800**

Kaynak: Çakıroğlu, s. 48. (Rakamlara 1000 ilave edilecektir.)

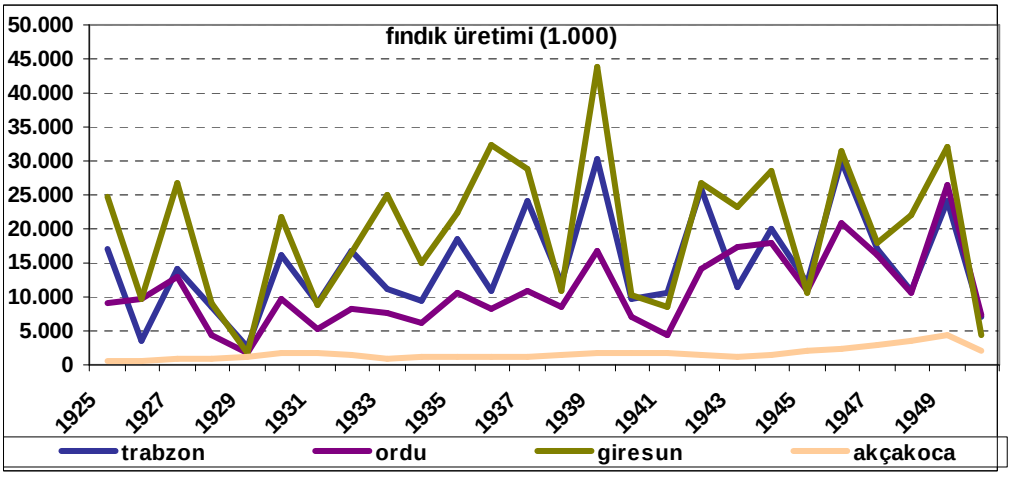

Grafik 8. Trabzon Fındık Üretiminin Civar İllerle Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 63**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1938 verilerine göre fındık ekim alanı, 18.000 hektardan 30.000 hektara çıkmış; üretimi ise 4.500 tondan 21.070 tona kadar çıkmıştır. Fındıkların daha verimli olması için verilen uğraşlar sonucu Cumhuriyet'ten önceki duruma göre elde edilen gelir en az iki katıdır.[374]

Tablo 64
Giresun Vilayeti Hududundan Rus Hududuna Kadar Olan Trabzon Mıntıkasının 1940 Yılı Fındık Rekoltesi (Kazalar İtibariyle)

1- Vakfıkebir Mıntıkası	**Kilo**	**İcmal**
Şarlı	900.000	
Vakfıkebir	600.000	1.500.000
2- Trabzon Mıntıkası		
Akçaabat	90.000	
Merkez Trabzon	800.000	
Maçka	400.000	1.290.000
3- Yomra Mıntıkası		
Hoslar ve Şana	400.000	
Dirona	800.000	
Arsen	800.000	2.000.000
4- Sürmene Mıntıkası		
Arakli	1.500.000	
Humurgan	600.000	2.100.000
5- Of Mıntıkası		
Solaklı	700.000	
Baltacı	200.000	900.000
6- Rize Mıntıkası		
Merkez Rize ve Mapavri	200.000	
Pazar Gara ve Ardaşin	600.000	800.000
7- Çorum Mıntıkası		
Viçe	700.000	
Arhavi ve Hopa	300.000	1.000.000
	Yekün:	9.590.000

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 33.

1945 yılı itibariyle fındık, Trabzon'un belli başlı ve en mühim geçim vasıtasıdır. Bahçelerin işgal ettiği arazi, ekilmekte olan toprakların % 33'ünü teşkil etmektedir ki bu miktar mısırdan sonra gelir. Bu da ekilen toprakların 1/3'ini kaplar. 10 –15 kilometreden ve daha aşağıdan başlayarak 30–35 kilometre içlere kadar uzanır. Arazinin düz, meyilli ve sarp oluşuna göre, 1 hektarda 50 ila 100–130 ocağa yakın

[374] **15 Yılda Trabzon**, s. 31.

fındık fidesi dikilidir. Bir ocakta ekseriye 5–8 ve daha fazla fındık dalı bulunmaktadır. Eski bahçeler imar ve yeniden tanzim edilmiş olup Trabzon fındığının yetişmesi diğer bölgelere nazaran üstün durumdadır.[375]

Türkiye fındık istihsal bölgesinin arazi bütünlüğü ortalama 100.400 hektar olarak hesap edilirse bunun 24.900 hektarı Trabzon bölgesine bulunmaktadır. Buna ait tablo aşağıda gösterilmiş olup buraya alınan rakamlarda son yıllarda bazı artışlar olmuştur.

Tablo 65
1940 Yılları İtibariyle Türkiye Fındık Üretimi

Memleket	Nüfus	Alan genişliği	Yoğunluk	Hektar
Çoruh	271.900	8.830	31	1.700
Of	66.465	1.080	62	4.000
Sürmene	69.498	1.115	62	4.000
Maçka	27.161	1.015	27	1.800
Trabzon	82.940	330	251	8.000
Akçakale	53.758	510	105	900
Vakfıkebir	60.857	580	105	4.500
	632.579			24.900

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 26.

Fındık dışındaki önemli meyveler armut, muşmula, kiraz ve turunçgillerdir. Armut ve turunçgiller dışında düzenli bahçecilik yoktur. Turunçgillerden mandalina, portakal, limon ve turunç yetiştirilmektedir. İlde gerçek anlamda bağcılık yoktur. Ağaçlara sardırılarak ya da çardaklarda yetiştirilen izabel üzümü, bölge gereksiniminin ancak bir bölümünü karşılamaktadır.

Kısaca, Trabzon'da çok çeşitli meyveler yetiştirilmektedir ama fındık dışındaki meyvelerin üretim miktarı pek yüksek değildir ve Türkiye içindeki payları görece düşüktür.

1938 verilerine göre Trabzon'da fındık ekiminin yanında diğer meyveciliğin geliştirilmesi için vilayetin hususi idare fidanlığından verimi yüksek aşılanmış meyve fidanları dağıtılmıştır. 1927 – 37 seneleri arasında 20.609 adet elma, 7.121 adet armut,

[375] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 26.

14.581 adet mandalina, 13.441 adet portakal, 5.000 adet limon, 9.000 adet sitrüs,[376] 900 adet anaç elma, 500 adet çam fidanı ücretsiz olarak dağıtılmıştır.

4.1.2 Verimlilik

Karadeniz iklimi özellikleri görülen Trabzon da, hemen hemen her mevsim yağışlıdır. Günlük ve yıllık ortalama sıcaklık farkları pek yüksek değildir. Güneşli ve açık günlerin azlığı, verimi olumsuz yönde etkilemekle birlikte, yazların az sıcak geçmesi, kışların ılık geçmesi, tarımsal üretime hayli elverişli bir ortam yaratmaktadır. Kuru tarım alanlarında ise, sürekli aynı bitkilerin yetiştirilmesi nedeniyle topraktaki besin dengesi önemli ölçüde bozulmuştur. Bu nedenle verim düşüktür. İlde, 1. 2. 3. ve 4. sınıf sürülebilir topraklar 30.700 hektar alan kaplamakta, il alanının % 6,6'sını oluşturmaktadır. Bu değer % 34 olan ülke ortalamasının çok altındadır. Trabzon'da fiilen ekili ve dikili olan alan ise 157.400 hektardır ve il alanının % 33,6'sını oluşturmaktadır. Toprakların doğal potansiyel kullanım sınırları çok aşılmıştır. Çayır – mera ve orman kullanımına elverişli durumda olan 126.700 hektar alan, kültür tarımı altına alınmıştır. Bunda, sürüme elverişsiz olmakla birlikte, fındık ve çay yetiştirmeye elverişli olan 6. ve 7. sınıf toprakların kültür tarımı kullanımına ayrılmasının payı büyüktür.

Çayır – mera ve orman kullanımına elverişli 6. ve 8. sınıf topraklar 424.100 hektarlık bir alan kaplamakta ve il alanının % 90,5'ini oluşturmaktadır. Bu oran, % 60 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. Bu toprakların bir bölümü fındık ve çay tarımına ayrıldığından, ilde fiilen mera ve ormanlarla kaplı alan 297.400 hektar dolayındadır ve il alanının % 63,5'ini oluşturmaktadır. Trabzon'da tarım dışı 8. sınıf toprakların kapladığı alan 12.000 hektar dolayındadır. Su yüzeyleri ve yerleşim bölgeleriyle birlikte tarıma elverişsiz alanlar 13.700 hektara ulaşmakta ve il alanının yalnızca % 2,9'unu kaplamaktadır. Bu değer, % 6 olan ülke ortalamasının altındadır.

Tahıl türleri içinde ilk sırayı alan mısırla, baklagiller içinde ilk sırayı alan fasulyede verim, ülke ortalamalarının altındadır. Buna karşılık, tahıl türlerinden buğdayla, sanayi bitkilerinden tütün ve patateste verim, Türkiye ortalamalarının üzerindedir.

---

[376] Turunçgiller ailesinden, Narenciye türünden herhangi bir ağaç.

Tablo 66
Trabzon'da Ekim Alanlarının Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950
Toplam Ekili Alan (ha)	**49.683**
Toplam Tahıllar	**77,1**
Buğday	5,2
Mısır	69,0
Toplam Baklagiller	5,7
Fasulye	5,5
Tütün	10,8
Patates	4,9
Diğerleri	1,5

Kaynak: DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.

1950'de hektar başına mısır verimi 935 kg.'dır ve 744 kg. olan ülke ortalamasının üzerindedir. Mısır verimi 1960'ların başlarına değin Türkiye ortalamasının üzerinde olmuş, daha sonra altına inmiştir. Fasulye veriminde mısıra benzer bir durum vardır. 1950'de hektar başına 820 kg. olan fasulye verimi, ülke ortalamasının üzerindedir. Daha sonra fasulye verimi ülke ortalamasının altına düşmüştür. Trabzon'da mısırdan sonra en önemli tahıl türü olan buğdayda hektar başına verim, 1950'de 626 kg.'dır. Türkiye ortalaması ise 770 kg.dan 1.829 kg.a kadar çıkmıştır.

Tablo 67
Trabzon'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (Ton)

Ürün Türü	**1950**
Toplam Tahıllar	**34.839**
Buğday	1.631
Mısır	32.041
Toplam Baklagiller	2.296
Fasulye	2.247
Tütün	4.224
Patates	10.503

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.

İlin sanayi bitkilerinde verim, tahıllardan daha iyidir. Bunun nedeni, bu ürünlerde modern girdi kullanımının daha yoğun olmasıdır. Tütünde hektar başına verim, 1950'de 791 kg.'dır ve 634 kg. olan Türkiye ortalamasından yüksektir. İlin geleneksel sanayi bitkisi olan patateste verim, genellikle ülke ortalamalarına yakın

olmuştur. Hektar başına patates verimi 1950'de 4.320 kg.'dır. Türkiye ortalaması aynı dönemde 6.425 kg.dan 16.203 kg.a yükselmiştir.

Tablo 68
Trabzon ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg / ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950
Buğday	Trabzon	626
	Türkiye	770
Mısır	Trabzon	935
	Türkiye	744
Fasulye	Trabzon	820
	Türkiye	788
Tütün	Trabzon	791
	Türkiye	634
Patates	Trabzon	4.320
	Türkiye	6.425

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.

Trabzon tarımında, ekonomisi tarıma dayanan pek çok ilden farklı olarak tahıllardan çok sanayi bitkileri üretimi olan başta fındık olmak üzere tütün, çay ve mısır olması tarımdaki faal nüfus oranını artırmıştır. İlin en önemli tarım ürünleri dır. Bu gibi ürünler, yoğun emek kullanımı gerektirir. Bu yüzden tarım kesiminde çalışan faal nüfus oranı, her zaman ülke ortalamasından yüksek olmuştur. 1955'te Trabzon faal nüfusun % 87,1'i tarım kesiminde çalışmış aynı yıl ülke genelinde bu oran % 77,4 olmuştur.

Tarla mahsulü olarak elde edilenler şunlardır,

Tablo 69
Trabzon İlinin 1951 Senesinde Elde Ettiği Başlıca Zirai Mahsuller

Zirai ürün	Üretim miktarı (ton)
Buğday	4.000
Arpa	1.000
Mısır	46.000
Fasulye	5.400
Patates	51.700
Tütün	5.027

Kaynak: İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. 9, İsmet Alkan ve Aslan Tufan Yazman (hzl.), İstanbul, 1953, s. 259.

Gübreleme: Trabzon il alanının çok büyük bir bölümü; bol yağışlı koşullarda oluşan, asitli ve fosfor oranı genellikle düşük olan podzolik topraklarla kaplıdır. Organik madde ve potas oranları iyi olmakla birlikte, asitli ortamda potaslı besin

maddeleri yağışla kolayca yıkanmaktadır.[377] Podzolik toprakların bir bölümü, fosforlu ve organik besin maddeleri açısından da zengindir. Ancak, yoğun fındık ve çay tarımı toprağın besin dengesini hızla bozduğundan, başta azotlu gübreler olmak üzere yapay gübre kullanımına gereksinim duyulmaktadır.

İlde; ekilebilir toprakların azlığı, buna karşılık nüfusun yoğun oluşu, birim alandan daha çok ürün alabilmek için üreticiyi gübre kullanmaya itmiştir. Özellikle, tarımda yüksek gelir getiren tütün, çay ve fındıkta yapay gübre kullanımı gelenekselleşmiştir. Yapay gübreye ek olarak ahır gübresi ve yeşil gübre de kullanılmıştır. Yeşil gübre olarak fiğden yararlanılmaktadır.

1938 verilerine göre Cumhuriyet'ten önce Trabzon'a giren kimyevi gübre 100 – 150 bin kiloda iken, bu her sene artarak 1938 yılı itibariyle sadece Trabzon merkez ve Akçaabat'ta yılda 2,5 milyon kiloya ulaşmıştır. Önceden sadece tütün ziraatinde kullanılan gübre daha sonra bütün ürünlere yayılmıştır.[378]

Sulama: Kıyıda kimi kesimler az yağış aldığından, buralarda bir ya da iki sulama yapmak verimi artırmaktadır. Aslında, Trabzon'da potansiyel olarak sulanabilir alanlar çok azdır. Eğimi elverişli yerlerdeki fındıklıklar ve mısır tarlaları da zaman zaman sulanmaktadır. Ancak, fındık ve mısır alanlarının çok küçük bir bölümü sulanmaktadır. Trabzon'da önemli sulama tesisleri yoktur.

Tarım Araçlarının Gelişimi: Trabzon'da il alanının çok engebeli ve sarp olması, sürülebilir toprakların sınırlılığı gibi nedenlerle modern tarım araçları pek azdır. 1940'ta ilde, 4 tane yayık ve 105 krema makinesi dışında, modern tarım araç ve makinesi yoktur. 1950'de il tarımına yalnızca 1 traktör girmiştir. Çakıroğlu, Trabzon'u anlattığı 1964 basımı eserinde bütün ilde ancak 9 traktör ve 7 pulluk olduğunu belirtmiştir.[379]

---

[377] Endüstride veya zirâatte kullanılan ve topraktan kazılıp çıkartılıp satılan, potasyum tuzlarının karışımı veyahut potasyum bileşiklerinin herhangi biri.
[378] **15 Yılda Trabzon**, s. 31.
[379] Çakıroğlu, s. 38.

İlde Tarım İşlerini Düzenleyen Hükümet Kurumları[380]

1. Teknik Tarım Ziraat Müdürlüğü
2. Tarım Savaş Müdürlüğü (Ziraat Mücadele Müdürlüğü)
3. Geçici Mavi Küf Araştırma İstasyonu (Tütün Mildiyosü Geçici Araştırma İstasyonu)
4. Meteoroloji İstasyonu
5. Tarımsal Donatım Kurumu
6. Veteriner Müdürlüğü
7. Orman Başmüdürlüğü

Sonradan bunlara Toprak Su Bölge Müdürlüğü ile Zirai Donatım Kurumu Ajans Şefliği eklenmiştir.[381]

Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri: Büyük tarım işletmelerin sayısı çok azdır. Ortalama işletme büyüklüğünün ülke ortalamasına göre çok küçük olmasına, ilde nüfus yoğunluğunun yüksekliği ve il tarımına egemen olan pazara yönelik ürünlerle küçük işletmelerde bile geçimlik düzeyin tutturulabilmesi neden olmaktadır. İlde sürülebilir topraklar çok sınırlıdır. Buna karşılık teknik açıdan tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikte olmayan çok eğimli alanlarda ve çayır–mera orman kullanımına elverişli topraklarda fındık ve çay yetiştirilebilmektedir. Bu ürünlerin yüksek gelir getirmesi, ekim – dikim alanlarının denetimsiz büyümesine yol açmış, bir yandan fındık ve çay bahçeleri, iklim ve toprak koşulları olumsuz alanlara da yayılmış bir yandan da bu ürünlerde aile işletmeleri daha da küçülmeye başlamış, verimde düşmeler olmuştur.

Trabzon'da topraksızlık oranı pek yüksek değildir. 1950 Tarım sayımına göre bu oran % 0,5'dir. Bu oran Türkiye ortalamasının altındadır. Topraksızlarda ve az topraklılarda göç hızı yüksektir. Göç edenler, çoğunlukla köyle ilişkilerini hemen kesmemekte, topraklarını ortakçı ya da kiracıya vererek işletmektedir. Toprağını tümüyle elden çıkaranların sayısı düşüktür.

---

380 Sınır, s. 83-85 ve Çakıroğlu, s. 38.
381 Çakıroğlu, s. 38.

1935 sayımına göre Trabzon'da kilometre kareye düşen adam sayısı 78 kişidir. Bu da Türkiye'de İstanbul'dan sonra bir rekordur. 4 kişiye ancak 1 hektar ziraata elverişli arazi düşer. Buna Türkiye'de başka bir yerde rastlamak mümkün değildir.[382] 1938 yılı Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası verilerine göre ise kilometrekareye 62,7 kişiyle yine ikinci sırayı alır. Trabzon'un 4.630 kilometrekare olan bütün sinesinin ancak % 18'i, yalnız 833,5 kilometrekare toprağı kazmaya, çapalamaya ve bir şeyler yetiştirmeye elverişlidir.

İlde; tütün, çay ve fındık tarımı mevsimlik işçi kullanımı gerektirir. Bu gereksinim kırsal kesimdeki az topraklılardan ve çevre illerden karşılanmaktadır.

Tarımın gelişememesi: Trabzon, yüzölçümünün küçük olmasının yanı sıra, doğal yapı özelliklerinden ötürü, ilin yerleşmeye ve tarıma elverişli alanları çok azdır. İldeki yüksek doğurganlık, ekilebilir alanın miras yoluyla bölünmesine ve ülke geneline göre zaten çok küçük olan tarımsal işletmelerin daha da küçülmesine neden olmuştur. Böylece, zamanla il nüfusunun büyük bir bölümünün geçim kaynağı olan tarımsal ekinlikler nüfusu besleyemez duruma gelmiştir. Tarım dışı kesimler işsiz nüfusa yeni çalışma alanları yaratabilecek gelişkinlikte olmadığından, Trabzon il dışına giderek artan oranlarda göç veren bir il durumuna gelmiştir.

Ekonomik etkinliklere katılan kişi sayısının yavaş artmasına karşılık, doğurganlık hızı yüksek olduğundan, toplam nüfus artışı her zaman daha hızlı olmuştur. Bunun sonucu olarak, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren "genel katılma oranı" 1950'den sonra önemli ölçüde gerilemiştir. 1955'te 243.500 olan 15+ yaşlardaki faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı binde 527'dir. (Tablo 28)

Gerek faal nüfusun tarım kesiminde çalışan bölümü, gerek gayrisafi hâsıla içinde tarımın payı zamanla azalmıştır. Ama bu azalma ülke genelinden yavaş olmaktadır. Bu ekonomik yapıya koşut olarak, il nüfusunun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşamaktadır.(Tablo 30)

---

[382] **15 Yılda Trabzon**, s. 31.

4.1.3 Hayvancılık

19. yüzyılda hayvancılık, bitkisel üretimin yanı sıra, ticaretten sonra yöre halkının ikinci derecedeki gelir kaynaklarından biridir. Cuinet'in verileri, 1890'da 800.000 baş koyun ve keçi beslendiğini gösterir.[383] 1913 Tarım sayımı sonuçlarına baktığımızda yörede hayvancılık ve buna koşut olarak hayvansal ürünler üretimi çok önemli değildir. Sayım yılında, toplam 10.000 tonu aşkın süt, 250 ton tereyağı, 100 tonu aşkın peynir elde edilmiştir.[384]

Tablo 70
Trabzon Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

Hayvanlar	Sayı	Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)
At	4.050	0,4
Katır	2.525	1,7
Eşek	2.942	0,3
Sığır	49.230	0,9
Manda	1.105	0,2
Koyun	123.360	0,6
Keçi	63.541	0,5

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7214.

20. yüzyıl başlarındaki İngiliz konsolos raporlarında hayvancılıkla ilgili olarak; "*Sığırlar görünüşte oldukça zayıftır ve inekler çok az süt verirler ve sütün kalitesi de oldukça düşüktür. Diğer taraftan koyunlar çok daha iyidir, yünleri temiz ve kalitelidir. Yün Sivas'taki halı fabrikasında işlenir. Geçen üç yıl içinde Avrupa'ya yumurta ihracatı önemli ölçüde arttı. Bunun sonucu olarak yumurta fiyatları iki katına çıktığı gibi kümes hayvanları da iki kat artmıştır*." [385] şeklinde yer almıştır.

1927 tarım sayımına göre ilde hayvancılık çok gelişkin değildir. 9.000 dolayında çeki hayvanı, 200.000 dolayında çiftlik hayvanı ve 36.000 dolayında kümes

[383] Cuinet, s. 19.
[384] Cuinet, s. 19.
[385] Demirel, s. 503.

hayvanı vardır. Çiftlik hayvanlarından en çok sığır ve koyun yetiştirilirdi. İl sığır varlığı 80.000, koyun varlığı 62,000 ve kıl keçisi varlığı 30.000 dolayındadır.[386]

Trabzon'da hayvancılığın esasını sığırcılık teşkil eder. Bununda gayesi süt üretimidir. Trabzon'da bol meralar, çayırlıklar olmadığından ve küspe, balık unu, saman gibi hayvan yemi de kullanılmadığından bir inekten günde 2 kilo kadar süt alınır. Ancak 400.000 civarındaki sığır mevcuduna nazaran verimlilik düşüktür. Lezzet ve kokusu itibariyle haklı bir rağbet gören Trabzon yağlarının piyasada devamlı alıcısı bulunduğu için her köylü yağ üretimine önem verir. Yılda 3.000 ton civarında olan üretimin 2.000 tonu başta İstanbul olmak üzere diğer illere sevk edilir.[387] Trabzon'da süt üretimi inek başına günde 0,5 kilo gibi inanılması güç düşük bir seviyededir. Trabzon'un çayır ve otlakları 119.000 hektardır. Verim kuvveti zayıf olduğu için hayvanları beslemeye kâfi gelmemektedir. Bu sebeple diğer bölgelerden hayvan yemi olarak kuru ot ithal edilir.[388]

Trabzon'da modern hayvancılık çalışmalarına 1930'ların ilk yıllarında başlanmıştır. 1933'te damızlık boğa ve eşek getirtilmiş ve ıslah çalışmalarına gidilmiştir. Ancak, yöre halkının kimi inançları nedeniyle bu çalışmalardan olumlu sonuç alınamamıştır. 1952'de sığırcılığın ıslahı için Değirmendere'de bir inekhane kurulmuş ama amaçlanan başarı sağlanamayınca boğa deposuna dönüştürülmüştür. Trabzon'da hayvancılığa yönelik yapay tohumlama çalışmaları; Of, Sürmene, Araklı, Merkez, Akçaabat ve Vakfıkebir ilçelerinde kurulmuş olan istasyonlarca yürütülmüştür. Gezici nitelikteki bu istasyonlar, toplam 121 köyde yapay tohumlama çalışması yapmıştır. Gerek yapay ve gerek doğal tohumlama yoluyla yerli ırkların Jersey'e dönüştürülmesi, halkın benimsemesiyle her gün biraz daha yaygınlaşmıştır. Ayrıca, Danimarka'dan getirtilen saf kan Jersey ineklerle, ilin çeşitli kesimlerinde yetiştirme yerleri kurulmuştur. İl sığır varlığı 1950'de 223.700 idi ve ülke sığır varlığının % 2,2'sini oluşturmaktadır. Süt üretimine yönelik besi hayvancılığının yaygınlaşmasıyla sığırcılık iyi gelir getirmeye başlamıştır.

Dağınık, dar ve oldukça engebeli alanlara yerleşmiş olan aile işletmeleri, ancak 3–4 baş hayvan yetiştirebilmektedir. İlde, çayırların tümüyle ortadan kalkması ve

---

[386] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7214.
[387] Çakıroğlu, s. 70.
[388] Çakıroğlu, s. 71.

meraların daralması gibi nedenlerle mera hayvancılığı, yerini geniş ölçüde besi hayvancılığına bırakmıştır. Bu yönelme, özellikle süt sığırcılığında hızlı bir gelişmeye neden olmuştur. İl alanının iklim koşullarına bağlı olarak her mevsim yeşil bir örtüyle kaplı olması tarımsal üretimde hayvancılığı ön plana çıkarmıştır. 1952'de tarımsal üretim değeri içinde hayvancılığın payı % 44,4'tür.

İlde, sığırdan sonra en çok yetiştirilen hayvan koyundur. Koyun varlığında bir ırk bütünlüğü sağlanabilmiş değildir. Tonya, Vakfıkebir ve Akçaabat ilçelerinde, kaynağı Giresun ve Ordu olan kara kaya koyunları ve bunların melezleri yetiştirilmektedir. Of ilçesinde, ilçenin kendi adıyla anılan ve yöresel özellikler kazanmış olan "Of koyunu", öbür ilçelerde genellikle dağlıç ırkıyla kara kaya ve "Of koyunu" melezleri yetiştirilmektedir.

1950'de 131.000 dolayında olan il koyun varlığıyla Türkiye içindeki payı % 0,6'dır. Aynı yıl kıl keçisi varlığı 51.000 dolayındadır. Fındık bahçelerine büyük zararlar verdiği için, kıyı kuşağında kıl keçisi yetiştirilmemiş sadece ilin yüksek kesimlerinde yetiştirilmiştir. Aynı dönemde, ilin Türkiye keçi varlığı içindeki payı % 0,4'tür. İlde, bu hayvanlar dışında az sayıda olmakla birlikte manda da yetiştirilmiştir. Manda daha çok Of, Sürmene ve Araklı çevrelerinde beslenir. Hem çeki göçünden hem de sütünden yararlanılan manda sayısı, 1950'de 3.500 dolayındadır. Motorlu araçların girmediği yüksek ve sarp kesimlerin at ve eşek gereksinimini Erzurum ve Gümüşhane illeri karşılamaktadır.

İlk zamanlar yumurta üretimi son yıllara nazaran çok daha fazla olduğundan İtalya ve Yunanistan'a çok miktarda ihracat yapılmıştır. Trabzon'da kümes hayvancılığı zamanla önemini kaybetmiştir. Nemli iklimin tavuk yetiştiriciliği üzerine olumsuz etkileri vardır. İlde, eskiden beri geleneksel olarak arıcılık da yapılmıştır.

Tablo 71
Trabzon Borsasında Muamele Gören ve İhraç Olunan Yumurta Miktar ve Kıymeti

Seneler	İhracat	
	Sandık	Kıymet
1932	27.515	610.692
1933	16.726	309.339
1934	10.397	191.286
1935	16.898	83.102
1936	18.886	189.333
1937	5.603	84.762

Kaynak: 15 Yılda Trabzon, s. 30.

1920'li yıllarda Odabaşı'nın verdiği bilgilere göre; Belediye Riyaseti, kurban olarak kesilen hayvanların, daha önce baytara getirilerek muayene ettirilmesi, bilahare alım–satım, kesim işlerinin yapılması aksi halde haklarında kanuni muamele yapılacağı ilan edilmiştir. Yine bu aylarda şehirde, mezbahada kesilen hayvanların cins ve adetleri ise şöyledir: Kuzu 41 adet, keçi 53 adet, oğlak 9 adet, inek 90 adet, koyun 893 adettir[389]

1924 yılında belediye tarafından yapımına başlanan mezbahanenin yapımı 1930 yılında bitirilmiştir. 1930 yılında bitirilen mezbahane, et kaçakçılığının önüne geçilmesi konusunda da hizmet veren bir kurum olarak da günde 43 koyun, 5 sığır ve 12 keçi kesim kapasitesine sahipken 1937 yılında 3.000 lira daha harcanarak ve modern laboratuara kavuşturularak yıllık belediyeye 25.000 lira varidat sağlayan bir kurum haline getirilmiştir.[390]

Trabzon'da yapay ve doğal tohumlama çalışmalarıyla yüksek verimli ırklar yaygınlaştırılarak hayvancılığa belirli bir ivme kazandırılmıştır. Ancak, süt sığırcılığı dışındaki çalışmalar, amaçlanan düzeye ulaşmaktan uzaktır. Hayvancılığın en gelişkin kolu olan sığırcılıkta bile, sayısal açıdan, düşük verimli yerli ırkların kesin egemenliği vardır. Bu nedenle, Trabzon'da hayvansal ürünler üretimi pek yüksek değildir.

Trabzon'da yüksek gelir getiren çay ve fındık tarımı, hayvan yemi üretim alanlarını kapladığı için yem gereksinimi genellikle il dışından karşılanmıştır. Bu durum, et üretimine yönelik besi hayvancılığını önemli ölçüde engellemiştir. Trabzon bölgesinin koyunları küçük yapılıdır. Bu nedenle verimleri düşüktür.

[389] Odabaşıoğlu, s. 141.
[390] Çapa ve Çiçek, s. 85 ve **Belediyeler**, s. 901.

4.1.4 Balıkçılık

Karadeniz, balık bakımından çok zengindir. Bilhassa doğu kısmı balık avlamaya daha müsaittir. Türkiye'deki deniz balıkları üretiminin % 74'ü Trabzon'un da içinde yer aldığı Doğu Karadeniz Bölgesi'nde gerçekleştirilmiştir. Genellikle hamsiye dayalı deniz balıkçılığı, kıyıya yakın yerleşme alanlarında çok sayıda ailenin temel geçim kaynağını oluşturmuştur. İlin kıyılarında tutulan balıklar çok çeşitlidir. Bunların başlıcaları: Hamsi, istavrit, kefal, lüfer, palamut, zargana, mezgit, tirsi, ferina, platik, kalkan, barbon, izmarit, yunus, kötek ve toriktir.

Su ürünleri üretimi, ilin geleneksel uğraş alanlarından biridir. Yüksek protein değeri yanında oldukça ucuza mal edilen su ürünleri, aynı zamanda halkın başlıca besinini oluşturmuştur.

Tablo 72
Trabzonda Üretilen ve İhraç Olunan Balık Yağı Miktar ve Kıymeti

Seneler	Balık Yağı			
	İstihsalat*	İhracat		
	Ton	Ton	Lira	Vasati Satış Fiyatı (kuruş)
1931	508	454	42.190	9.30
1932	580	294	24.824	8.49
1933	460	235	21.094	8.97
1934	640	1065	91.500	8.66
1935	980	4165	95.300	8.18
1936	316	421	49.164	11.67

Kaynak: 15 Yılda Trabzon, s. 30.

*İstihsalat: Üretilen şeyler. Bir memleketin veya fabrika gibi faaliyet merkezlerinin çıkardığı, yetiştirdiği şeyler.

4.1.5 Ormancılık

Trabzon il alanı zengin ormanlarla kaplıdır. Yağışlı ve ılıman iklim kuşağı içinde kalan il alanında, orman örtüsü deniz kıyısından başlar. Yaklaşık 2.000 m. yükselti kuşağına dek; kayın, gürgen, köknar, sarıçam ve ladin ağaçları geniş orman toplulukları oluşturur.Korular; sarıçam, köknar, ladin, kayın, meşe, gürgen, kızılağaç, kestane gibi ibreli ve yapraklı ağaçlardan; baltalıklar, kızılağaç ve öbür yapraklılardan oluşur. İl ormanlarının verimlilik değerleri ülke ortalamalarının oldukça üzerindedir.

Koruların yarısından çoğunun nitelikli ve verimli ormanlar oluşu, doğal koşulların elverişliği, yıllık ortalama artımı ve dolayısıyla ağaç servetini olumlu yönde etkilemiştir. Buna karşılık, baltalıkların tümünün bozuk baltalık durumunda oluşu, bu ormanlardaki ağaç servetini (yakacak olarak yararlanabilir kabuklu gövde hacmi) olumsuz yönde etkilemiştir.

1897 tahrir sonuçlarına göre Trabzon Vilayeti ormanlarının miktarı 282.500 hektar'dır. Aynı yıl 69.000 çeki yakacak odun ve 501.500 kıyye kömür imali için odun kesilmiştir. Bunların kıymeti 88.378 guruşu bulur. 14.040 metre mikap kereste elde edilmiştir.[391]

Tablo 73
1913 Verilerine Göre Trabzon Mevcut Ormanlarının Cins ve Miktarı

Kaza	**Ağaçlar**	**Ormanın Sahile Olan Uzaklığı/ Saat**	**Kıta-i orman**	**Dönüm**	**Hektar**
Maçka	Köknar, gürgen ve bazı da çam ağacı ile mahlût	13–6	7	175	15963
Akçaabat	Çam, kayın, köknar, vesaire ile mahlût	12–5	11	250.000	22727
Vakfıkebir	Gürgen, çam köknar ile mahlût	15–5	3	211.000	19181
Görele	Kızılağaç ve şimşir ve bazı çam ve meşe	14–6	8	151.600	13781
Of	Kızılağaç, kestane, gürgen, çam ve bazı şimşir	18–5	2	142.500	12954
Sürmene	Gürgen, kızılağaç, kestane	13–11	6	213.600	24872
Yomra	Meşe, gürgen, kestane ve kızılağaç ile mahlût	16–5	5	50.000	4545
TOPLAM			**68**	**2.821.300**	**264.021**

Kaynak: Abdulvehap Hayri, **İktisadi Trabzon**, Melek Öksüz (der.), Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 48.

Trabzon ormanlarından her yıl ortalama 350.000 m^3 odundan 60.000 ster[392] yakacak odun üretilmektedir.

İlde ağaçlandırma çalışmaları pek gelişmemiştir. Yapılan ağaçlandırmalar da orman içi boşlukların doldurulması şeklinde yürütülmüş, genellikle köknar ve ladin

[391] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, s. 177-179.
[392] Yığın durumundaki yakacak odun için kullanılan, 1 metre küpe eşit hacim ölçüsü birimi.

fidanları kullanılmıştır. 1938'den 1980 sonuna değin ilde ağaçlandırılan alan yalnızca 1.200 hektar dolayındadır. Trabzon vilayeti dâhilindeki devlet ormanlarının genişliği takriben 189.750 hektardır.

Tablo 74
1938 Yılı İtibariyle Trabzon'da Ormanların Durumu

Kazanın ismi	İşletmeye müsait orman (hektar)		İşletmeye müsait olmayan orman (hektar)		Koru ve bataklık olarak tasnifi (hektar)		
	Koru	Bataklık	Koru	Bataklık	Koru	Bataklık	Toplam
Vilayet Merkezi	4.200	7.040	1.480	-	5.680	7.040	12.720
Maçka Kazası	25.350	5.700	16.900	-	42.250	5.700	47.950
Akçaabat	9.000	7.310	1.000	-	10.000	7.310	17.310
Vakfıkebir Kazası	17.300	4.800	12.200	-	29.500	4.800	34.300
Of Kazası	35.100	4.120	4.600	-	39.700	4.120	43.820
Sürmene Kazası	17.100	5.000	10.350	1.200	27.450	6.200	33.650
Toplam	108.050	33.970	46.350	1.200	154.580	35.170	189.750

Kaynak: 15 Yılda Trabzon, s. 38.

Ormanlardan köylülerin bedelsiz yararlanmasını sağlayan kanun sayesinde 1923–1936 seneleri gelirinin senelik asgarisi 3.705 lira ise de bahsi geçen orman kanunundan ve askeri koruma kıtalarının işe başlamasından sonra, 1937 senesi geliri 13.304 liraya çıkmıştır. 1938 yılı itibariyle zenginleşen teknik memur kadroları ve yapılacak denetimlerle bu gelir 10 misline kadar çıkmıştır.[393]

4.2 SANAYİ VE MADENCİLİK

4.2.1 Sanayi

1838 sonrasında sanayisini kurmuş Avrupa ülkeleriyle yapılan serbest ticaret antlaşmaşlarından sonra ihracat zorlaşmış ithalat kolaylaşmıştır. Sonrasında Avrupa ticari malları Trabzon çarşısını istila etmiştir. Sanayi devrimi sonrası fabrikalarda üretilen ucuz mallarla rekabet imkanı kalmayan yerli üreticiler bir süre sonra üretimi bırakmak durumunda kalmıştır.

[393] **15 Yılda Trabzon**, s. 38.

Merkezi Paris'te bulunan 400.000 frank sermayeli Fransız şirketinin acentesi, Anadolu piyasasına kaput bezi, basma, fes, battaniye sürmektedir. Bu firmanın Erzurum ve şark vilayetlerinde de şubeleri vardır. Avrupalı tüccarlar yerli azınlıklarla (Ermeni ve Rum) ticari ortaklıklar kurarak piyasaları ele geçirmişlerdir. Her türlü ithalat ve ihracat emtiası üzerine büyük mikyasta iş gören Rum, Ermeni evleri kurulmuştur. Bunlar arasında fındık üzerine geniş ölçüde iş gören bir de İsviçre şirketi bulunmaktadır. 1866 yılında W. Whital kumpanyası da en önemlilerinden biridir.[394]

19. yüzyılda Trabzon ve çevresinde en ileri yerel zanaat dalı demirciliktir. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Trabzon ve çevresinin diğer önemli yerel zanaat dalları ise kuyumculuk ve marangozculukdur. Yörede gümüş üzerine savat işlemeler çok ün kazanmıştır. Trabzon yöresinde demircilik, kuyumculuk, doğramacılık, gemi yapımcılığı, dokumacılık alanlarında çok büyük ustalar vardır. Ayrıca Trabzon'da gemiciler, kendilerine has "menkisle" denen bir tür savaş kayığı yaparlardı. Trabzon'da en çok balık avlanır ve keten bezi yapılır. Trabzon'da silah yapımı da önemini korur. Kiremitçilik ve çömlekçilik eskiden beri süregelen bölge sanatıdır. Doğramacılık sanatı da çok ileri durumdadır. Havlu, çarşaf ve kuşak yapımı da ilerlemiştir.[395]

Ticaret merkezi olarak ön plana çıkan Trabzon'un, sanayisi gelişkin değildir. 20. yüzyılın ilk yarısına baktığımızda Trabzon'da modern anlamda bir sanayi olmayıp, birkaç sektörde üretim gerçekleşmiştir. Bu durumun oluşmasında bölgenin fiziksel özelliklerinin yanında, ticaret ve tarımdan sağlanan sermaye birikiminin, sanayi alanlarına değil genellikle il dışına akması önemli bir etkendir. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda yöredeki Rumların hemen hemen tümünün ilden göç etmesiyle, Rumların denetiminde olan para ve banka sektörü büyük kayıp vermiştir. Trabzon ticaretini ve banka sektörünü elinde bulunduran Rumların gitmesi, ilin ekonomik yaşamını sarsmıştır.

Trabzon'da küçük çaplı üretimin ve atölyelerin önemli bir ağırlığı vardır. Üretim olarak değerlendirdiğimiz dokumacılık el tezgâhlarında yapılmıştır. Osmanlılar Dönemi'nden beri, ilde keten dokumacılığı ve ticareti gelişkindir. Geleneksel hale

---

[394] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık:**, s. 14.
[395] Şimşek, s. 134.

gelmiş el tezgâhlarında yapılan ve her tarafa şöhreti yayılmış olan peştamal dokumacılığının memlekete temin ettiği gelir altın para olarak 8.000 – 9.000 para arasındadır. Milli bir sanat olan peştamal tezgâhları, o devirde yabancı memleketlerden mensucat eşyası pek az miktarda ithal edildiğinden revaçtadır. El tezgâhlarında sadece köylüler için peştamal üretilir. Bir ara ipekli kumaş fabrikası açılmış ise de Avrupa ile rekabete dayanamayıp 2 yıl içinde kapanmıştır.[396] 19. yüzyıl başına değin Halep, Şam, Bağdat ve Hindistan'a yapılan dışsatımda kenevir önemli yer tutar. 19. yüzyıl sonunda ise, ilden Malatya, Erzurum ve Bitlis'e keten, keten bezi; İran ve İstanbul'a da ibrişim satılırdı. 1910'lu yıllarda el tezgâhları adedi 5.000, işlenen hammadde 1.920 ton, dokunan ürün 11 milyon metre ve elde edilen gelir 24 milyon kuruş olarak hesaplanmıştır.[397] 1897 tahrir sonuçlarına göre Trabzon Vilayetinde 4'ü buharla çalışan olmak üzere 2215 değirmen ve sair olmak üzere 9 fabrika vardır. [398] Ayrıca 1321 (1903) yılı salnamesinde Sürmene ve Ünye'de 15.000 – 20.000 kilelik gemiler; Tirebolu ve Giresun'da da pek zarif sandal ve kayıklar yapıldığı belirtilmiştir.[399]

Trabzon; yorgancılık, dokumacılık, marangozculuk, ayakkabıcılık ve kuyumculuk gibi el sanatlarında ün salmıştır. Ayrıca Sürmene bıçakları, Beşikdüzü'nün baskül ve av tüfekleri bütün yurtta tanınmştır. Avrupa ile ticari ilişkiler arttıkça ithal mallar yerli malların yerine geçmiş ve 1914 – 1918 harbinden sonra nerdeyse tamamen ortadan kaybolmuştur.

1915 yılı başlarında Trabzonlular her gün 100.000 – 150.000 kilo erzak ve levazımı 3. Ordu'ya taşımıştır. 3. Ordu'nun Trabzon'dan karşılanamayan ihtiyaçları, deniz yoluyla şehre getirilmiştir. 3. Ordu'nun kaput, elbise, ayakkabı, çamaşır, ceket gibi ihtiyaçlarını kısmen karşılayan imalathanelerden biri de Trabzon'dadır. Bu imalathanelerde çalışanların sayısı 400–500'e çıkartılmış ve ücretleri de arttırılmıştır. İmalathane, her ay Ordu'ya her çeşitten 5.000 takım giyecek, 3.000 çift ayakkabı, 25.000 – 30.000 ekmek torbası yapmıştır.[400]

---

396 Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 24.
397 Odabaşıoğlu**,** s. 88.
398 Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, s. 262.
399 Trabzon Vilayet Salnamesi, Sene 1329, s. 249
400 Beyoğlu, s. 480.

Savaş yıllarında şehirde iki kazanda haftada 5.000 kilo sabun elde edilirdi. Sabun yapımında kullanılan soda, İstanbul'dan gönderilir, kireç ise bölgeden temin edilirdi. Elde edilen sabunun iki kıyyesi 6,6 kuruşa mal edilir, piyasada 15 kuruşa kadar satılırdı.[401] Kentte ayrıca iki sabun fabrikası ile birkaç tabakhane vardır.[402]

1915 yılı sonlarında 3. Ordu'nun iaşe bulmakta zorlanması sonucu, bölgesindeki dâhili nakliyatı yasaklaması, bölge ticaret ve sanayisini olumsuz etkilemiştir. Bu yasağa göre, bir şehirden diğer bir şehre erzak nakli yapılamayacaktır. Yasağa göre Trabzon'dan tütün ve fındık dışında erzak ve hububat ihracı olmayacaktır.[403]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Trabzon'da sanayi, ilin tarımsal ve doğal kaynaklarına dayalıdır. Çay, tütün, fındık ve mısır gibi tarımsal ürünler yetiştirilen ilde; çay, fındık işleme, tütün bakımı ve işleme fabrikaları, buğday ve mısır unu değirmenleri ve geleneksel el sanatlarının sürdürüldüğü atölyeler vardır. Bunların hemen hemen tümü çok küçük ölçeklidir.

Tablo 75
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Trabzon'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayi	3	38
Tarıma Dayalı Sanayi	297	1.141
Dokuma Sanayi	106	314
Ağaç Ürünleri Sanayi	56	121
İnşaat Sanayi	36	66
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayi	188	322
Kâğıt ve Basım Sanayi	4	10
Diğer Sanayi Dalları	2	3
Toplam	**692**	**2.015**

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Sanayi Sayımı.**[404]

[401] Beyoğlu, s. 480.
[402] Şemsettin Sami, s. 3004-3005.
[403] Beyoğlu, s. 480.
[404] Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesine göre (1927–1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 986) Trabzon ve yöresindeki diğer kuruluşlar şunlardı: Trabzon da altısı faaliyet halinde 16 dabbağhane (faaliyet halindeki dabbağhanelerin sahipleri : Hacı Derviş Ağazade Hamdi Bey, Serdarzade Hasbi Efendi, Beşirzade Ali Efendi, Gazzazzade Ahmet, Vanlı Bayraktarzade Ahmet, Pirzade Mehmet), 1920 yılı içinde açılmış 13 fındık fabrikası mevcuttu (Bu fabrikaların sahipleri: İskenderzade Osman, Usta Ömerzade Ali Beşe Bey, Haci Ali Hafızzade Mahdumları, Bekarzade İbrahim Şevki Bey, Civelekzade Mustafa Efendi, Hacı İbrahimzade Hacı Ahmet Efendi, Hacı İzzetzade Hasip ve Yazıcızade Hafız Temel Kolektif şirketi, Hamamizade ve Nemlizade Kolektif Şirketi, Dahkanzade Fehmi Efendi, Dahkanzade Tahsin Zihni Efendi, Kasımzade Biraderler, Kürtzade Sabri Efendi, Osmandayızade Mehmet Ruhi ve şirketi). Günde 20 çuval fındıkkıran bu fabrikalar senede 3 ay çalışırdı. Yine

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'deki toplam 65.245 sanayi işyerinin 692'si Trabzon'dadır. Bunların 295'i tek kişilik, 368'i 2–10 kişilik işletmelerdir. 10'dan çok işçi çalıştıran iş yeri sayısı ise 29'dur. Samsun'da ise aynı yıl, 10'dan fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı 25'tir. Trabzon'daki işyerlerinin çok küçük bir bölümü gerçekten sanayi niteliğindedir. 1920'lerde işyeri ve çalışan sayısı açısından ilk sırayı alan dal, 297 işyeriyle tarıma dayalı sanayidir. Bunlardan yalnızca 21'i 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluştur ve fındık kırma, tütün, un, çay, şekerleme, helva üretimiyle uğraşmaktadır. Maden işleme ve makine imalat dalında ise 188 işyeri vardır. Bunlardan 119'u tek kişilik, 69'u ise az işçi çalıştıran küçük işletmedir. Genellikle, azınlıkların elinde olan altın işlemeciliğiyle geleneksel bakırcılık bu küçük işyerlerinde sürdürülmüştür. Dokuma sanayi ise 106 işyeriyle üçüncü sırayı almaktadır. Yalnızca 5 işletmede 10'dan fazla kişi çalışmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, keten bezi ve ipek dokumacılığı, ticaretinin gerilemesi ve makineli tezgâhlarla yarışılamaması nedeniyle, yok olmaya yüz tutmuştur. Buna karşılık, yöre halkının geleneksel giysileri olan atkılı – çatkılı peştamalla el dokuması fanila, çorap, yatak çarşafı yapımı sürdürülüyordu. 56 işyeriyle dördüncü sırada yer alan orman ürünleri, sanayide tekne yapım yerleriyle marangozhaneler vardır. Gelişkin deniz ticareti nedeniyle tekne yapımı yaygındır. Bunları 36 işyeriyle inşaat kesimi izlemiştir.

1932'de Trabzon'da, sanayinin gelişmesini sağlamak amacıyla, 1927'de çıkarılmış olan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanabilecek ölçek ve düzeyde 16 kuruluş vardır. Aynı yıl, bu fabrikalarda toplam 542 kişi çalışmaktadır. Kuruluşların 13'ü tarıma dayalı sanayi dalında yer alıyordu. Bunlar fındık kırma fabrikalarıyla balıkyağı ve şekerleme–helva üretim yerleridir. Ötekiler dokuma alanındadır.

1941'de ise Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluş sayısı 4'e inmiştir. Bunlar; yine fındık kırma, balıkyağı ve şekerleme – helva üretimiyle uğraşan kuruluşlardır. Trabzon'daki fındık kırma fabrikaları, fındık iç satımcılarınındı. Eylül – aralık döneminde çalışan bu fabrikaların toplam iç fındık üretim kapasitesi yılda 10

Siraczade Remzi Efendinin bir şekerleme ve tahin fabrikası, Hacı Hüseyinzade Hamdi'nin bir dokuma imalathanesi ve Beşirzade Ali Rızaya ait bir fabrika bulunmaktaydı. (Özel , s. 146.)

tondur. Bunlardan Çırakoğlu Fındık Kırma Fabrikası 1920'de, Yakup Başaran'ın fabrikası 100.000 TL sermayeyle 1943'te, Alemdar Ticaret Şirketi'nin fabrikasıyla Fiskobirlik'in fındık kırma fabrikası 1945'te açılmıştır. Üretilen iç fındık, denizyoluyla İstanbul'a ya da doğrudan Avrupa ülkelerine ve Rusya'ya satılırdı. Fabrika artıkları ise yakacak olarak kullanılırdı.

1950'lerde kurulan en önemli sanayi tesisi, gıda dalında Et ve Balık Kurumu'nun, Balıkyağı ve Balık Unu Fabrikasıdır. Bu dalda ayrıca, tütün bakım ve işleme, bisküvi ve şekerleme imalathaneleri ile özellikle Vakfıkebir'de yoğunlaşan yağ imalathaneleri vardır. Et ve Balık Kurumu'nun Trabzon'daki su ürünlerini değerlendirmeye yönelik Balıkyağı ve Balık Unu Fabrikası, ülkenin bu alandaki ilk kamu kuruluşudur. Merkez İlçe, Akçaabat, Maçka ve Pazar'da yetişen tütünler, Tekel'in yaprak tütün bakım ve işleme atölyelerinde değerlendirilmiştir. Trabzon Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Atölyesi 1954'te Atapark'ın karşısında açılmıştır. Kuruluşta yılda 4.500 ton tütün işleyebilecek kapasitede olan atölyede işlenen tütünler; İstanbul, İzmir, Adana, Malatya ve Bitlis'teki sigara fabrikalarına gönderilmiştir.

Gıda dalındaki kuruluşlardan bisküvi ve şekerleme imalathaneleri de oldukça gelişkindir ve bu alanda, İstanbul'daki üreticilerle yarışabilecek nitelik ve nicelikte üretim yapılmaktadır. Bisküvi üreten başlıca kuruluşlar; Yeni Ülker Kolektif Şirketi, Faik Gürkök Müessesesi, Beşel Kolektif Şirketi, Ak-Ar Bisküvicilik – Şekercilik Kolektif Şirketi'dir. Şekerleme üretenler ise; Mehmet Arıkan, Bozkurt Kolektif Şirketi, Cemal Salyam ve Mahdumları Kolektif Şirketi, Yağcıoğlu Kolektif Şirketi'dir.

Taşa – toprağa dayalı sanayi dalında ilk fabrika Mahmut Salih Ongan'la oğulları Ekrem ve Haluk Ongan, Yomra'nın Şana Köyü yakınında 1952'de bir tuğla – kiremit fabrikası kurmuşlardır.

İlin geleneksel sanatlarından olan deri işleme işi anlamına gelen sepicilik önemli ölçüde gerilemiştir. Sivas, Erzurum, Kars ve Erzincan'dan sağlanan derileri işleyerek, İstanbul'a satan şirketler arasında Osman Çolak Vidala İmalathanesi ile Aydın Çolakoğlu ve Kardeşleri Kollektif Şirketi en önemlileridir.

Çay, tütün, fındık, su ürünleri fabrikaları daha çok mevsimlik üretim yapan görece küçük ölçekli kuruluşlardır.

Mensucat Fabrikası: Birinci Dünya Savaşı sırasında binası yapılan ancak savaş nedeniyle 1922 yılında açılan "Trabzon Ticaret Fabrikası Türk Anonim Şirketi"[405] Kavak Meydanı Ayasofya Caddesi üzerindedir. İpek üretimi yapacak olan fabrika, kelep halinde gelen ipek ile krepdöşin, canfes, saroz, müslin gibi ipeğe ait her çeşit çarşafları üretecektir. Türk Ustabaşı kontrolünde 20 – 25 kişinin çalışdığı fabrikanın sermayesi 4 kişi tarafından karşılanmıştır. [406] Gayet iyi bir şekilde kurulan bu şirket maalesef kötü yönetim ve ortaklar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden 1928 yılında kendini tasfiye etmiştir.

Küçük Sanayi: Osmanlılar Dönemi'nde keten bezi dokumacılığı, mum üretimi ve tekne yapımı, Trabzon'daki gelişkin küçük sanayi dallarıdır. Ayakkabıcılık ve kuyumculuk da ilin eski el sanatlarındandır. Trabzon'un ünlü çarşısında; çoğunluğu kadın işçilerce yapılan hasır örgüsü, hasıraltın bilezikler, el işi gümüş kamçı ve tespihler, gümüş biblo ve nalınlar, çay tabakları, gülsuyu kutuları, buhurdanlık, divit takımları, sedef kakmalı masalar, sandukalar, aşçı bıçakları, Trabzon baltası, tahta oyma işleri, havlu, pamuklu ve ipekli çarşaflar, ipek kuşaklar satılırdı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bir yandan Avrupa makine ürünlerinin ezici baskısı, öte yandan azınlıklardan olan ustaların Trabzon'dan ayrılması, Türk usta ve yardımcılarının savaşlarda ölmesiyle küçük sanayi gerilemiştir. Küçük sanayide geçmişte önemli olan keten bezi ve ipekli dokumacılığı yok olmuşsa da, yörenin geleneksel giysisi olan peştamal, başörtüsü, iç çamaşırı, çorap, kilim, halı, heybe dokumacılığı özellikle Çarşıbaşı, Beşikdüzü ve Şalpazarı bucaklarında sürdürülmüştür.

Küçük sanayi işyerlerinin yoğunlaştığı bir başka dal ise, orman ürünleri işleme sanayisidir. Kıyı köylerinde özellikle, Sargana ve Cima köylerinde Osmanlılar Dönemi'nden beri yalnızca keser ve balta kullanılarak balıkçı tekneleri yapılır. Her genç kızın bir çeyiz sandığı olan ilde, marangoz atölyeleri ve mobilyacıların yanı sıra, bıçkı, hızar atölyeleri vardır. Sürmene'nin şimşir kaşık ve kelepçeleriyle, ağızlıkları, ağaç oymacılığının yöreye özgü ürünlerdir. Gıda dalındaki küçük işletmeler, mısır unu, bisküvi, ekmek, şekerleme–helva üreten imalathanelerle fındık kırma atölyeleridir.

---

[405] Şirketin sermayesi: 17 Temmuz 1926 yılında 150.000 t.l. sermaye ile kurulan Trabzon Mensucat Fabrikası Anonim Şirketi 15.000 hisseden oluşur. (Odabaşıoğlu, s. 112.)
[406] Odabaşıoğlu, s. 112.

Fındık kırma fabrikalarına işletici kuvvet veren elektrik santrali[407] tesisine, başlangıçta sırf mahalli teşebbüs ve sermaye ile 1926'da başlanmış, iş yürütülmüş ve ilerletilmiş ve son safhada Sümerbank'ın da yardımı ile başarılmıştır. Türkiye'de tabiat kaynaklardan üretilen ve 35 km. hava hatlarıyla yine o yıllardaki ilk Türkiye rekoru olmak vasıflarını taşıyan bol ve ucuz Trabzon elektriğinin, mahalli teşebbüs ve milli sermaye ile başarılması 1930'ları bulmuştur.[408] 1928 yılında ise Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi adıyla sermayesi 320.000 lira olan 100 ortaktan oluşan, 10 kişinin de yönetimde bulunduğu büyük bir şirket Trabzon'daki elektrik sorununu çözmek için kurulmuştur. Bu şirket, Visera mevkiinde kurdurduğu hidroelektrik santrali sayesinde 1929 yılında şehre elektrik vermeye başlamıştır.[409]

4.2.2 Madencilik

İlde; bakır, demir yatakları, kurşun, çinko yatakları saptanmış, bu yataklar, zaman zaman özel kesimce işletilmiştir. Özel kesimce, ilkel yöntemlerle ve düşük verimle gerçekleştirilen maden işletmeciliği daha çok Tonya, Maçka, Vakfıkebir, Çaykara ve Sürmene ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Elde edilen cevher, yurt içi ve yurt dışı pazarlara gönderimiştir. Manganez; Araklı, Arsin, Maçka ve Sürmene'de; bakır, Araklı ve Of'ta bulunur. Vakfıkebir'de çinko – bakır; Tonya ve Yomra'da ise bakır – kurşun – çinko karışımına rastlanmıştır. Demir ve altın, Çaykara ve Sürmene ilçelerinde vardır. Ayrıca Sürmene'de bakırlı pirit yatakları vardır.

1872 Trabzon Vilayet Salnamesi, Of'un yedi köyünde yağlı taş adıyla bilinen bir maden bulunduğu geçmektedir. Ayrıca, Yomra Nahiyesi'ndeki kurşun madeni, deneme niteliğinde işletilmiştir.[410] 19. yüzyıl sonlarında (1890) ilde 120 maden ocağı vardır.[411] Bunlar bakır, çinko, kurşun olup bunların ilk sahipleri İstanbul'da oturan Osmanlı tebaalı kimselerdir. Bilahare bu imtiyazlarını batılı sermayenin temsilcisi olan

---

[407] Trabzon İli enerji gereksinimini, yerli girişimciler ve Sümerbank tarafından 1926'da işletmeye açılan Visera Hidrolektirk Santralı'ndan karşılamaktaydı. Akçaabat'ın 22 km güneyinde Düzköy yolu üzerinde yer alan kanal tipi santralın 2 tane yatay eksenli "pelton grubu" vardı. Projesinde, üretim kapasitesi yılda 449.280 kW-saat olan santralın gücü 2x 0,550= 1,100 MW'dir.Bundan sonra kurulan Giresun'un Tirebolu İlçesi'ndeki Harşit (Doğankent) Hidroelektrik Santralı'ndan da enerji sağlıyordu. Dizel grubunun 200 kW'lik ve 1.136 kW'lik iki santralından küçüğü 1950'de,büyüğü ise 1955'te işletmeye açılmıştır. (**Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7224.)

[408] **15 Yılda Trabzon**, s. 24.

[409] Odabaşıoğlu, s. 118-122.

[410] Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7192.

[411] Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7224.

Osmanlı tebaalı gayrimüslimlere devretmişlerdir. Trabzon'da genellikle takribi 25 ton koza elde edilmekte ve kilosu 12 kuruştan işlem görmektedir.[412] 1897 tahrir sonuçlarına göre Trabzon Vilayetinin maden ve taş oçaklarından yılda 11.060 kuruş hasılat elde edilmektedir. [413]

Trabzon'da 20. Yüzyılın ilk yarısında modern anlamda bir sanayi olmasa da deri, mum, tekstil, sabun, tekstil ve gemi sanayi kollarında bugünkü anlamda atölye diyebileçeğimiz girişimler vardır. Ticaretten sağlanan sermayede, asıl il dışına, özellikle de İstanbul ve İzmir'e akmıştır.

4.3 TİCARET VE ULAŞIM

Büyük bir ticaret yolunun denize açılan kapısı ve doğu ile batıyı birleştiren ticaret merkezi olan Trabzon, Orta Çağ'da çeşitli milletlerden tüccarların mallarını mübadele ettikleri önemli bir pazaryeriydir. İstanbul'la sıkı bağlantısından dolayı Avrupa mallarının İran ve Doğu Anadolu Bölgesi (Erzurum, Sivas, Van ve Bitlis) vilayetlerine olan akışını ve bu bölgelerden Tuna ve Avrupa'ya olan mal akışını sağlamıştır. Tarihi ipek yolu üzerinde yer alması bunda önemli bir etkendir. Tarihsel süreçte Karadeniz kıyılarına yerleşmiş olan Venedik ve Cenevizliler Karadeniz'de deniz ticaretini geliştirmişlerdir. Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin yoğunlaştığı en önemli limanlardan biri olan Trabzon'da toplanan mallar, o dönemdeki Venedik veya Ceneviz gemileri ile yerlerine ulaştırılırdı. Osmanlı Dönemi'nde Karadeniz'deki deniz taşımaçılığını kendisi yapmıştır.

Transit ticaretin gelişmiş olduğu Trabzon'da sadece Avrupayla değil Rusya ve Kafkasya ile de sıkı ticari bağlar vardır. Kafkasya ve Rusya ile deniz yoluyla ticaret yapan Konyalı ve Suriyeli Müslüman tüccarlar, Sivas'ta toplanarak Trabzon'a gelir ve buradan Kafkasya'ya giderlerdi. Yine aynı zamanlarda yünlü kumaşlar, keten ve ipek mallar Trabzon'da işlenerek dışarıya ihraç edilirdi. Trabzon, Osmanlıların eline geçtikten sonra ticari açıdan büyük bir gelişme göstermiş, İran üzerinden gelen ticaret kervanlarının son durağı olmuştur. Bu dönemde, Trabzon'un büyük limanı Çömlekçi'den başka, Polathane (Akçaabat – Korumalı liman), Kanida, Tuzluçeşme,

---

[412] Odabaşıoğlu, s. 88.
[413] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897)**, s. 171.

Taşdirek, Kemerkaya, Mumhaneönü ve Moloz gibi küçük limanları da her türlü ticaret etkinliğine elverişlidir. Osmanlılar devrinde tekrar gelişmeye başlayan Trabzon – İran ticareti 18. ve 19. yüzyıllarda en yüksek seviyesine çıkmıştır. Karadeniz ticaretine dair İngiltere ile imzalanan antlaşmalar sonucu Karadeniz ticareti İngilizlere serbest bırakılmıştır. Bu anlaşmalar:

- 1254 – 1838 Ticaret Mukavelenamesi
- 1277 – 1861 Ticaret Muahedenamesi'dir.

1838'de İngiltere'yle yapılan ticaret antlaşmasından sonra aynı şartlara haiz Fransa hükümeti ile de bir antlaşma yapılmıştır. Bu tarihten sonra Trabzon çarşısı bir Avrupa mahşeri olmuştur. Ancak Avrupa'da sanayi devrimi sonrası fabrikalarda üretilen ucuz mallar yerel piyasaları zora sokmuştur.

Trabzon, Tuna yoluyla gelen ticareti İran'a bağlayan transit limanı olma niteliğini, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, Çarlık Rusya'sının İran ticaretini denetlemek amacıyla Batum'a liman yapması, Batum–Tiflis–Culfa–Tebriz demir yolunun ulaşıma açılmasıyla önemli ölçüde yitirmiştir.[414] Bu da, Trabzon'un ekonomik gelişimini, özellikle de ticaret yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir. Sonuç olarak 1850'li ve 1860'lı yıllarda İran ticaretinin 2/5'sini gerçekleştiren Trabzon, 1900'e doğru bu ticaretin ancak 1/10'ine katılmaktadır.[415] Sonraki tarihlerde 1. ve 2. Dünya Savaşları da Trabzon'da ticaret yaşamını ciddi biçimde sarsmştır.

Savaş yıllarında 1kg. kabuklu fındık 11 kuruştan satılmıştır. O tarihlerde halkın başlıca gıda maddesini teşkil eden mısır, fındık fiyatının üstünde satışa arz edilmiştir. Savaş yıllarından kurtulunca üreticinin baş ürünü olan tütün ve fındığın yükselmiş mısır fiyatları 60 kuruşa düşmüş ve piyasa her geçen yılı müteakip daha normal bir seyir takip ederek istikrara kavuşmuştur. Önceleri ihracatını Trabzon üzerinden yapan, ithalat eşyasını da bizzat Trabzon'a kadar gelmek suretiyle veya muhabere yoluyla temin eden

[414] Trabzon'la Batum arasında her gün birçok vapur işliyor, her gün geniş ölçüde ticari ilişkiler sürüyordu. Türk tebaasından olanların Batum'a girebilmeleri için küçük bir işlemle yetiniliyordu. Buna karşılık Batum'dan Trabzon'a gelenlerin malları dikkatle incelendiği gibi Trabzon'daki Sovyet konsolosunun belgesini taşımayan Ruslar Sovyet tebaasına gösterilen kolaylıklardan yararlanılamıyordu. Mayıs 1921'de Trabzon vilayetinden yapılan bir tebliğde Rusya'nın Karadeniz sahilindeki limanlarına tüccar gemilerin ve motorların girmelerine izin verildiği, götürülecek eşya karşılığında mevcut eşya veya gaz almak suretiyle ticaret yapılabileceği bildirilmişti. Bu ticareti teşvik eden bir husus da Bolşevik Rusya'daki ticari malların yeterli olmamasıydı. (Özel, s. 143.)

[415] Yarismos, s. 287.

doğu bölgesi tacirleri, demiryolunun işletmeye açılmasından sonra İstanbul'a yönelmiş ve her türlü ticari ihtiyaçlarını bu şehir üzerinden temine başlamışlardır.[416]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde yalnızca tarıma dayalı küçük sanayi işletmeleri vardı. İlin doğal ve tarımsal ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayi yavaş ama sürekli biçimde gelişmiştir. Sanayi kesiminin geriliğine karşın, Trabzon'da ticaret gelişmiştir. Trabzon, Cumhuriyet öncesinde Karadeniz'in en gelişmiş ticaret merkezidir. 1. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Rumların ilden ayrılması, Samsun'un bölgesel merkez olarak ön plana geçmesi ve 1962'de Samsun Limanı'nın açılışı, Trabzon'da ticaretin göreli olarak gerilemesine yol açtıysa da art bölgesinin ticaret merkezi olma konumunu korumuştur. Böylece Trabzon ekonomisi, tarım temelinde gelişen bir il olmuştur. Yine de, ilin ulaştırma ve hizmetler kesimlerinin görece gelişkinliği sayesinde, Trabzon'un daha dar bir bölgenin bile olsa, ticaret merkezi konumunu sürdürmüştür. Bu nedenle ticaret, hizmetler ve ulaştırma kesimlerinde çalışanların sayısı oldukça önemli boyutlara ulaşmıştır. İmalat sanayi ise sürekli ama yavaş geliştiğinden bu kesimde çalışanların sayısı çok değildir.

Trabzon, 1. Dünya Savaşı, Rus işgali, göç, kıtlık, milli mücadeleden sonra da Rumların ayrılması gibi sebeplerle büyük bir nüfus kaybı yaşamıştır. 19. yüzyıl sonunda 35.000'e ulaşan kent nüfusu, Cumhuriyet Dönemi'nde ilk nüfus sayımının yapıldığı yıl olan 1927'de 24.600'e düşmüştür. 1940'a değin ekonomik yapısı oldukça durağan kalan kentte nüfus, 1927 – 1940 arasında % 33 artmıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında da il ekonomisi fındık ticaretinin savaştan olumsuz yönde etkilenmesi sonucu gerilediğinden nüfusun bir bölümü il dışına göç etmiştir. 1940 – 1945 arasında kent nüfusu % 9 azalmıştır. Kentin, kendi kırsal kesiminden göç alarak gelişmeye başlaması, 1950'den sonra gündeme gelmiştir. İmalat, ticaret ve hizmet kesimlerinde yapılan yatırımların yoğunlaşması nedeniyle ilin tek göç çekim merkezi uzun süre Trabzon Kenti olmuştur. 1950'lerden sonra ilde sanayi gelişmeye başlamış, balıkyağı ve balık unu, yaprak tütün bakım ve işleme ve tuğla fabrikaları açılmıştır.

Trabzon'da iç piyasanın canlandığı aylar, genellikle destekleme alımlarına konu olan çay, tütün ve fındık gibi ürünlerin satışa sunulduğu dönem olan yaz ve

[416] Çakıroğlu, s. 26-28.

sonbahar aylarıdır. Fındık, iç fındık ve kabuklu fındık olmak üzere iki biçimde satılır. Belli başlı alıcıları Batı Almanya, SSCB ve ABD'dir. İlde, yeterli ekim alanı ve gelişkin bir sanayi olmadığından, pek çok tarım ve sanayi ürünü komşu ilden sağlanmıştır. Ayrıca ile önemli ulaştırma ve eğitim yatırımları yapılmıştır. Trabzon, Karadeniz Bölgesi'nin ulaşım, eğitim vb. hizmetleri yönünden en gelişmiş illerinden biridir. Bu görece gelişkinlik, ticaret kesiminin de canlanmasına yol açmıştır. İl faal nüfusunun bileşimi ve zaman içindeki gelişimi, bu ekonomik yapının bir ürünü ve göstergesidir. Ülke genelinde de 1950'den sora genel katılma oranı gerilemiştir. 1955'te 15+ yaşlardaki faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı binde 507'dir.[417] Aile reisinin, kentte başta sanayi olmak üzere tarım dışı bir kesimde iş bulmasıyla, bu yardımcı aile bireyleri, kentsel kesimde çalışma olanağını yetirmiş, kadınlar ev kadını, çocuklar öğrenci olmuştur. (Tablo 30)

4.3.1 Ticaret

Trabzon, ticaret ve gemicilik kültürü sayesinde Anadolu şehirleri açısından önemli bir Pazar ve transit ticaret merkezi olarak, Anadolu ve çevresinden gelen tüccarların ticari faaliyetlerini gerçekleştirdiği ve uzak bölgelere bağlantı kurabildiği önemli bir ticari merkez olarak dikkat çekmiştir[418] Trabzon'un gerek Anadolu gerekse Karadeniz'deki yerel ve bölgeler arası ticaret ilişkilerinde önemli bir Pazar ve ticaret merkezi olarak önemini sürdürmesinde Trabzon Limanı'nın katkısı büyük olmuştur. Trabzon ithalat ve ihracatını büyük kısmı güvenliği ve sağlamlığı ön planda olan Trabzon Limanı'ndan gerçekleşmiştir.[419] Kara ulaşımın uzun sürmesi, zor ve masraflı olması deniz ulaşımını ve limanı ön plana çıkarmıştır. Trabzon zahire ihtiyaçlarının bile önemli bir kısmını deniz yoluyla dışarıdan temin edilmiştir. İlgili dönemde ihracat denildiğinde il dışına yapılan bütün satışlar, ithalat denildiğinde il dışından olan bütün satışları içermektedir. Özellikle belirtmek istediğimizde ilden diğer Anadolu şehirlerine olan ticarete iç ihracat-ithalat diğer ülkelere yapılan ticarete dış ihracat-ithalat olarak değinilmiştir.

---

[417] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7210.
[418] Öksüz, s. 218.
[419] Necmettin Aygün, **18. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Trabzon: Serander Yayınları, 2005, s. 81.

Cuinet'e göre, Trabzon Limanı'nın 1887–1890 dönemindeki ortalama ihracat değeri yılda 8.000.000 frankdır. Trabzon'a gelen yerli ithalat mallarının önemlileri; pamuklu dokumalar, deri post ve kunduralar, Halep ve İngiltere işi yerli pamuklular, zeytin ve zeytinyağıdır. Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelere gönderdiği mallar arasında ilk iki sarayı 1.489.860 frank ile koyun ve sığır, 979.440 frank ile de tütün almıştır.[420] 1890 Trabzon Limanı'nda gerçekleşen ihracatta Fransa, İngiltere, Avusturya ve Almanya'nın önemli yer tutmuştur. Fransa'ya Trabzon'dan gönderilen mallar arasında tomruk (765.400 frank), işlenmemiş hayvan derisi (582.660 frank) ve fasulye (351.000 frank) ilk sıraları almıştır. İngiltere'ye ise aynı dönemde başlıca keten tohumu (174.112 frank), tomruk (110.000 frank), fındık (78.150 frank) ile mazı, zamk (50.800 frank) satılmıştır.[421]

İthal Malları; gerek Anadolu gerekse İran için Trabzon'a yapılan ithalatın en büyük kısmını tekstil ürünleri teşkil etmektedir. Trabzon'a, Anadolu ve İran için yapılan ithalatın her ikisinde de pamuklu ve yünlü dokumalar ilk sırayı almakta ise de diğer mallar gerek çeşit gerekse umumi ithalattaki oranları bakımında farklılık göstermektedir. 19. yüzyıl sonlarında transit ithalatın dokuma, çay, şeker dışındaki mallar, hem kalem olarak daha az hem de toplam içindeki payı en fazla olduğu sene bile % 18 kadardır. Anadolu ithal malları ise miktarları az olmakla birlikte daha çeşitlidir ve bu sebeple de ithalat içindeki toplam payları daha yüksektir. Dokuma, şeker ve çayı takip eden belli başlı ithal malları ise demir ve bakır gibi madenlerle madeni eşya, kahve ve ipektir.[422]

İhraç Malları; Trabzon limanından yapılan ihracatın, toplam ticaretteki payı 1908'de % 41,3'e varmış, 1910 yılında ise ilk defa ithalatı geçerek % 53,2'ye ulaşmıştır. İhraç malları içinde ilk sırayı alanlar tütün, fındık, deri, fasulye ve 1886'da 16.000 sterlinlik değerden 1887'de 48.000 sterline fırlayan ve devamlı bir artış gösteren büyükbaş hayvanlardır. 1894'e kadar tütün[423] ve bazen biri, bazen diğeri öne geçmek üzere ilk sıraları almışlardır üçüncü ve dördüncü sıraları ise deri ve fasulye paylaşmıştır.

---

[420] Cuinet, s. 30.
[421] Cuinet, s. 31-34.
[422] Kütükoğlu, s. 104.
[423] Trabzon iline ait salnamede 1878 yılında Akçaabat'tan yüz elli batman yani 1.200.000 tütün ihraç edildiği kaydına rastlanmaktadır. Bu miktar her sene artarak 1914'lü yıllarda yine sadece Akçaabat ilçesinden 3–4 milyon kiloya varan bir ihracat gerçekleştirildiği görülmektedir. (Akpınar, s. 541-552.)

1883'den itibaren büyükbaş hayvan ihracı büyük bir sıçrama ile ilk sıraya yükselirken, deri ve fasulye ihraçlarında pek değişiklik olmamıştır. Hayvan ihracatındaki artışın sebebi, İstanbul'un ihtiyacı için Doğu Anadolu otlaklarında yetiştirilen hayvanların kara yolu yerine deniz yoluyla sevkinin tercih edilmesinden kaynaklanmıştır.[424]

Tablo 76
1900 – 1913 Yılları Arası Trabzon'daki İthalat ve İhracat

TOPLAM	Toplam İhracat (T. Limanı)	İhracat		Toplam İthalat (T. Limanı)	İthalat		İHR+İTH TOPLAMI (T. Limanı)
Yıllar		Anadolu	İran		Anadolu	İran	
1899	570.000	-	-	1.325.000	-	-	1.895.000
1900	761.000	536.000	225.000	1.441.000	919.000	521.000	2.202.000
1901	692.000	528.000	163.000	1.669.000	1.027.000	641.000	2.361.000
1902	661.000	484.000	177.000	1.789.000	1.113.000	656.000	2.430.000
1903	692.000	531.000	160.000	1.170.000	1.029.000	682.000	2.402.000
1904	690.000	542.000	149.000	1.544.000	1.045.000	499.000	2.324.000
1905	815.000	582.000	234.000	1.819.000	1.207.000	612.000	2.634.000
1906	995.000	589.000	406.000	2.165.000	1.565.000	600.000	3.160.000
1907	677.000	581.000	96.000	1.823.000	1.460.000	363.000	2.500.000
1908	727.000	714.000	12.000	1.032.000	867.000	165.000	1.759.000
1909	2.836.000	606.000	2.230.000	2.848.000	1.352.000	1.496.000	5.684.000
1910	3.515.000	-	-	3.084.000	-	-	6.599.000
1912	644.000	-	-	1.542.000	-	-	2.186.000
1913	774.000	-	-	2.129.000	-	-	1.355.000

Kaynak: Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986),** Mehmet Sağlam [ve öte] (hzl.), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988, s. 111-114.

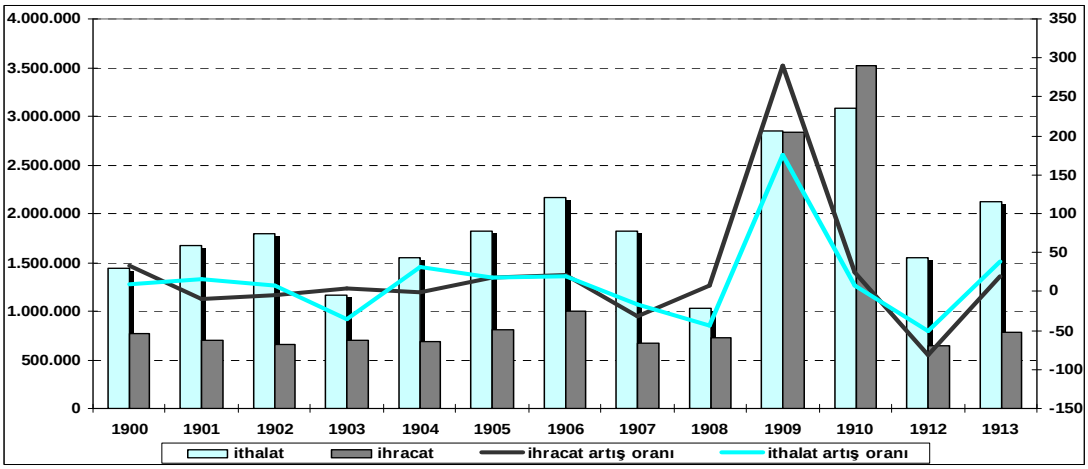

Grafik 9. Trabzon'daki İthalat ve İhracatın Yıllara Göre Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 76**'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

[424] Kütükoğlu, s. 104.

Tablo 77
1898 Trabzon'da Anadolu için İthal ve İhraç Edilen Mallar

İTHALAT										
Pamuklu ürünler	Kahve	Demir-bakır	İpek	Madeni eşya	Çay	Şeker	Diğer	Toplam		
346.370	10.080	21.296	10.840	34.130	17.665	74.380	381.539	896.300		
İHRACAT										
Fasulye	Meyve-zahire	Deri	Fındık-ceviz	Tiftik	Tütün	Ceviz Tahtası	Buğday	B. baş hayvan	Diğer	Toplam
8.815	3.630	18.950	110.340	240	86.490	9.215	7.620	134.640	63.160	443.600

Kaynak: Kütükoğlu, s. 115-117.

1898 yıllında ihraç ürünlerine bakıldığında; fındık % 24,8 tütün % 19,4 deri % 4,2 fasulye % 1,9 ve büyükbaş hayvan % 30'dur.[425] Bazı kayıtlar Trabzon'un 1898 yılındaki ithalatının 65 milyon, ihracatının ise 40 milyon frank olduğunu ve İran transit muamelatının da 15 milyon frank tuttuğunu göstermektedir. 1895'de ithalatın 30 milyon, ihracatın ise ancak 12 milyon frank tahmin edildiğini Kamus-u Alam'da görülmektedir.[426] Trabzon'dan yapılan ihracatta -Anadolu mahsullerin payı birkaç sene müstesna- daima transit ticaretin payı fazladır. Trabzon'dan ihraç edilen başlıca İran malları ise tömbeki, ipek halı ve şaldır.[427] Gerek Anadolu gerekse İran mahsulleri bakımından Trabzon'a yapılan ihracatın büyük bir kısmı Osmanlı topraklarına olmuştur. İhracatın en düşük seviyede kaldığı 1877'de toplam ihracatın % 65,6'sı Anadolu'ya, bunun % 42,8'i ise imparatorluk dâhilinedir.[428]

Tablo 78
Trabzon Vilayeti'nin H. 1306 (1888–1889) Yılındaki Gelir ve Giderleri

Gelirin Adı	**Toplamı**	**İthalatı**	**İhracatı**	**Harcananı**	**Perakendesi**
Rize Rüsumat Müdüriyeti	342.877	197.381	4.175	137.150	4.080
Trabzon Rüsumat Müdüriyeti	3.669.027	3.006.114	93.654	505.171	64.092
Transit Müdüriyet	160.413	-	-	-	160.413
Giresun Rüsumat Müdüriyeti	840.798	401.710	157.945	271.956	9.186
Samsun Rüsumat Müdüriyeti	452.541	38.078	8.697	402.242	35.023
İnebolu Rüsumat Müdüriyeti	1.047.141	392.196	74.730	560.075	20.149
Toplamı	**11.239.335**	**6.510.908**	**8.787.058**	**3.568.575**	**292.943**
1305 yılı geliri	10.742.479	6.109.549	979.715	3.393.940	259.273
Sarf fazlası	496.856	401.359	-	174.634	24.818
İhracat eksiği	1.039.057				

Kaynak: 1309 Trabzon Salnamesi, s. 175'ten aktaran, Musa Çadırcı, "19 yy. İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988)**, Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990, s. 20.

[425] Kütükoğlu, s. 104.
[426] Şemsettin Sami, s. 3007.
[427] Kütükoğlu, s. 105.
[428] Kütükoğlu, s. 105

Tablo 79

1898 Trabzon Limanı İthalat ve İhracatında Başlıca Devletlerin Payları

İHRAÇ											
Osmanlı		**Britanya**		**Fransa**		**Rusya**		**Almanya-Avusturya**		**Diğerleri**	
Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran
308,090	161,765	11,625	11,150	45,575	5,125	20,480	-	55,890	23,480	29,725	6,885
469,855		22,775		50,700		20,480		79,370		36,610	
İTHAL											
Osmanlı		**Britanya**		**Fransa**		**Rusya**		**Almanya-Avusturya**		**Diğerleri**	
Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran	Anadolu	İran
192,890	1,625	302,460	314,270	109,220	67,330	46,170	-	173,735	122,570	71,825	36,555
194,515		616,730		257,550		46,170		296,305		108,380	

Kaynak: Kütükoğlu, s. 120-122.

Avusturya 19. yüzyılın son senelerinde bir hamle yaparak ihracatta ilk sırayı almıştır. 1898 senesinde toplam içindeki bu pay % 11,6'dır.[429] 20. yüzyıl başlarında dış ticarete baktığımızda, Trabzon ihracatının en büyük kısmını Osmanlı topraklarına yaptığı halde diğer Osmanlı limanlarından Trabzon'a gelen mallar kıymet bakımından ancak üçüncü sırayı alır. İthalatta en büyük pay İngiltere'ye aittir. Bu pay 1896'da diğer yıllardan düşük olduğu halde % 40,7'dir.[430] 1890'dan itibaren İngiliz ithalatı azalırken Avusturya – Almanya'nın ithalatı artmıştır. İngiliz ithalatının azalması, Anadolu'dan ziyade İran transit ithalatının azalmasından kaynaklanmıştır.[431] Gerek Anadolu ve gerekse İran için Trabzon'da yapılan ithalatın büyük kısmını tekstil ürünleri oluşturmaktadır.[432] Trabzon'a çalışan Osmanlı ve yabancı bandıralı gemiler arasında rekabet vardır. Bu rekabet sonucu taşıma ücretleri düşmüştür.

[429] Kütükoğlu, s. 105.
[430] Kütükoğlu, s. 105.
[431] Kütükoğlu, s. 105.
[432] Mustafa Özer, "Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticari Hayatı ve Ticari Yapıları: Genel Bir Değerlendirme", **Trabzon Yıllığı 1997**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 88.

Tablo 80

Trabzon Limanı'nda Yapılan Ticaret

	İhracatı (sterlin)					İthalatı (sterlin)				
	Osmanlı	%	Avusturya Almanya	%	Genel toplam	Osmanlı	%	Britanya	%	Genel Toplam
1896	276.230	69	26.250	7	397.775	189.870	28	178.530	26	678.265
1897	295.630	67	41.535	9	443.600	190.270	24	244.350	31	792.280
1898	308.090	65	55.890	12	471.385	192.890	22	302.460	34	886.300
1899	260.864	62	27.805	7	417.800	176.900	21	228.065	28	893.320
1900	289.530	54	103.060	19	536.170	216.800	24	278.410	30	918.550

Kaynak: Kütükoğlu, s. 118-122 ve A. Üner Turgay, "Trabzon", ."Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800–1914)**. Çağlar Keyder ve Y. Eyüp Özveren (Ed.), Gül Çoğolı Güven (çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 71.

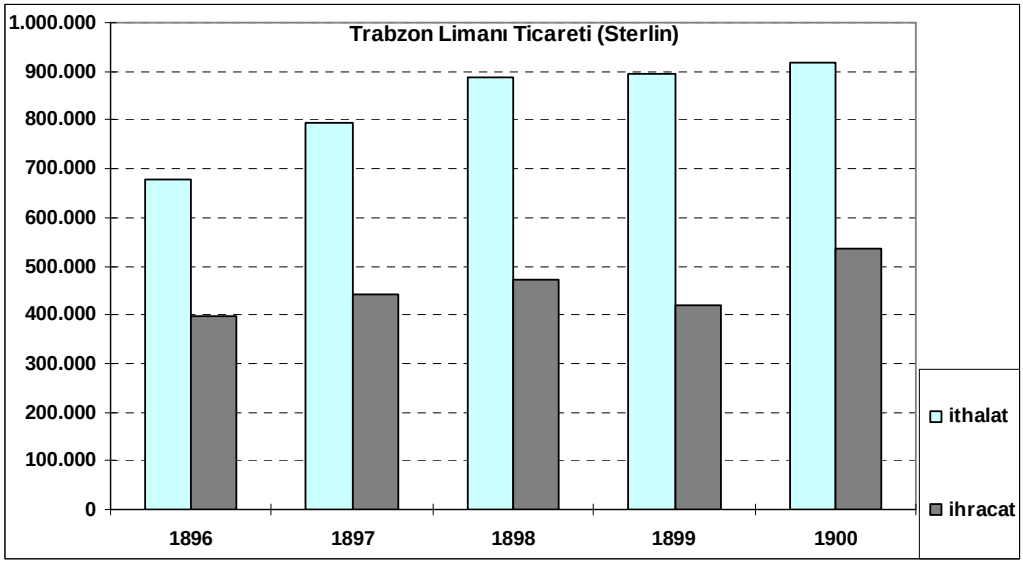

Grafik 10. Trabzon Limanında Yapılan İthalat ve İhracatın Yıllara Göre Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 80'**deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1904 Trabzon Vilayet Salnamesine göre, 1901'de Trabzon Limanı'ndan dışarı satılan mallar arasında kuru üzüm ve badem (7.393.000 kıyye), koyun ve sığır (5.800.000 kıyye), buğday, arpa gibi tahıllar (1.859.000 kıyye), fındık (4.387.000 kıyye), fasulye (3.518.800 kıyye) ile sadeyağ ve yumurtanın (1.310.000 kıyye) büyük yer tuttuğu görülür. (Tablo 81)

Tablo 81
1904 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre, 1901'de Trabzon Limanı'ndan Gelen (İthalat) ve Gönderilen (İhracat) Mallarının Dağılımı

İTHALAT MALLARI	Miktar (kg)	İHRACAT MALLARI	Miktar (kg)
Ürün Adı		**Ürün Adı**	
Tuğla, Kireç, Çimento vb.	2.889.000	Buğday, Mısır Buğdayı, Arpa, Un	1.859.000
Kereste, Direk, Odun	6.525.000	Armut, Elma, Meyve, Sebze	732.000
Petrol Gazı	1.755.300	Zamk, Mazı, Kitre	37.600
Reji Yapımı Tütün ve Sigara	281.400	Keten Tohumu	557.000
Halat, Pamuk, Çeşitli Eşya	1.113.500	Fasulye	3.518.800
Buğday, Mısır Buğdayı, Arpa, Erzak	9.667.500	Kereste, Şimşir, Ağaç Uru	183.500
Un	6.421.500	Fındık	4.387.000
Kahve, Şeker ve Çay	6.295.700	Tütün	2.280.000
Kuru ve Taze Yemiş, Sebze	3.693.400	Çiriş, Kökboya vb.	469.600
Şarap, Bira, İspirto ve Çeşitli Meşrubat	411.900	Sadeyağ ve Yumurta	1.310.000
Makarna, Bisküvi ve Çeşitli Gıda Maddeleri	496.000	Bağırsak, Boynuz, Kemik	70.400
Dokuma, Basma ve Pamuklular	3.352.000	Koyun, Sığır	5.800.000
Çuha, Fes vb.	351.100	Balıkyağı	273.000
Çuval, Kanaviçe, Meşma (lamba)	546.800	Keçi Derisi, Yapağı, Balmumu	517.400
Kadife, Şerit, İpekli Akmeşe	83.400	Tuzlu Balık, Pastırma, Dil	578.400
Çelik, Çinko, Kurşun, Çivi	794.000	Keten Bezi, Balık Ağı	42.500
Demir Çubuk, Putrel vb.	1.248.000	Yerli ve Çeşitli Mal	81.000
Bakır, Kalay, Madeni Eşya	813.000	Transit Eşya	461.800
Makine, Karyola, Soba vb.	1.585.000	Çeşitli Eşya	701.100
Kibrit, Mum vb.	188.000	Şal, İpekli Akmeşe	222.000
İlaç ve İlaç Hammaddesi, Boya vb.	134.000	Kuru Üzüm, Badem vb.	7.393.000
Porselen, Cam, Ayna vb. Zücaciye	955.200	İpek	3.500
Saat, Kordon, Gümüş Takımlar	5.250	Halı, Kilim	480.300
Deri, Sahtiyan, Fotin vb.	582.400	**İhraç Mallar Toplamı**	**31.958.900**
Kitap, Kırtasiye ve Sabun	1.013.000	**İthal Mallar Toplamı**	**51.201.350**

Kaynak: Yurt ansiklopedisi, C. 10, s. 7196.

1911 Yılı İthalatı, 16 Mart 1911 tarihli Alman Konsolos Raporu, harp öncesi Trabzon ithalat durumu hakkında bazı kayda değer bilgiler verir.[433] Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Avusturya'dan 25.000 franklık emaye, İngiltere'den 7.000 franklık çinko, Almanya ve Belçika'dan 40.000 ve Fransa da 10.000 frankla onları izler. Kurşun Fransa'dan 36.000 frank, İtalya'dan 4.000 frank miktarında ithal edilir. İngiltere'den 300.000 franklık bakır, Rusya'dan ise 30.000 franklık ithal edilir. Bu miktarlar şehirde bakırcılık gibi zanaatların dışında ciddi bir endüstri gelişmediğini, diğer madenlerin daha çok konut ve bina yapımı vb. tüketim için ithal edildiğini gösterir.

- Tüketim maddeleri arasında

  - **Ayakkabı:** Almanya'dan 4.000 franklık ithal edilir. (Bu da deri eşya ve ayakkabının yerli üretimce karşılandığını gösterir.)
  - **Cam Eşya:** 35.000 frank miktarı Belçika'dan, 13.000 frank miktarı Almanya'dan ithal edilir.
  - **Porselen:** Sadece Türk kahvesi için 11.500 franklık Almanya, Avusturya ve Rusya'dan ithalat yapılır.
  - **Kırtasiye:** 28.000 frank miktarı Almanya'dan, 12.000 frank miktarı Fransa'dan ithal edilir.
  - **Sigara Kâğıdı:** 280.000 frank miktarı Avusturya'dan, 20.000 frank miktarı Rusya'dan ithal edilir.
  - **Diğer Tüketimler:** Yabancı sabun, parfüm az miktardadır. İlaç vs. gibi malzeme 115.000 frank miktarında ithal edilir. Almanya'dan 6.000 franklık müzik aleti ve 11.000 franklık plak ithal edilir. Gene 50.000 franklık cep saati Avrupa'dan ithal edilir. (4.000 franklık miktarı Almanya'dan). Oyuncak ithali ise 15.000 franka ulaşır. Bu kalemler Trabzon'da bazı basit tüketim malları ve dayanıklı ev eşyası tüketiminin çevre vilayetlere göre arttığını gösterir.[434]

---

[433] Auuswartiges Amt- Handel Nr: 53 Türkei, s. 13 – 15'ten aktaran, Ortaylı, s. 277.
[434] Ortaylı, s. 277-278.

Tablo 82
Almanya Konsolos Raporuna Göre, 16 Mart 1911'de Trabzon'daki İthalat Miktarı (ülkelere göre)

Ülkeler	Miktar (frank olarak)
İngiltere	8.385.000
Avusturya – Macaristan	2.445.000
Fransa	2.185.000
İtalya	1.925.000
Rusya	1.275.000
Almanya	985.000
Belçika	775.000
İsviçre	225.000
Romanya	140.000
Amerika	135.000
Diğerleri	215.000
Toplam	**18.690.000**

Kaynak: İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 278.

Rusya halen un ithalinde, Avusturya ise şekerde öndedir. Osmanlı, yolların bozukluğundan bu havalinin tahıl/un ihtiyacını 1911'de bile iç bölgelerden karşılayamamakta, deniz ulaşımın daha hızlı ve kolay olması sebebiyle dışarıdan temin edmektedir.

1914-1918 yılları arasında, Birinci Dünya Savaşı ve 1916 yılında Trabzon'un istilaya uğraması sebebiyle, gümrük ve istatistik kayıtlarının muhafaza edilememiş olmasından dolayı bugün için üzerinde durulmaya değer rakamların elde edilmesine hemen hemen imkân yoktur.

Trabzon Limanı'ndaki ticaret hacmi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde büyük bir sıçrama göstermiştir. Osmanlılar, kendi kendilerinin en iyi müşterisi olmuşlardır. Bu aslında 1914 yılında imparatorluk içi ticaret hacminin dış ticareti aştığını söylemenin bir başka yoludur.[435] İran transit ticareti hiç hesaba katılmadığı zaman dahi Trabzon ve Samsun'da gerçekleşen ihracatın ortalama 2/3'si Osmanlı ülkelerine yapılmakta, diğer önemli partner ülkenin payı ise ilkinde sadece % 7 ile % 17 arasında kalırken, ikincisi

[435] Kazgan ve Tokdemir, s. 308.

de % 16'dan ibaret bulunmaktadır. Trabzon'da durum değişmektedir. Şöyle ki; Osmanlı ülkelerinin payı ortalama 1/4'i civarında iken, en önemli partner ülke 1/3'e yakın bir hisseye sahip bulunmaktadır. Bu ticarette aslan payını ellerinde tutan İngiltere ve Rusya karşısında diğer ülkelerin rolü ihmal edilebilir düzeydedir. Trabzon – Tebriz transit ticareti etrafında yükselen ticaret, aslında bütün Karadeniz ticareti Osmanlı ülkeleriyle ilişkiler ve nihayet Avrupa'yı da içine alan zengin bir ticari ve mali dünyanın unsurlarını farkında olmadan içinde barındırmaktadır. Yukarıda belirlendiği üzere, 1914 öncesinde Trabzon'dan yapılan ihracatın ortalama 2/3'si Osmanlı ülkelerine yöneliktir. Bugünkü coğrafi sınırlarla karşılaştırılınca bu ticaretin de bir bakıma uluslararası ticaret gibi değerlendirilmesi mümkündür.[436]

1920 – 1921'li yıllarda Trabzon'da 1.800.000 liralık ithalat, 1.820.000 liralık ihracat; Antalya'da 820.000 liralık ithalat, 5.100.000 liralık ihracat; Samsun'da 850.000 liralık ithalat, 5.800.000 liralık ihracat yapılmıştır.[437] 1920'li yıllarda Trabzon'a İstanbul'dan haftada 8 – 10 vapur geliyor, bunlardan doğru gelenler 2, diğerleri 7–8 hatta 10 günde varıyorlardı.[438] Mart 1921 tarihi itibariyle Trabzon'un son 10 ay zarfındaki ithalat ve ihracat rakamları şöyledir:"1.408.035 liralık ithalat, 1.515.132 liralık ihracat"[439] Trabzon'dan ihraç edilen malların başında fındık ve küçükbaş hayvan gelmektedir. 1920 yılında 10.000'den fazla küçükbaş hayvan ihraç edilmiştir.[440] 1921 yılında Rusya'dan yapılan ithalat durdurulmuştur.

1933 yılında Trabzon'daki ekonomik durumla[441] ilgili olarak çıkarılan eserde; Trabzon köylüsü, toprağından alabildiğini aldıktan sonra ailesini memlekette bırakarak senenin kalan yarısını gurbet ellerde geçirirdi. Genelde sahil şehirlerine en başta Zonguldak'a gidilse de bu eskisi gibi gelir getirmemektedir. Trabzon'un en büyük kazanç ve geçinme kaynağı her şeye rağmen sarp ve dar toprağın verdiği ürünlerdir.

---

[436] Kazgan ve Tokdemir, s. 323.
[437] Özel, s. 142.
[438] Çapa ve Çiçek**,** s. 169.
[439] Özel, s. 142.
[440] Çapa ve Çiçek, s. 167
[441] 1933 Yılına Kadar Neler Yapıldı: 3.500.000 Liralık Trabzon –İran Transit caddesi, Transit Ambarı, 18 Zirai Kredi kooperatifi, Ticaret Mektebi, Ticaret ve zahire borsası, Fındık İhracatını murakabe, Elektrik Fabrikası, İki Banka ve Liman Şirketi. (**Cumhuriyetin 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, s. 3.)

Piyasaları canlandıran kuvvet de topraktan gelir; senede vasati 2–3 milyon lira fındıktan, 1 milyon lira tütünden, 1,5 milyonda yumurta, yağ, fasulye gibi toprak mahsullerinden gelir. Böylece senelik vasati hariçten 5– 5,5 milyon lira ile girer. Fakat bu para dışarıdan alınan şeylere yetmemektedir.[442] Senede 1,5 milyon lira un, mısır, şeker, kahve, çay, pirinç ve diğer yenecek maddelere verilmekte, diğer 1,5 milyon da her çeşit mensucat, iplik, kösele ve diğer mensucat için harcanır. Bunlardan başka gaz, sabun, demir, sac, çivi, cam gibi yapı malzemesi, 5,5 milyondan geri kalan 2,5 milyonluk bölüm oluşturur. Memlekette yapılan ithalat ihracattan fazladır. Aradaki farkı ticaret ve küçük sanatlar kapatmaya çalışır. 10 sene evveline kadar çok verimli olan ve bütün Karadeniz sahilinde ihracatı yapılan, Trabzon'un yerleşmiş sanatlarından olan dericilik halen çok gerilemiş ve ihracatı durmuşdur.[443] Cumhuriyet dönemi çalışmalarından olan "balık yağı" fabrikası ile ilk adımı atılan deniz işlerinden balık avcılığı ve konserveciliği ve buna dair işler ve sanatlarda da Trabzon için dördüncü bir iş ve kazanç kaynağıdır.[444]

Türkiye'de 1923 – 1938 döneminde yeni bir iktisadi yapılanma süreci içinde yıllık ortalama % 7'nin üzerinde bir büyüme hızını yakalamış, izlenen dönemde de devam etmiştir. Bunda, cumhuriyet idaresinin iktisat politikalarından değil, aksine ülke sınırlarının değişmesinden iktisadi ve beşeri örgütlenmeye, Sovyet rejimine ve dünya konjonktüründeki alt üst oluşlara kadar bir dizi çok daha genel ve karmaşık etkenler sebep olmuştur.

1938 yılında askeriyeden alınan ambarlar yeniden düzenlenerek antrepo olarak inşa edilmiş ve gümrük binasının ihtiyacı karşılamamasından ve sağlıksız olmasından dolayı yeniden gümrük binaları ve kimyahane vücuda getirilerek transit ticaret geliştirilmeye çalışılmıştır.[445]

20. yüzyıl ilk yarısında dış ticaret acısından Anadolu da ön plana çıkan üç şehir vardır. Bunlar Trabzon, Samsun ve İzmir'dir. Bu şehirlerde liman ticareti daha çoktur. Bu dönemde şehirlerin dış ticaretini karşılaştırabiliriz.

---

[442] **Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, s. 13.
[443] **Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, s. 14.
[444] **Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, s. 16.
[445] **15 Yılda Trabzon**, s. 23.

Tablo 83
Üç Liman Şehrinin İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemi Dış Ticareti

	İthalat (lira)			İhracat (lira)		
	Trabzon	**Samsun**	**İzmir**	**Trabzon**	**Samsun**	**İzmir**
1890	735.000		2.860.000	215.000		4.678.000
1901 – 1905	867.000		3.467.000	213.000		5.387.000
1906 – 1909	1.049.000	433.000 (1896 – 1898)	3.655.000	250.000	729.000 (1896-1898)	5.284.000
1934 – 1938	49.000	72.000	854.000	640.000	613.000	6.960.000
1946 – 1950	13.000	14.980	930.000	79.000	278.000	8.881.000

Kaynak: Haydar Kazgan ve Ertuğrul Tokdemir, "Trabzon Tebriz Yolu", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 308.

Yukarıdaki tablonun (Tablo 83) yakından incelenmesi ile Birinci Dünya Savaşı öncesini Cumhuriyet dönemiyle kıyaslandığında ülkenin olağanüstü bir iktisadi daralma sürecine girdiği, İzmir ticaretindeki nispi ferahlama hesaba katılmazsa, 1950'lere kadar bu limanların büyük bir azalma görülür. Savaş öncesi ithalat değeri düzeyi 1934 – 1938'de İzmir'de % 23, Samsun'da % 16, Trabzon'da % 5; 1946 – 1950 arasında ise sırasıyla % 25, % 3 ve % 1 düzeyine inmiştir. Samsun'a ait veriler, biraz daha eski olduğu için gerek daha sonraki fiyat artışlarını ve gerekse ticaretteki olası gelişmenin izlerini taşımadığından Trabzon'la karşılaştırılınca bu oranlar biraz yüksek görülür. Buna karşılık ihracattaki düşüş aynı derecede sarsıcı değildir. Bir kere yukarıda belirtildiği gibi İzmir'de bir büyüme gözlenmekte ve 1906 – 1909 ortalaması ile karşılaştırıldığı zaman 1934 – 38 arasında yıllık ihracat değeri % 132, 1946 – 50 değeri ise % 168 düzeyinde bulunmaktadır. Bu değer Trabzon ve Samsun için sırasıyla % 256 ve % 31; % 84 ve %38'dir. Bu değişmeler ülkenin iktisadi kaderi hakkında bir fikir verdiği kadar belki daha da önemli olarak bölgesel eşitleşme sürecinin ve sarsıntıların da reddedilmeyecek işaretlerini oluşturmaktadır. Gerçekten Trabzon'un 1900 – 1909 yılları arasındaki ihracatı İzmir'in ortalama % 5'i civarındayken, bu oran 1934 – 1938 arasında geçici olarak % 9'a yükselmiş ve buna karşılık 1946 – 1950 döneminde %1'e kadar düşmüştür. Asıl gerileme ithalatta baş göstermiştir. Osmanlı döneminde Trabzon'dan yapılan ithalat, İzmir'in 1/3'ine yaklaşırken, bu oran 1934 – 1938 döneminde % 6, 1946 – 1950 döneminde % 1'e kadar gerilemiştir. Trabzon ve Samsun arasında benzer bir karşılaştırma yapmak Osmanlı dönemi için ortak yıllara ait verilere erişilemediğinden dolayı mümkün değildir sadece 1899 yılı verileri dikkate alınıp

Cumhuriyet döneminin yukarıdaki yıllarıyla bir arada değerlendirilmiştir. Burada da yine Trabzon'un nispi bir gerileme içinde bulunduğunu belirtebiliriz. Bütün bu gözlemler Cumhuriyet dönemindeki değişmelerden Trabzon liman ticaretinin en ağır şekilde etkilendiğini göstermektedir. Sovyet Rusya'sının; Trabzon'un ihracatında 1934–1938 döneminde beliren nispi büyüklüğüne karşın 1946–1950 döneminde aşırı bir düşüş ile sonuçlanmıştır. Rusya ile ticaret Ekim devriminden sonra çok azalmış Trabzon'un iktisadi varlığını da derinden etkilemiştir. Trabzon liman şehrinin 1934–1938 döneminde neredeyse bir ihracat patlaması bile gerçekleştirmişken, ithalatta İzmir ve Samsun ile az çok bir paralellik içinde çöküntüye girmesinin cevaplarını içermemektedir.[446] Osmanlı'nın 1914'ten önceki son 25 yılının ekonomik gelişmesinin, Cumhuriyetin ilk 25 yılında sağlanan gelişmeden çok daha fazla olduğunun ifade edecek çok sayıda gösterge bulmak mümkündür.[447]

Trabzon'da ise ithalat daima önde gelmiştir, dış ticaretle ilgili tablolarda bunu rahatlıkla görebiliriz**.** Dikkati çeken bir husus da ticaret kıymetlerine bakıldığında İzmir'de ihracat, Trabzon'da ise ithalat ön plandadır. Ayrıca İzmir limanı ticareti yanında Trabzon ticaretinin çok sönük kaldığı da görülmektedir. Tabi ki bunda iki şehrin coğrafi konumlarının büyük bir rolü vardır. İzmir yeryüzü şekilleri bakımında hinterlandı ile bağlantısı çok müsait bir şehirdir. Bu bağlantı, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (Aydın ve Kasaba/Turgutlu) demiryollarının yapımı ile daha da kolaylaşmış ve sürat kazanmıştır. Bu arada rıhtım inşası ile yükleme ve boşaltma işlemlerinde rahatlama sağlandığı da hatırdan çıkarmamak gerekir. Trabzon ise İzmir'deki bu avantajlara sahip olmamakla birlikte özellikle transit ticareti dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca Karadeniz'in en mühim limanı olarak özelliğini muhafaza etmiştir.

Son dönemlerde dış memleketlerden Trabzon'a kimyevi gübre, yedek parça, buğday, biraz da alüminyum getirilir. Bu malların yıllık tutarı 54 milyon lira kadardır. İlimizden dış memleketlere fındık ve tütün satılır. En çok alışveriş yapılan yabancı memleketler; Amerika, Fransa, Almanya, Avusturya, İngiltere, Belçika ve Rusya'dır.[448] İç ticaret düşüktür. Trabzon'un fındık ve tütünden başka önemli bir üretimi yoktur.

---

[446] Kazgan ve Tokdemir, s. 324.
[447] Kütükooğlu, s. 107.
[448] Sınır, s. 102.

Komşu illere taze sebze, balık; İstanbul'a yağ, fasulye, patates gibi toprak ve hayvan ürünleri satılır. Ayrıca levha halinde bakır, banyo kazanları, alüminyum mutfak eşyası gönderilirse de bunların geliri önemli değildir. Bugünkü üretim oranı ve ticaret koşulları bakımından Trabzon canlı ve hareketli bir alışveriş yeri sayılmaz.

4.3.1.1 İran Ticareti

Trabzon en büyük ticaretini İran ile yapmıştır. 19. yüzyıl ortalarında İranlı Müslüman tacirler başta İstanbul, İzmir, Trabzon ve Erzurum olmak üzere Anadolu'nun başlıca vilayetlerinde geniş bir ticaret ağı meydana getirecek topluluklar oluşturmuş ve yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da oturan İran uyrukluların sayısı 16.000 Anadolu'dakilerin ise 10.800'ü bulmuştur. Çoğunluğu Azeri kökenli olan bu İranlıların nüfusu Adana'da 2.714, İzmir'de 955, Halep'te 850, Samsun'da 664, Van'da 448 ve Trabzon'da 270'dir. Bu dağılım İran ticaretinin Avrupa ülkeleri için olduğu kadar Osmanlı ekonomisi açısından da önem taşıdığını ve iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin kurumsallaşmış niteliğini göstermiştir.

Tablo 84
1898 Trabzon'da İran için İthal ve İhraç Edilen Mallar

İTHAL					
Pamuklu Ür.	Çay	Şeker	Diğer	Toplam	
364.025	10.945	70.750	96.630	542.350	
İHRAÇ					
İpek ve koza*	Şal	Tömbeki	Halı	Diğer	Toplam
960+	66.440	29.280	98.080	13.445	208.405

Kaynak: Kütükoğlu, s. 116-118. * (+) işaretli rakamlara afyon dahildir.

1901 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Trabzon'a gelen İran transit mallarının en önemlileri manifatura eşyası, şeker, çay, kibrit, mum, sahtiyan ve kâğıttır. Fransız konsolosunun raporuna göre, 1904 – 1905 yılında İran'ın toplam ithalatı 8.470.000, ihracatı ise 5.610.000 Osmanlı lirasıdır. İran dış ticaretin ülkeler itibariyle dağılımı aşağıda gösterilmiştir.[449]

[449] Kazgan ve Tokdemir, s. 311–312.

Tablo 85
İran'ın Dış Ticareti (1904–1905)

	İthalat (Osmanlı Lirası)	İhracat (Osmanlı Lirası)
Rusya	4.070.000	3.410.000
İngiltere	2.816.000	462.000
Fransa	484.000	Verilere erişilemedi
Türkiye	220.000	792.000
Almanya	64.000	44.000

Kaynak: The levant Herald, October 13, 1906, s. 510'tan aktaran Kazgan ve Tokdemir, s. 309.

Tablo 86
1901'de Trabzon Limanı'na Gelen İran'a Transit Geçişi Yapan Malların Dağılımı

Ürün Adı	Miktar (kg)
Manifatura, Dokuma, Basma vb.	1.998.000
Çuha, İpekli Akmeşe	386.000
Şeker, Çay	1.047.500
Porselen, Cam, Madeni Eşya	569.500
Kibrit, Mum, Sahtiyan, Kâğıt	918.000

Kaynak: Yurt ansiklopedisi, C. 10, s. 7196.

1911 tarihli Tebriz Baş Konsolosluğu'nun raporuna göre; İran ihracat mallarında halılar en büyük öneme sahiptir. 1911 senesinde Azerbaycan'dan ihraç olunan yün halıların kıymeti 15.797.919 franka ulaşmış olup bundan 11.911.090 franklık kısmının Osmanlı Devleti'nden ihraç edilmiştir.

1921 (H.1340) yılında Kızıldize'den (İran sınır gümrüğü) transit olarak 23.675 denk eşya gelmiş ve Trabzon'a gitmiştir. Yine bu yıl içinde Trabzon'dan 28.619 denk eşya gelip geçmiştir. Nakliye işlerinde kullanılan hayvanattan 6.480 lira rüsum ve 22.000 lira temettü vergisi alınmıştır. Her 7 deve 1 kullukçu tarafından sevk ve idare edildiğine göre, 1.571 hizmetkâr, 1.500 katırcı, 460 arabacının İran'a gidiş ve geliş pasaport harcı olarak 7.738 lira, toplam ithalat ve ihracat eşyası 52.294 parçanın her bir parçası 10 paradan 131 lira vezin ücreti tahsil edilmiştir. Trabzon gümrüğünden Kızıldize gümrüğüne 1.045, Kızıldize gümrüğünden Trabzon gümrüğüne 676 transit beyannamesi ve 194 yük pusulası ibraz edilmiştir.[450]

[450] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 18.

19. yüzyılın sonlarında transit yolu boyunca yapılan ticaret, 1,1 milyonunu İran transit ticaretinden olmak üzere 2 milyon Osmanlı lirası gibi büyük bir gelir sağlar ve kent 35.000 nüfusa sahip canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini taşırdı.[451] Ama 19. yüzyıl sonlarındaki bazı olaylar (Kars–Ardahan bölgesinin Rus işgaline uğraması, Culfa – Batum demiryolunu işletmeye açılması, bu dönemde Erzurum'un savaş ve işgallere sahne olması ve 1. Dünya Savaşı'nda Trabzon'un kısa bir süre Rus işgali altına girmesi, azınlıkların çıkardığı karışıklıklar ve Cumhuriyet döneminde Erzurum'un 1934 yılında demiryolu ağına bağlanması) hinterlandın daralmasına, liman olarak işlevinin sönükleşmesine ve kentin nüfus kaybetmesine ekonomik olarak küçülmesine yol açmıştır. Bunların sonucunda transit ticaret ve İran ticareti diğer bölgelere kaymıştır.

4.3.1.2 Fındık Ticareti

Trabzon'un en önemli ihracat mallarından birini oluşturan fındığın yöre halkı için önemi büyüktür. Fındık kuruyemiş olarak kullanılmasından başka fındıktan bir tür yağ çıkarılırdı. İçi çıkarılan fındığın kabuğu da sobalarda odun yerine yakılırdı. Zira fındıkkabuğu hem idareli hem de odunun yaptığı işi fazlasıyla yapardı. 40 – 50 çuval fındıkkabuğu ile bir kış geçirilebilirdi. Fındık ürününün bolluğu, yağının yemeklik, kabuğunun da yakacak olarak kullanılmasından dolayı kıtlık yıllarında Trabzon halkına bir ferahlık yaşatmıştır. Trabzon'dan yapılan ihracatta nerdeyse her dönem fındık başta gelmiştir.[452] Türkler tarafından kurulan ilk fındık şirketlerinin piyasaya girişi 1879–1903 yılları arasına rastlar.[453] 1898 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü'nün çıkarmış olduğu salnamede Trabzon Vilayeti 1897 (1313) yılı fındık istihsalinin 555.600 kantar olup dâhil memleketler ile Avrupa pazarlarına 6.875.900 kilo fındık ihracatı vuku bulduğu yazılıdır.[454]

---

[451] H. Kazgan ve E. Tokdemir, s. 308.
[452] Çakıroğlu, s. 79.
[453] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 32.
[454] Peker**, İşte İktisadi Trabzon ve Fındık,** s. 16.

Tablo 87
Trabzon'un İlk Fındık İhracatçı Firmaları ve Yılları

Firmalar	Yıllar
Türk Firmaları	
Hacı Ali Hafızzade Hasan Rıza	1875
Dikhanzade Zihni	1882
Kürtzade Hacı Hasan	1897
Kırzade Hacı İsmail	1898
İsviçre Firması	
Hochtrasser ve Şürekâsı	1852
Rum Firmaları	
Vasıloğlu	1890
Hacı Kakolidi Yanko	1899
Gorgor Kakolidi	1905
Yazıcıoğlu Kardeşler	1908
Ermeni Firmaları	
Aznovoryan Kardeşler	1888
Coheryan	1893
Çilingiryan Biraderler	1893

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 27.

Bir ziraat memleketi olan Taselya'nın (Yunanistan) 1906 yılındaki kabuklu iç fındık ithalatının 7.628 ton ve 45.808 frank tutarında ve 1907 yılında ise 27.701 ton ve 83.103 frank değerine ulaştığı Terhale Konsolosluğu'nun raporundan anlaşılmaktadır. 1909 yılında Marsilya'ya ihraç edilen 3.223 ton kabuklu badem fındıktan 381 ve iç fındık ithalatı 4.302 tondan 1.524 tonu memleketimiz mahsulü olmuştur.

Tablo 88
Almanya'nın Fındık İthalatı

Yıl	Miktar (kg.)	Fiyatı (mark)
1907	1.859.000	1.611.020
1908	2.270.000	2.045.620
1909	2.911.000	2.670.820

Kaynak: Hamburg Konsoloslu'nun 1907 yılı raporundan aktaran, Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 28.

Amerika'nın Boston şehri ise 1912 yılında fındık ve ceviz ithalatı 3.590 lira kıymetinde olduğunu konsolos raporlarından anlaşılır. 1932 yılında ise Amerika'ya ihraç edilen fındıklar 1.320 ton olup senelik umumi ihracata nazaran % 7.86 ve 200.475

lira tutarındadır. 1914 yılındaki 1.610.000 kilo fındık umumi ithalatı Trabzon'un hissesinin 707.000 olduğu anlaşılmaktadır.[455]

Harici istihbarat kayıtlarına göre de 1913 yılı ile cihan harbini takip eden 1920 yıllarından sonraki iç fındık ithalat değerleri altta verilmiştir.

Tablo 89
İç Fındık İthalatı (1913-1924)

Yıl	Fiyat (mark)
1913	2.539.000
1920	1.141.000
1921	1.050.000
1923	359.000
1924	2.261.000

Kaynak: Ortaylı, s. 278.

11 Ağustos – 16 Aralık 1921 tarihleri arasında sadece Giresun merkez livasından ihraç edilen fındık miktarı 50.181.862 kg.'dır. 6.000 çuval fındık 37 – 40 kuruş fiyatla Marsilya'ya gönderilmiştir. 1923 yılı da fındığın bereketli olduğu bir yıl olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra böyle bir bolluk görülmemiştir. İnsanlar yarlardan, uçurumlardan bellerine ip bağlayarak fındık toplamışlardır. Kumsal; kurutulmak üzere serilmiş fındık sergileriyle dolmuş, maynalar Fransız vapurlarına durmadan fındık taşımışlardır. Ancak fındık üretimindeki bolluk fiyatların düşmesine yol açmıştır.[456]

1923 (R. 1339) yılında istatistik müdüriyetinin Ziraat vekâleti mecmuasında neşredilen Trabzon ili resmi kayıtlarından çıkan rakamlara nazaran bu yıl içinde 6.697.195 kilo kabuklu tombul ve 170.321 kabuklu sivri fındık ihraç edildiği bildirilmiştir. Normal bir ihracat yılı olan 1923'de Trabzon'un Almanya'ya ihraç ettiği fındık miktarı 6.009 ton olup Trabzon'un umumi ihracatına nazaran % 35,80'i olmak üzere 955.583 lira tutarındadır. Ülkemizin dünya fındık piyasasındaki durumunu görmek acısından Romanya örneğine bakılabilir.

[455] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 29.
[456] Özel, s. 142.

Tablo 90
1923 – 1929 Yıllarında Romanya'nın Dünya Pazarlarından İthal Ettiği İç ve Kabuklu Fındıkların Miktarı İle Memleketimizin Bu İthalattaki Hissesi

Yıllar	Umumi İthalat	Memleketimizin Hissesi
1923	1.356.000	282.000
1924	1.801.000	230.000
1925	1.506.000	221.000
1926	1.542.000	191.000
1927	748.000	326.000
1928	369.000	285.000
1929	358.000	269.000

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 30.

Ülkenin Romanya fındık ithalatındaki payı düzenli olarak artmıştır. 1925 yılı verimdeki düşüklüğün beraberinde getirdiği fiyat artışı burada görülebilir. Romanya son yıllardaki ülke payı % 70 leri aşmıştır.

Tablo 91
1925-1934 Yılları Trabzon'dan İhraç Edilen İç ve Kabuklu Fındıkların Kilo ve Kıymeti

Yıllar	Kabuklu Fındık (kg)	İç Fındık (kg.)	Yekün Kıymet (TL)
1925	92.338	3.651.815	4.268.641
1926	1.104.121	1.609.022	2.241.533
1927	950.165	10.873.900	3.341.390
1928	236.711	4.840.455	3.454.978
1929	211.840	2.264.240	3.031.592
1930	2.452.935	4.717.754	4.133.894
1931	289.811	3.515.620	3.115.984
1932	483.992	7.443.885	2.645.575
1933	616.517	5.710.755	2.520.219
1934	508.220	5.438.288	2.083.238

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 31-32.[457]

İhracatın en yüksek rakam verdiği yıllar 1925, 1930, 1936 yılları olduğu görülmektedir.[458] Üretimdeki dalgalanma verimden kaynaklanmaktadır. Verime bağlı

[457] 1923-1950 yılları arasındaki fındık ihracat rakamları için bkz. Ek- 6.
[458] 1931-1937 yılları arasında Trabzon Borsasında işlem gören fındık miktar ve kıymeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ek- 12.

olarak fiyatlarda dalgalanmakta az olan yıllarda iç fındık daha yüksek fiyatlardan satılmaktadır.

Tablo 92
1929 – 1937 Yılları Umumi İhracatı Arasında Trabzon Fındık İhracatının Yüzdesi

Yıllar	Kıymet (T.L.)	Türkiye İhracatı % Oranı	Trabzon'un % Hissesi
1929	4.678.000	3,6	34.9
1930	10.292.000	6,7	41,1
1931	9.272.0000	7,2	28,3
1932	6.946.000	5,7	32,5
1933	7.839.000	8,1	32,4
1934	7.195.000	7,8	34,6
1935	10.215.000	10,64	19,5
1936	13.533.000	11,25	33,7
1937	10.694.000	7,24	32,6

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 32.

1932 yılı ihracatı 1.986 ton olup umumi ihracata nazaran % 11,82 oranında 300.925 lira kıymetindedir. Fındığın toplam ihracatımızdaki payı 1934 ve 1937 yılı dışında artmıştır. Bu ihracatta Trabzon payı ortalaması % 30 civarındadır.

4.3.1.3 Trabzon'daki Temel Ticari Kuruluşlar

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası: 1876 yılında çıkarılan kararname ile memlekette Meclis-i Ticaret ve Ziraat isimli meclislerin kurulması önerilmiştir. Bunlar İstanbul'da kurulduğu gibi mahalli seçkin tüccarlar tarafından taşrada da kurulmuştur. Memleket sandıkları nasıl Ziraat Bankası'nın doğmasına sebep olmuşsa bu meclislerde ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının kuruluşuna sebep olmuştur. [459] Bu yapılanmaya ait ilk olarak 1892 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde rastlanmaktadır. Bu durumda Trabzon Ticaret Odası en erken 1883 ve en geç 1884 yılında kurulduğu düşünülebilir. 1892 Trabzon Vilayet salnamesi'nde Ticaret meclisi, ticaret kanunun tayin ettiği şekil ve usulde olmak ve kendilerine kanunen verilen vazifelerin hududunu aşmamak üzere bir reis ile çok sayıda azadan mürekkep bir vilayet ticaret meclisi oluşturur.(Madde 23) [460]

[459] Odabaşıoğlu, s. 38.
[460] Odabaşıoğlu, s. 23.

1900–1904 yıllarını kapsayan salnamelere baktığımızda Trabzon'da, 1900 yılında Trabzon Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası Meclisi**;** 1 reis ve yardımcısı, 2 müşavir, 8 aza, 2 kâtip ve 1 mübaşirden oluşmaktadır. 1901 yılında Trabzon'da, Trabzon Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası kazalarda şubeler açmış ve merkezden ziraat bölümü ayrılarak ayrı bir oda kurmuştur. 1901 yılında:

- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası: 1 reis ve yardımcısı, 2 müşavir, 8 aza, 2 kâtipten oluşmuştur.
- Trabzon Ziraat Odası: 1 reis ve yardımcısı ve 8 azadan oluşmuştur.
- Akçaabat Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası: 1 reis, 2 aza ve 1 kâtipten oluşmuştur.
- Of Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası: 1 reis, 3 aza ve 1 kâtipten oluşmuştur.
- Sürmene Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası: 1 reis ve 4 azadan oluşmuştur.
- Vakfıkebir Ticaret ve Sanayi Odası: 1 reis ve 3 azadan oluşmuştur.
- Vakfıkebir Ziraat Odası: 1 reis ve 3 azadan oluşmuştur.
- Sürmene Ziraat Bankası Sandığı: 1 reis, 2 aza ve 1 muhasebeciden oluşmuştur.
- Of Ziraat Bankası Sandığı: 1 reis, 2 aza ve 1 muhasebeciden oluşmuştur.
- Vakfıkebir Ziraat Bankası Sandığı: 1 reis ve 3 azadan oluşmuştur.[461]

25 Mayıs 1923'te toplanan sanatkârlar heyeti (tesviyeciler, tornacılar, motorcular, çilingirler, değirmenciler, mühendisler, mermerciler, şekerciler, tenekeciler, marangozlar) azalarını ve 2 Haziran 1923 günüde ustalarını seçmişlerdir. O zamanın müteşebbisleri ise Kurdzade Osman, Hacı Ahmetzade, Mahmut Meraği olarak belirtilmiştir.[462]

Trabzon Ticaret ve Zahire Borsası: 1926'da açılmıştır. Trabzon Ticaret ve Zahire Borsası, açıldığı günden beri vazifesini görerek piyasada fiyat nazımlığı yapmakta, (ihraç edilen; fındık, yumurta ve fasulye ile ithal olunan; un mısır ve buğday) bilhassa mıntıkanın başlıca mahsulü olan fındığın fiyat dalgalanmalarını ve piyasa temayüllerini tespit etmekte, en salim bir ölçü olarak kalmakta ve fırsatçıları devre dışı

[461] Odabaşıoğlu, s. 72-74.
[462] Odabaşıoğlu, s. 106.

bırakmıştır. Moloz mevkiinde bir satış salonu inşa edilmiştir. Moloz iskelesinde 1.100 metrekare arsa üzerine 1.500 liralık modern bina 1940 yılında 20.000 lira sarfla 5 yılda örnek binaya kavuşmuştur.[463] Trabzon'da bundan sonra yapılan bütün alım ve satımlar bu binada yapılır. Bu sayede toplu ve büyük miktarlar üzerinden muamele görür ve hariçte satışın yapılması hemen hemen önlenmiş gibidir.

Trabzon'un başlıca toprak mahsulleri, ihraç maddeleri olarak başta fındık olmak üzere; ceviz, fasulye, patates ile mahallen istihlaki çok fazla olan mısır, un, buğday, yumurta alım satımları borsa salonunda belirli saatlerde yapılmakta ve her günkü piyasa hareketleri ayrıntılı cetveller halinde verilmekte ve alakalılarca takip edilebilmektedir.

Tablo 93
Trabzon Borsasının İş Haçmi (1929-1944)

Yıllar	İş hacmi
1929	2.742.000
1930	3.237.000
1931	2.846.000
1939	3.480.000
1940	2.409.000
1941	4.679.000
1942	5.750.000
1943	8.600.000
1944	8.000.000

Kaynak: Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık,** s.36.

1944 yılı bidayetinde 4355 sayılı ticaret odaları, esnaf odaları ve ticaret borsaları kanununa intibak ettirilmiş bulunan;

Trabzon Ticaret Borsası:

1- Zahire, hububat

2- Fındık, ceviz

3- Yumurta, fasulye

4- Un

5- Patates olmak üzere meslek guruplarına ayrılmış ve bu gurupların azalarından seçilen borsa meclisi ve idare heyeti oluşturulmuştur.

[463] **15 Yılda Trabzon**, s. 24.

Borsada; fevkalade derecede 3, birinci derece 8, ikinci derece 15, üçüncü derece 49, dördüncü derece 105 firma mevcut olup zahire ve hububat meslek grubunda 35, fındık ve ceviz grubunda 61, yumurta, fasulye grubunda ise 23 olarak 10 meslek grubunda 38 ve yalnız patates meslek grubunda da 22 firma bulunmaktadır. Bunlardan başka diğer vilayet ve kazalardan Trabzon'a gelecek borsaya dâhil malları satmak için 4 borsa simsarı ile ayrıca simsarlara ait 2 yardımcı memur vardır.

Trabzon'daki Büyük Firmalar: Nemlizadelerin kurduğu demiryolu şirketinin adı Nemlizade Mahdumları Ticarethanesi'nin sermayesi 1.000.000 TL. idi. Şirketin ortakları Nemlizade Hacı Ahmet, Mahmut, Şükrü, Hamdi, Sabri, Hakkı, Şevki ve Zihni Efendilerdir.[464]

Trabzon'da liman olmadığı için gemilere yolcu ve yük getirip götürme işini deniz vasıtalarıyla ve şahıslar tarafından görüldüğü için zaman zaman sıkıntı ve şikâyetler söz konusu olurdu. Bu işleri görmek ve düzene sokmak için "Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi"[465] kurulmuştur. 1925 yılında kurulan şirket 1937 yılına kadar çalışmasını sürdürmüş daha sonra tasfiye kararı alarak yerini Denizcilik Bankası'na bırakmıştır.

Trabzon'da Ticari Faaliyetlerini Sürdüren Eski Firmalar;

- **Nemlizadeler bugün Nemlioğlu firması:** Nemkol Kollektif Şt. adıyla faaliyetlerini sürdüren ailenin ticari hayatı 16. yüzyıla kadar iner.
- **Hacı Ali Hafız Ailesi:** Bu aile şirketinin evveliyatı 1824 yılı olarak gösterilir. Trabzon'da kurulmuş ve uzun yıllar faaliyet göstermiştir.
- **Arnavudzade Ahmet Efendi:** Kuruluşu 1869 yılında yılana kadar uzanır.

Trabzon'daki Ticari Mekânlar

Trabzon'da çarşı ve hanların bulunduğu Moloz, Pazarkapı ve kemeraltı gibi semtler ticari acıdan çok gelişmiştir. Trabzon'un işlek yerlerinden biri de içinde Erivanlı

---

[464] Odabaşıoğlu, s. 114.

[465] İskele Caddesinde Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi adıyla 1925 yılında limanda yolcu ve yolcu beraberinde gelen eşyanın dışında gelen tüccari ve ağır eşyaların yükleme, boşaltmaları, dalgıçlık dâhiliyesi gibi işlere bakdığını kuruluş sözleşmesinden anlarız. (Odabaşıoğlu, s. 116–117.)

demircilerin, katırcıların, esnaf başlarının, Rum ve ermeni simsarlarının çeşitli lokumlar satan Tatar ve Buharalıların bir arada bulunduğu "sipahi pazarı"(bit pazarı) dır.[466]

Trabzon'daki Hanlar:

1. Anadolu Han
2. Giriğin Han
3. Gümrük Hanı
4. Hacı Kadıoğlu Hanı
5. İki Kapılı Han
6. Kahyaoğlu Hanı
7. Miri Han
8. Müftü Hanı
9. Paşayanoğlu Hanı
10. Sulu Han
11. Yalı Han

19. Yüzyılın son yarısında Trabzon Sancağı'nın pazaryerleri: [467]

Şehir ve Kasaba ve Kura Yeri	**Günü**
Vakfıkebir kasabası	Pazartesi
Akçaabat kasabası	Salı ve Çarşamba
Yomra nahiyesi	Çarşamba
Of kasabası	Çarşamba
Sürmene nahiyesi	Perşembe
Sürmene nahiyesinde Çarşu-yu Kebir	Cuma
Cevizlik aşağı	Çarşamba

Trabzon çarşısında, 19. yüzyılda tüfek ve tabanca, havlular, ipekli ve pamuklu dokuma çarşaflar, ipek kuşaklar ve tahta işleme eşyalar satılmaktadır. Trabzon, ketenden dokunmuş sağlam tülleri ve ipekten mamul dokumalarıyla tanınmış bir şehirdir. Trablus'tan sabun, Kırım'dan sadeyağ; Diyarbakır, Bitlis ve Rize'den bez, Kütahya'dan tabak, Avrupa'dan bal gelmektedir.[468]

---

[466] Özer, s. 89.
[467] Orhan Kılıç, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 199.
[468] Mustafa Öztürk, "19. Yüzyılın Başarlında Trabzon'da Fiyatlar", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**, 2. Basım, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 377.

4.3.1.4 Ticaretin gerilemesi

Birinci Dünya Savaşı'nın başında 84.000 nüfustan ibaret olan Trabzon, savaşın sonunda nüfusu önemli miktarda azaldı. Azalan nüfus yalnız ölen, kaybolan, gurbette kalanlardan ibaret değildi. Geniş hinterlandı ve bilhassa transiti sayesinde büyük bir ihracat merkezi olan Trabzon'da bulunan Rum unsurlardan önemli bir kısmı da memleketi terk etti. Ticari tecrübe ve bilgileri sayesinde Avrupa piyasalarında Trabzon'un üretim ve sanatla yapılmış eserlerin satışını sağlayan bu zümrenin yokluğu uzun seneler iç piyasada kendini hissettirdi. Aynı zamanda hakiki iş gücünü teşkil eden üretici kuvvet de savaşlarda zaafa uğradı; adetçe ve keyfiyetçe harbe denk gelen zamana göre çok azaldı. Bir taraftan Avrupa makine imalatının ezici baskısı diğer taraftan çıkrıkları döndürecek çeşitli sanat mamullerini işleyecek gayrimüslim ustaların Trabzon'dan ayrılması, Türk sanat erbabının cephelerde erimesi yüzünden küçük sanat hayatı tekrar parlayamadı.

Cumhuriyet döneminde Trabzon'da, Osmanlı ülkeleriyle ticareti ve transit ticareti hiç hesaba katmasak dâhi ithalat, Osmanlı dönemindeki değerlerin % 1'ine düşmüş olması bu şehir ve çevresinde olağanüstü bir gelir ve talep azalışını gösterir.[469] Trabzon ekonomik ve sosyal yapısı gereği civar illerden ayrılırdı. Kentte azınlıklara mahsus ve Fransa'daki benzerleri ile boy ölçüşebilecek liseler, ticarete bağlı büyük bir Acem nüfusunun talebinden doğan Acem okulları varlığı Trabzon'un payitahta karşı güçlü bir iktisadi ve ticari otonomiye sahip olduğunu gösterir. Trabzon'da, hatta kentin iktisadi faaliyetlerinin boyutlarıyla orantılı bir şekilde dış dünyayla ilişki içinde ticaretle zenginleşmiş Müslüman Türk tüccar ve eşraf da mevcut olup, yeni dönemde iktisadi yaşamda, ülkeden ayrılan gayrimüslim ve yabancıların yerini almaya aday olmayı düşünecek bir düzeyde dahi bulunuyordu. Şehir ve yakın bölgede geçmişte erişilen gelir ve refah düzeyinin tamamen kaybolduğunu Trabzon liman şehrinin geçmişte bölgeler ve ülkeler arası ticari ve iktisadi faaliyet ve işlemlerde oynadığı olağanüstü rol ve edindiği gelirlerden şimdi artık yoksun kalmış olmasının esaslı bir rolü vardır.[470]

---

[469] Kazgan ve Tokdemir, s. 315.
[470] Kazgan ve Tokdemir, s. 323.

20. yüzyılda başlarında gelişen olaylar, savaşlar, Trabzon'un işgale uğraması, azınlıkların çıkardığı karışıklıklar, çete savaşları ve Trabzon'a alternatif ticaret yollarının güçlenmesi (Culfa – Batum ve Erzurum'un demiryolu ağına bağlanması) ticaretin zayıflamasına beraberinde nüfus azalmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sonunda 20.000'e kadar inen nüfus daha sonra önce çok yavaş artarak 1927'de 24.587'ye, 1935'te 29.682'ye 1945'te ise 29.824'e çıktı. Ticaretin canlandığı dönemlerde nüfusun artış gösterdiği, ticaretin canlılığını yitirdiği dönemlerde ise kent nüfusunda nispi bir gerilemenin olduğu gözlemlenmiştir. Bir zamanlar ithalat ve ihracat merkezi olarak İstanbul'dan sonra hatırlanan Trabzon'un Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının getirdiği yeni şartlar yüzünden, Tuna yolunun kapanması ve transit ticaretinin başka bir istikamette seyretmesi, hinterlandına dâhil vilayetlerin ihtiyaçlarını İstanbul piyasasından temin ederek Trabzon'a uğramadan demir ve kara yoluyla mallarının nakletmeleri ve bilhassa büyük sermayelerin daha müsait bir durum arz eden İstanbul - İzmir gibi piyasalara akması ticaret hacminin daralmasının başlıca sebepleridir.[471]

Trabzon'un ekonomik yapısını, ülkemizin diğer illeri ile karşılaştırdığımızda, bu ilin ekonomik bakımdan fazla gelişmediğini hatta geri kaldığını söylemek mümkündür. Gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminden önce gerekse İmparatorluk döneminde sosyo-ekonomik bakımdan önemli bir konuma sahip olan Trabzon, son dönemlerde sürekli gerileme göstermiştir.

4.3.2 Ulaşım

Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Samsun'dan sonra ikinci önemli ulaşım merkezidir. Topografik yapısı nedeniyle, ulaşım olanakları kısıtlı olan bölgede, iç kesimle bağlantılar ya Trabzon ya da Samsun üzerinden kurulur. Trabzon, bölgenin Doğu Anadolu'yla bağlantısını sağlayan yol üzerindedir.

Trabzon konumunu; bir kıyı ili olması, ticari limanı bulunması ve transit ticaret ile tarihsel süreçte güçlendirmiştir. Karadeniz'den Tuna'ya geçmek suretiyle Orta Avrupa memleketlerine ve boğazlardan açık denizlere kolayca geçilebilmektedir. Tarihi

[471] Çakıroğlu, s. 78.

İpek Yolu'nun geçtiği Trabzon kara-deniz ulaşımını sağlamıştır. Karadeniz üzerinden Doğu Avrupa'ya ve oradan Tuna Nehri kanalıyla Avrupa içlerine kadar oluşan İpek Yolu Trabzon'un güneyindeki Zigana Geçidi'nden geçerek İran üzerinden Orta Asya ve Uzak Doğu'ya kadar kervan yolu olarak uzanır. Bu önemli deniz ve karayolunun birleştiği noktada yer alan Trabzon, çok önemli bir liman ve ticaret merkezi konumundadır. Trabzon'un hemen batısındaki Yoroz Burnu'nun hâkim rüzgârlardan koruduğu Trabzon'un Polathane (Akçaabat) doğal koy limanı, fırtınalı havalarda gemilerin güvenli bir barınağıdır.

Trabzon, İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olma konumunu asırlar boyunca sürdürmüş, ancak coğrafi keşifler sonucu Avrupa ile Uzak Doğu arasında diğer ticaret yollarının devreye girmesi özellikle 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Hint Okyanusu, Akdeniz ve Atlas okyanusuna en kısa deniz yoluyla bağlamış ve böylece Trabzon üzerinden geçen tarihi İpek Yolu'nun önemi giderek azalmıştır.

Doğal bir limanın kıyısında ve Avrupa'yı Tuna yoluyla İran'a ve Asya ülkelerine bağlayan en kısa yol üzerinde yer alan Trabzon, 1850'de Trabzon – Tebriz Karayolu inşa edilip işletmeye açıldığında, Rusya bundan çok etkilenmiş ve tedbir olarak Poti – Tiflis demiryolunu inşa etmiştir.[472]

Trabzon Limanı, Osmanlı Dönemi boyunca, Samsun henüz çok gelişkin bir yerleşme olmadığından Karadeniz'deki en önemli limandı. Kentin transit ticaretine dayalı canlı yaşamı, Birinci Dünya Savaşı'na değin sürmüştür. Savaş sırasında ticaret hacminin daralması, işgaller ve nüfus hareketleri nedeniyle kent ekonomisi sarsılmıştır. Savaştan sonra da, Tuna ülkeleriyle ticaretin kesilmesi ve Batum yolunun canlanması sonucu, transit ticaret Trabzon'dan çok Batum yoluna kaymıştır.[473] 1939'da

---

[472] Fazıl Çelik, s. 52.

[473] Ruslar 1877–78 savaşı sonunda Batum'u topraklarına katarak, büyük ticaret projelerini hayata geçirme fırsatını yakaladılar. Berlin Anlaşması'nın gereği olarak Batum'u serbest bir ticaret limanı yapmayı taahhüt eden Ruslar, bu sözlerini yerine getirmedikleri gibi, Batum'u tahkim etmek suretiyle bir savunma şehri haline soktular. Bu arada kısa bir süre ecnebi ve özellikle İran ticari eşya ve emtiasına çok ağır vergiler uygulayarak, İran-Avrupa transit ticaretini kendi yollarından kestiler. Rusların bu kasıtlı muamelesinin amacı, Rusya'da Rus mallarının devridaimini temin etmekti. Bu gelişmeler sonucu, Osmanlıların hiç dâhil olmadığı halde, İran ticareti yeniden Tebriz-Beyazıt-Erzurum-Trabzon yoluna intikal etti. Kırım savaşı sırasında bu en yüksek noktaya vardı.önceleri Batum limanından Avrupa'ya ulaştırılan İran transit eşya ve emtiası da, artık Trabzon limanı üzerinden sevk edilmeye başlandı. Bu sebeple gelen eşya ve emtiaya yetmeyen Trabzon limanındaki altyapı unsurları yenilendi ve istiab hadleri artırıldı. İskele, sundurma, gümrük, han, telgraf odası, çeşme vb. altyapı gözden geçirilerek, ihtiyacı giderecek seviyeye getirildi. Bu vaziyet 20.yüzyıl başlarına kadar devam etti. (Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon

demiryolunun Erzurum'a dek uzanmasıyla, Trabzon'un art bölgesi içinde kalan Gümüşhane, Kars, Muş ve Van'ın ticaret ilişkileri yön değiştirerek İstanbul'a kaymıştır. 1939'a değin yılda ortalama 20.000 ton yükleme ve 50.000 ton boşaltma yapılan Trabzon Limanı'ndan, bu tarihten başlayarak yılda 10.000 ton yükleme ve 20.000 ton boşaltma yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz mayınlandığından, birçok gemi seferi kaldırılmış, taşıma fiyatları yükselmiş, karayolu ticareti görece ucuzlamıştır. Orta Avrupa ülkeleri, Tuna Irmağı üzerinden İran'a dışsatım yapmaktan vazgeçmiştir. Bütün bu gelişmeler sonucu, Trabzon transit ticareti ciddi darbeler yedi. Daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalar da bu durumu düzeltmeye yetmemiştir.

4.3.2.1 Karayolu

Trabzon; Kafkasya, İran ile Anadolu ve İstanbul arasında bağlantı kurmakta ve İran Anadolu ile Rusya İmparatorluğu'nun güney limanları (Odesa, Kefe, Sivastopal) arasındaki ulaşımın merkez rolünü üstlenmektedir.[474] Trabzon, Kafkasya'nın canlı merkezlerinden biri sayılmaktadır. Rusya'nın Kafkas limanları ve Astrahan ile öne cıkması Trabzon'un ticari konumu geriletmiş ve bu nedenle, Osmanlı hükümeti Trabzon – İran karayolunu canlandırmak için hızla şose yol inşasına başlamıştır.[475] Tarihsel süreç içerisinde Trabzon – Erzurum – Tebriz transit yolunda çok defa büyük çalışmalar ve tamirler yapılmıştır. Transit yolun Erzurum – Trabzon kısmı kışın ulaşıma kapanmakta, iklimsel koşullar ve doğal afetler sonucunda bozulmaktadır. Bu yol verimli bir şekilde sadece yaz aylarında kullanılmaktadır.

Cuinet, 1890'da Trabzon Merkez Sancağı'nda 60.252 kişinin yol yapımında çalışmakla yükümlü olduğunu yazmıştır.[476] 1897 tahrir sonuçlarına göre Trabzon Vilayetinde 568.9 km. yol vardır, buna ilaveten 5.3 km. daha yapılmakta 43 km. tamir edilmektedir.[477] 1907 tarihli rapora göre Trabzon'dan batıya doğru sahil yolu araba trafiğine Akçaabat'a kadar sadece 15 kilometre açıktır. Bu nokta hariç batıya doğru zor

---

Limanı", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** C. 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 383-385.)

[474] Ortaylı, s. 262.

[475] Ortaylı, s. 262-264

[476] Cuinet, s. 20.

[477] Güran, **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897**), s. 284.

bir katır yolculuğu yapılır. Doğuya doğru Rize istikametinde araba yolu yoktur.[478] Büyük harpten önce ve 1914 – 1918'de o günün icaplarına uygun nakliye vasıtası deve kervanları, ticari kafileler bu tarihlerde Trabzon ekonomisinin önemli bir unsuru ve gelir kaynağıdır.[479] Zaman zaman konaklayan birkaç bin deveci, Erzurum ve Erzincan yolunun daimi müşterisi bulunan katırcılar, ticaret merkezi sayılan semerciler de geniş anlamda ip ve urgan üzerine iş yapmaktadır.[480] 1327'de (Hicri) Bekârzade Hacı Hüseyin Kolektif şirketi namı ile Trabzon'un urgan ve pirinç işini esaslı bir suretle ele almıştır.[481] 1917 yılında Trabzon – Erzurum transit yolundan ilk motorlu aracın geçtiği kayıtlara geçmiştir. Zaten Trabzon'da son deve 1936 kışında görülmüş, artık kervan taşımacılığı da tarihe karışmıştır. Ama Trabzon ticaret ve taşımacılığın geçmişe eriştiği hacme bir daha asla erişememiştir. Öyle ki 1875 – 1880'lerde Trabzon'da transit ticarete mahsus 1.000 devenin varlığından söz edilirken,[482] İran Konsolosu da 1898'de şehirden yılda 30.000–40.000 devenin geçtiğini söylemektedir.[483] Aslında Trabzon ticaretinde belirleyici tarihler 1860'lı yıllar ve Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce gelen 1909 ve 1910 seneleridir. 1850 ve 1860'larda İran ticaretinin 2/5'sini elinde tutan Trabzon, 1909 yılında payının 1/10'ine indiğine tanık olur.[484] 1927 tarihli ticari ve iktisadi Trabzon rehberinde, o zamana kadar ihraç mallarının büyük kısmı için transit görevi yapan Trabzon'da transit işlemlerinin hayli azaldığı, hatta Batum'a intikal ettiği, bunda İran sınırındaki gümrük dairesinde yeterli antrepo binalarının bulunmayışının, mallarının günlerce açıkta kalmasının, görevli memurun işlemleri kasıtlı olarak geciktirmesinin, İran'dan devecilerden deve başına 16 – 17 lira vergi talebinin ve nihayet sınırı geçerek Erzurum'a gelen kafile ve ecnebilerde Erzurum – Trabzon arasında seferi men eden eski bir emre dayanılarak Erzurum'da uzun süre alıkoymalarının rolü olduğunu belirtilmiştir.[485]

---

478 Demirel, s. 502.

479 Taşıma ücreti 250–400 kuruş arasında değişen ve 200 kg yük taşıyan develer, bu yolu 12 – 15 günde geçiriyorlardı. 1918 yılından hemen sonra Erzurum'dan Trabzon'a 50,000 deve yük gönderilmiştir. Normal dönemde bu miktar 100.000 deveye kadar çıkmaktaydı. (Özel, s. 141.)

480 Trabzon'dan Tebriz 'e kırk beş günde giden bu develerin taşıdıkları transit yükü yılda elli bin tonu bulmaktadır. Bu gidip gelişten yalnız Trabzon limanına her yıl bir milyon iki yüz bin altın kalıyordu. (Usta, s. 227.)

481 Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 24.

482 Abdulvahap Hayri, **İktisadi Trabzon**, Mirkoviç Matbaası, Trabzon. 1329(R), s. 77.

483 Emre Mardan ve Nimet Özgönül, "Seyahatnamelerde Erzurum", **Toplumsal Tarih**, Nisan 1994, sayı. 4, s. 23.

484 Kazgan ve Tokdemir, s. 305.

485 Türkiye Salan Gazetesi (naşiri), **Ticari ve İktisadi Trabzon**, İstanbul Amed Matbaası, 1926–27, s. 2.

Tablo 94
Trabzon İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklığı

Trabzon – Akçaabat	14 km.
Trabzon – Araklı	41 km.
Trabzon – Arsin	19 km.
Trabzon – Çaykara	87 km.
Trabzon – Maçka	27 km.
Trabzon – Of	61 km.
Trabzon – Sürmene	47 km.
Trabzon – Tonya	65 km.
Trabzon – Vakfıkebir	45 km.
Trabzon – Yomra	13 km.

Kaynak: Yurt ansiklopedisi, C. 10, s. 7229.

Trabzon'da 1921 yılından itibaren başlayan otomobille şehir içi taşımacılığında 1923 yılında Trabzon'un yakın ilçeleri ve şehir içindeki uzak mahaller arasında ulaşımı sağlamak amacıyla Trabzon Otomobil Şirketi kurulmuştur. Başlangıçtaki hatlar Soğuksu ve Akçaabat ile sınırlıyken daha sonraları hat sayısı arttırılmış ve 1930'larda muntazam işleyen otomobil hatları oluşturulmuştur.[486] Trabzon'da şehir içi ulaşım hizmetleri konusunda şehir içi ulaşımın denetimini düzenlenmesi ve taşımacılık gibi hizmetlerin yürütülmesi Trabzon Ticaret Odası Vilayet ve Belediye'nin aldığı ortak kararla yapılmıştır.[487]

Tablo 95
Trabzon İl Merkezinin Çevre İllere ve Bazı Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Trabzon – Rize	75 km.
Trabzon – Gümüşhane	114 km.
Trabzon – Giresun	131 km.
Trabzon – Ordu	177 km.
Trabzon – Artvin	239 km.
Trabzon - Erzincan	265 km.
Trabzon – Erzurum	289 km.
Trabzon – Samsun	341 km.
Trabzon – Ankara	758 km.
Trabzon – Mersin	1.016 km.
Trabzon – İstanbul	1.122 km.
Trabzon – İzmir	1.344 km.

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, C. 10, s. 7229.

[486] Çapa ve Çiçek, s. 91-92.
[487] Çapa ve Çiçek, s. 91.

1922 yılında yeni kurulan bir müessese otomobil ile Erzurum'a ve Kars'a muntazam servis tanzim ettiğini ve bu istikametlere gidecek yolcuların kendi müracaatını ilan etmektedir. (Güzel Trabzon Gazetesi 3 Mayıs 1922)[488]

1933 tarihi itibariyle Trabzon'da şehir dâhilinde 84 km. yol vardır. Bunun 43 kilometresi şose, 3 kilometresi parke, 32 kilometresi kaldırım ve 6 kilometresi de toprak sokaktır.[489] 1933 yılında, şehirde kayıtlı ve şehir dâhilinde bulunan vasıtaların sayısı ise şu şekildedir : 119 otomobil, 29 kamyon, 120 kamyonet, 73 yük arabası ve sahilde işleyen 39 motor ve 27 kayıkdır.[490] Belediye'nin şehir içi ulaşımına girmesi 1937 yılında 6,38 liraya aldığı bir otobüs ile başlamıştır.[491] 1950'lerde karayolları ve motorlu taşıt araçlarının gelişmesi ise, Trabzon'u Ortadoğu ticaretinin tümüyle dışına itmiştir.

Trabzon'daki anayollar; sahil yolu, transit yol ve Bayburt yolu olarak üçe ayırılır. Karadeniz kıyı yolu, bu yoldan ayrılarak güneye uzanan Trabzon – Gümüşhane – Erzurum – İran transit yolu tarihi yollardır. Sahil yolunda, batıdan doğuya sıralanırsa; Vakfıkebir, Akçaabat, Trabzon, Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene ve Of bu yol üzerindeki başlıca yerleşmelerdir.

Trabzon – İran transit yolu,[492] Trabzon için yol denilince kuşkusuz ilk akla gelen transit ticaretin geçiş noktası olan Trabzon–Erzurum yoludur. 19. yüzyıldan beri Trabzon'un gündeminden çıkmayan Trabzon-Erzurum demir yolu 1923 yılında Chester[493] projesi kapsamında yeniden gündeme gelmiş Trabzon'un ileri gelenleri ve gerekse siyasi çevreler tarafından Ankara'ya yapılan politik baskılarla gelişme sağlanmaya çalışılmış ve Trabzon Belediyesi Erzurum Belediyesi ile birlikte hareket ederek TBMM ve Nafıa Vekâleti nezdinde girişimlerde bulunmuşlarsa da bir sonuç elde

---

488 Odabaşıoğlu, s.103.
489 **Belediyeler**, s. 901.
490 Çiçek, agm, s. 606.
491 Çapa ve Çiçek, s. 97.
492 Trabzon'dan İran hududundaki Kızıldize'ye kadar uzanan 640 kilometrelik yol. Çoruh'u Karasu'yu, Arası 'ı, Murat'ı çeşitli köprülerle geçip Zigana 'da 2200'ü Kop'ta 2400 Tahirgediği'n de 2800'ü aşan üç büyük hörgüçlü yol. Karadeniz'i İran'la Hint'e en kısa tabi olarak bu yol bağlıyor. Bu yol coğrafi şartlar ve kar sebebiyle sadece haziran, Temmuz, Ağustos ayları rahat bir şekilde kullanılabiliyordu. (Usta, s. 226.)
493 Chester projesi Türkiye ile Amerika arasında görüşülen demir yolu yapım projesidir. ABD'li Colby M. Chester 1911de şirketi aracılığıyla Sivas-Van arasında, daha sonra Musul ve Kerküke de yan hatlarla bağlanacak bir demiryolu hattı kurmak ve bu hattı Akdeniz kıyısındaki Yumurtalık'a (Adana) kadar uzatarak burada liman yapmak için bâzı teşebbüslerde bulundu. Bu işler karşılığında demiryolu çevresinde petrol da dâhil bütün mâdenleri işletme hakkını isteyen şirketin teklifi kabul edilip ön anlaşma yapıldıysa da, Meclis-i Mebûsan tarafından 1925 yılında reddedildi.

edilememiştir. Tarihsel süreç içerisinde pek çok kez gündeme gelen, plan ve projesi yapılıp girişimlere başlanan Trabzon – Erzurum demiryolu hattı daha öncekileri gibi yine rafa kaldırılmıştır. Cumhuriyet Hükümeti demiryolu yerine transit yol adı altında mevcut karayolunun genişletilmesi projesini uygulamaya başlamıştır.[494] Erzurum – Trabzon arasında transit yolunun inşası; Cumhuriyet Hükümeti'nin bu meseleyi ancak 1931 yılında fiilen ele aldığını, bu proje için ayrılan 3.500.000 TL tahsisatın 10. yılda 2.400.000 TL. si harcanarak yolun yeniden yapılıyormuşçasına onarıldığını, 1934 yılı sonuna kadar Erzurum ile sınır arasında kalan kısmının tamamlanması düşünülmüşse de[495] 1938 yılına kadar ancak tamamlanmıştır. Bu yol, Trabzon Kent merkezinde Karadeniz kıyı yolundan ayrılır. Güneye uzanarak, Maçka ilçe merkezinden sonra, Zigana Geçidi'nde il sınırları dışına çıkar. Torul'dan doğuya kıvrılarak, Gümüşhane ve Bayburt üzerinden Erzurum'a ulaşır. Yolun, Gümüşhane – Erzurum sınırındaki Kop Geçidi yakınında küçük bir bölümü stabilize, kalanı asfalttır. 1938 yılı itibariye milyonlar harcanarak, yapılan Trabzon – İran hududu transit güzergâhında transit nakliyatını en emin ve en seri biçimde temini için Devlet, otobüs ve kamyonet servisi ayarlamış, Trabzon – Tebriz'e karşılıklı bir nakliyat tesis edilmiştir. 1938 yılında transit ticari malların iyi bir şekilde muhafazası için Trabzon'da bu işe elverişli büyük ve mükemmel bir transit antrepo yapılmıştır.[496]

İl sınırı içindeki bir başka devlet yolu da, Bayburt'ta (Gümüşhane) Trabzon – Erzurum yolundan ayrılarak, kuzeye uzanan 915 nolu yoldur. Hemen hemen tümü stabilize olan 112 km.lik bu yol, Çaykara ilçe merkezinden geçer ve Of ilçe merkezinde Karadeniz kıyı yoluna bağlanır.

4.3.2.2 Denizyolu

Osmanlı döneminde Trabzon, gerek batı ve gerekse doğu için birçok sahalarda bilhassa ticari sahada akla gelen ilk liman şehridir. Karayollarının tam yapılmadığı, emniyet altına alınmadığı için Trabzon ve limanı yolun kısa ve ucuz olması bakımından

---

494 Çiçek, agm, s. 604.
495 **Cımhuriyetin 10. yılında Trabzon**. s. 21.
496 **15 Yılda Trabzon**, s. 24.

daima tercih edilmiştir. Çünkü Tebriz – Erzurum – Trabzon,[497] öbürü de Kafkas etekleri hattıyla Trabzon'a inen iki ayrı yol, Trabzon Limanı'nı önemli kılan unsurlardır. Trabzon deniz ticareti ve limanın taşıdığı büyük öneme rağmen Trabzon'da teşkilatlı bir liman yapılmamıştır. Yük ve eşya taşımacılığı, kayık ve pereme adı verilen motorlarla yapılmıştır. Trabzon tam bir limana kavuşması için 1950'li yılları beklemiştir. 1950'lerde Karadeniz Bölgesi'nin Samsun'dan sonra ikinci önemli limanı durumuna gelen Trabzon yeni yapılan limanı görece küçüktür. 1946–1956 arasında kurulan liman, Denizcilik Bankası'nca işletilmektedir. Limandaki dalgakıranın uzunluğu 850 metredir. Limanda, özellikle savaş nedeniyle artan transit mallar dışında daha çok, fındık, tütün yüklenir; maden cevheri ve gübre boşaltılır.[498]

1900 (Rumi 1316) yılında Trabzon'a gelen ve giden yolculara ait elde edilen istatistik tablosuna nazaran aylar itibariyle muhtelif şehirlerden 20.869 yolcu gelmiş ve aynı müddet zarfında 13.913 yolcu memleketin muhtelif şehirlerine gitmiştir.

Tablo 96
1900 (Rumi 1316) Rusya Gemileri Yolcu Sayıları

Aylar	Gelen yolcu	Giden yolcu
Mart	1.400	1.753
Nisan	1.874	2.159
Mayıs	2.192	563
Haziran	1.491	687
Temmuz	1.626	747
Ağustos	1.929	1.217
Eylül	2.019	1.595
Birinci teşrin	2.369	1.438
İkinci teşrin	2.352	819
Birinci kanun	1.537	1.271
İkinci kanun	850	-
Şubat	1.230	1.056
Toplam	**20.869**	**13.913**

Kaynak: Peker**, İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 18.

Kayıkla taşımacılıkta ise ticaret odası ve belediye fiyatları oluşturarak, Mavnacılar Cemiyeti ile liman idaresi işleyişi düzenleniyordu. Milli Mücadele süresince kayık taşıma işleriyle ilgili düzenlemeler cephane taşımacılığı sebebiyle Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin emirleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Savaşın sona ermesinden

[497] Tebriz'den başlayan bu yol; Hoy, Maku, Bayezit, Diyadin, Aydın Bey, Eleşkirt (Toprakkale veya Mollasüleyman), Hasankalesi (Uzun Hasan'ın kalesi), Erzurum, Bayburt, Gümüşhane (Canca), Torul (Ardasa), Cevizlik (Maçka) hattıyla Trabzon'da son bulunmaktaydı. Trabzon ise, bu anayolun limanıdır. (Tozlu, s. 381.)
[498] **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7230.

sonra kayıkla taşımacılık tekrar gündeme gelmiştir. 1924 yılı kayıkla taşımacılık hizmetlerinin tespiti ticaret odası ile belediye heyetlerinin bir araya gelmesi ile tespit edilmiştir.[499]

1898 yılında Trabzon Limanına 597.287 tonaj kapasitesine sahip 502 buharlı gemi ile, 64.282 tonaj kapasiteli 9.169 yelkenli gemi gelmiştir. [500]

Tablo 97
1900 İstatistiklerine Nazaran 1 yıl İçinde Trabzon Limanı'na Gelip Giden Türk ve Ecnebi Vapurlar İle Yelkenli Gemilerin Sayı, Tonilato ve Mensup Oldukları Devletler

Bayrağı	Vapur Adedi	Tonilatosu	Yelkenli Gemi	Tonilatosu
Osmanlı	164	153.895	6.263	33.169
Avusturya	99	111.214	. -	. -
Fransız	75	102.128	. -	. -
Rusya	65	55.827	47	422
Yunan	49	34.777	. -	. -
İtalya	26	28.713	. -	. -
Almanya	17	23.174	. -	. -
İngiliz	1	1.202	. -	. -

Kaynak: Peker**, İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s.17.

Liman olmadığından gemilere yolcuların gidip gelmesi "Pereme" adı verilen motorlarla yapılırdı. Bu motorlar, liman yapılana kadar uzun yıllar özellikle de Milli Mücadele yıllarında çok büyük iş görmüşlerdir.[501]

Tablo 98
1901 yılında Trabzon'daki Vapur Acenteleri ve Yerleri

Vapur Acenteleri	Sahipleri	Yerleri	V. Adedi
İdare-i Mahsusa	İsmail Efendi	Meydanî Şarki	2
Gürcü - Osmanlı	Kostrapolakı	Semerciler	4
Loyd Namse		Meydanî Şarki	5
Rus Kumpanyası	E. Seramifof	Meydanî Şarki	5
Fransız Mesejeri	Boyacidi Kosti	Meydanî Şarki	2
Fransız Pake	M. Mıgırdiç	Meydanî Şarki	2
Yunan	Rudoknaki	Meydanî Şarki	4
İtalyan	M. Onnik	Meydanî Şarki	
Alman D. Levant Line	Hochstrasser	Semerciler	2

Kaynak: Odabaşıoğlu, s. 67 ve Haydar Kazgan ve Ertuğrul Tokdemir, s. 309-310 eserlerinden derlenerek hazırlanmıştır. (Acente isimlerine bakıldığında her kaynakta birbirine benzese de farklı alınanlar olmuştur. Buna kimi kaynakların yabancı isimlerini alması ve çevirilerin sebep olduğu sanılmaktadır.)

[499] Çapa ve Çiçek, s. 95.
[500] Kütükoğlu, s. 109. 1906 yılı Trabzon liman trafiği için bkz. Ek- 7.
[501] Odabaşıoğlu, s. 85.

1902'de gemi taşımacılığı yapan firma sayısı 10'du ve kumpanyaların hepsi düzenli Trabzon seferleri yapmaktadır. Ancak, acentecilerin bazıları değişmiştir.[502] 1904 yılında şehirde bulunan vapur acentelerine yenileri eklenmiştir. Bunlar; Trabzon Kumpanyası, Kurç Osmanlı, Rus Pens Gagarin acenteleridir. Bu yıl içinde vapurla gelip giden yolcuların adedi bu yıl içinde gelen 19.800, giden 17.649 olmak üzere toplam 37.449 kişidir.[503]

Tablo 99
1901 Yılında Trabzon Limanı'na Gelen Gemi Adetleri ve Sefer Yapan Kumpanyaların Tabiiyeti

Tabiiyeti	Yelkenli	Gemi
Devlet-i Âliye	6.263	164
Alman	-	17
İngiliz	-	1
Rus	47	65
Avusturya	-	99
Fransız	-	75
İtalyan	-	26
Yunan	-	49
Toplam	**6.310**	**496**

Haftalık	Avusturya Llyod	Trieste
	Türk Mahrûsâ[504]	İstanbul
	Türk – Rum Kurdce	İstanbul
	Rus Navigation	Odesa
15 Günlük	Fransız Messageries Maritimes	Marsilya
	Fransız Paquet	Marsilya
	İtalyan General İtalian Navigation	Palermo
	Yunan Panhellenic	Pire
Aylık	İngiliz Westcott and Lawrence	Londra
	Unutid Steam	Kopenhag

Kaynak: Kütükooğlu, s. 101 ve Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 24. Eserlerin derlenerek hazırlanmıştır.

[502] Selahattin Tozlu, s. 386-388.
[503] Odabaşıoğlu, s. 85.
[504] Bu "İrade-i Mahsusa" özel idareye bağlı bulunmaktadır ve Bahriye Nezaretine tabidir.Önceleri bu filo Hassa hazinesi tarafından idare edilmekte iken Abdülaziz devrinde sözü geçen özel idare kurulmuştur. Yaşları eski, hızları az olan bu gemilerin dış hatlara işlemesi beklenemezdi. Bu sebeple Boğaziçi'nde, Marmara'da ve Karadeniz'de Trabzon'a kadar gidip gelmekte idiler. Seferler gayrı muntazam olduğu için halk şikâyetçi idi ve yabancı vapurlar rağbet ediliyordu. (Kılıç, s. 197.)

Tablo 100
1904 Yılı İçinde Trabzon Limanı'na Gelen Gemilerin Bayraklarına Göre Adedi ve Limanlara Bağlı Deniz Vasıtaları

Milliyeti	Adedi	Liman	Pereme	Çapar	Mavuna	Gemi		Toplam
						Ufak	Büyük	
Devlet-i Osmaniye	130							
Almanya	24	Trabzon	84	16	37	318	5	460
Avusturya	36	Akçaabat				165	7	172
Fransa	37	Of				33	-	33
İtalya	24	Sürmene				239	23	262
Rusya	36	Vakfıkebir				112	2	114
Yunan	38	Yomra				27		27
Toplam	**325**	**Toplam**						1.068

Kaynak: Odabaşıoğlu, s. 84.

Trabzon Liman Reisi : Hamdi Bey

Akçaabat Liman Reisi : Salih Efendi

Of Liman Reisi : Osman Efendi

Araklı Liman Reisi : Ömer Latif Efendi

Sürmene Liman Reisi : Mehmet Efendi

Vakfıkebir Liman Reisi: Hacı Ahmet Efendiler[505]

Trabzon'da, İkinci Dünya Savaşı ile ilgili 1939 – 1950 yılları arasındaki limanın boşaltma ve yükleme rakamları tablo 101'de görülmektedir.

Tablo 101
Trabzon Limanı Yükleme ve Boşaltma Miktarları (1939 – 1950)

Yıllar	Boşaltma	Yükleme
1939	52.000 Ton	20.000 Ton
1940	30.000 Ton	18.000 Ton
1941	26.000 Ton	17.000 Ton
1942	24.000 Ton	14.000 Ton
1943	39.000 Ton	24.000 Ton
1944	23.000 Ton	11.000 Ton
1945	22.000 Ton	12.000 Ton
1946	26.000 Ton	18.000 Ton
1947	35.000 Ton	15.000 Ton
1948	40.000 Ton	13.000 Ton
1949	55.000 Ton	20.000 Ton
1950	70.000 Ton	18.000 Ton

Kaynak: Çakıroğlu, s. 29. (miktarlar yuvarlanarak verilmiştir.)

[505] Odabaşıoğlu, s. 84.

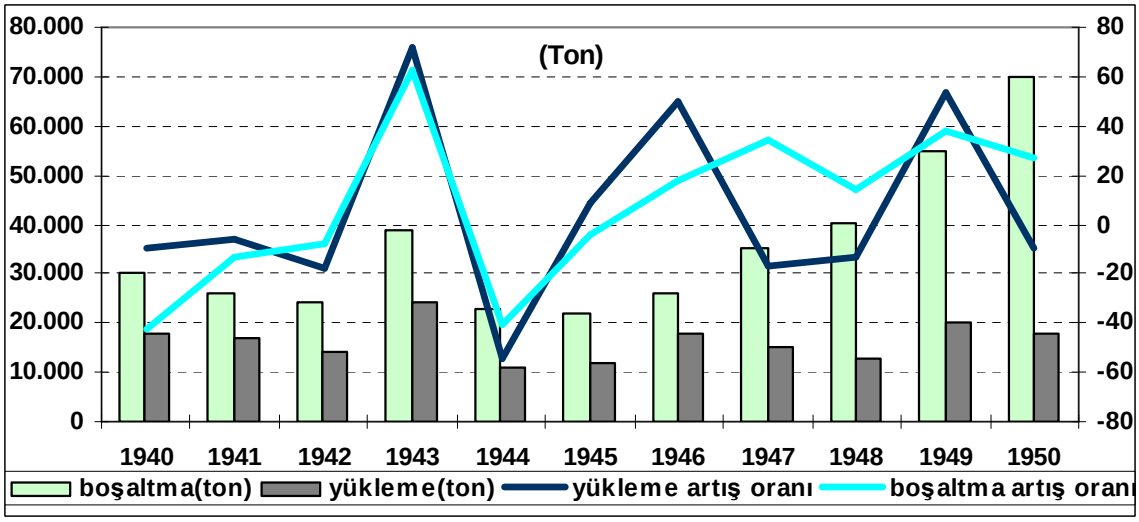

Grafik 11. Trabzon Limanı Yükleme-Boşaltma Miktarları Karşılaştırılması

Kaynak : **Tablo 102**'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Trabzon'a gelen eşya ve ticaret malları birkaç çeşittir. İlki, Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen ve transit olarak İran'a götürülen eşya ve ticaret mallarıdır. Bu eşya ve ticaret malları, Trabzon – Erzurum – Beyazıt yoluyla Tebriz'e sevk edilmektedir. Dolayısıyla gümrük vergileri İstanbul veya sınır gümrüklerinde (genellikle Erzurum'da ve bazen Beyazıt'ta) alınmaktadır. Trabzon Limanı'na gelen eşya ve ticaret mallarının ikinci nevi, limana getirilerek karaya çıkarılanlardır ki, bunların gümrük vergisi Trabzon gümrükçüsüne aittir. Gümrüğü alınan malların geliri de devlet hazinesine kaydedilirdi.[506] Trabzon'da pazarlanmak üzere getirilen mallar vardı ki, bunların geliri de ilgili tüccara ve dolayısıyla şehrin ekonomisine katkı sağlardı. Ticaret hacmi bakımından güney Karadeniz sahillerinin en önemli limanı olan Trabzon Limanı, İzmir'in Ege'de oynadığı rolü hiçbir zaman Karadeniz'de oynayamamıştır. Yani daha çok bir ihraç limanı değil bir ithal limanı olmuştur. Trabzon'un bir diğer özelliği de yalnız Anadolu ticaretinin değil, İran transit ticaretinin de limanı oluşudur.[507]

Trabzon'da yaşayan tüccarların (bilhassa İranlıların) satın alarak parasını Trabzon'a bıraktıkları eşya ve ticaret mallar da önemli bir miktar tutmaktadır.[508]

---

[506] Tozlu, s. 389.
[507] Kütükoğlu, s. 101.
[508] Tozlu, s. 390.

Mondros Mütarekesi sonrasında düşman donanması Milli Mücadele süresince Trabzon ticaretini olumsuz yönde etkilemeye devam etmekle beraber Karadeniz ticareti yine de kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. 1920 yılında İstanbul ile ulaşımının kesilmesinden dolayı Anadolu ile ticaret Antalya, Trabzon ve Samsun limanları vasıtasıyla yapılmıştır.

Demirperde gerisindeki Orta Avrupa memleketleri, Tuna yolu üzerinden İran'a ihracat yapamadıkları için Trabzon transit yolu kapanmış, Karadeniz'in mayınlanması yüzünden vapur seferleri sekteye uğramış veya iptal edilmiş, gece seyri kalkmış, navlunlar yükselmiş, kara nakliyatı daha avantajlı bir duruma girmiş Trabzon hinterlandında ki bütün şehir ve kasabalarda bulunan tacirler mallarını sevk ve ihtiyaçları olan maddeleri temin bakımından Trabzon'u terk ederek kara yolunu tercih etmişlerdir.[509] 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı Trabzon'dan sevk edilen mallarla Trabzon veya civarı için boşalan eşyanın miktarlarını devamlı bir suretle küçülmüştür. Yalnız Trabzon liman inşaatına ait makinelerin limana boşalttığı ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İç Anadolu'dan getirilip Trabzon üzerinden yüklediği hububat dolayısıyla 1943 yılı boşaltma ve yükleme rakamlarında arızi bir yükselme olmuştur.[510]

Trabzon'u çeşitli dönemlerde Erzurum, Erzincan, Tebriz, Bağdat ve Samsun'a bağlayan demiryolu projeleri üzerinden çalışmalar yapılmışsa da uygulamaya konulamamıştır. Doğu Anadolu'nun İstanbul ile yaptığı alım– satım daha çok demir yolu ve diğer karayolları ile olmuştur. İran, Afganistan gibi ülkelerse, Basra Körfezi yolundan mal getirip göndermişlerdir. Bu sebeplerle son dönemlerde Trabzon'un yabancı memleketlerle olan ilişkisi azdır ve dış ticareti de çok zayıflamıştır.

4.4 FİNANSMAN-BANKACILIK

Trabzon'da bankacılığın geçmişi eskiye dayanır. 1863 yılında tesis edilen 2 Milyon lira sermayeli Osmanlı Bankası ve Balkan harbinden önce Atina Bankası ve azınlık Rumların teşkil ettiği bankerler sınıfı ile Trabzon'da para piyasası azınlıkların elindedir.[511]

---

[509] Çakıroğlu, s. 29.
[510] Çakıroğlu, s. 30.
[511] Peker, **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, s. 30.

Ticaretin Rumların elinde bulunduğu zamanlarda bu hizmeti hala müstesna binaları şehri süsleyen bankerler yaparlardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki bankalar banker denen Rum zenginlerinin özel kurumlarıdır. Trabzon'un tanınmış Rum bankerleri arasında, Kabayanidis, Fostropoulo, Kostaki Teofilakos gibi kişiler vardır. Şehrin en lüks binaları bu kişilere aittir. Bu ihtişamlı binalarda daha sonra Yapı ve Kredi Bankası Kabayanidis ait binada, PTT idaresi Fostropoulo ait eski binada ve Kız Enstitüsü Kostaki Teofilakos tarafından inşa ettirilmiş binaya yerleşmiştir.[512]

1900 – 1904 yıllarını kapsayan salnamelerin içeriğine göre 1900 yılında Trabzon'da:

- **Trabzon Ziraat Bankası Meclisi:** 1 reis ve 4 azadan (bankanın şube müdürü, belediye azası, ticaret odası reisi ve azası) oluşmuştur.
- **Ziraat Bankası Şube idaresi:** 5 kişiden (memur, muavin, mukayyıt, kâtip, odacı) oluşmuştur.
- **Banki Osmanî Şubesi:** 5 kişiden (direktör, 2 muhasebeci, veznedar ve kâtip) oluşmuştur.[513]

1902 yılında Trabzon'da, Ticaret ve Ziraat Odaları'nda küçük değişmeler olmuştur. İlçelerdeki Ziraat Bankası Sandıkları, Ziraat Bankası Meclislerine dönüşmüştür.[514] Trabzon Ziraat Bankası çalışanları 7 kişiye, Banki Osmani çalışanları ise 9 kişiye çıkmıştır.[515]

Birinci Dünya Savaşı'nın tasfiye ettiği Rum bankerlerinin yerine, Trabzon'un tanınmış ailelerinden Nemlioğulları ve bir kısım yerli tacirler mahalli bankalar kurmuşlarsa da bankacılık bilgisine sahip elemanlar bulamadıkları için bu sahada başarı sağlayamamışlardır.[516] Sonra Türk parası ile ulusal bankalar kurulmuştur. Trabzon'da da bu ulusal bankaların şubeleri açılmaya başlanmıştır. Trabzon'da faaliyette bulunan bankaların içinde en eski olan Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın şubeleridir.

---

512 Sınır, s. 102.
513 Odabaşıoğlu, s. 67.
514 Odabaşıoğlu, s. 78.
515 Odabaşıoğlu, s. 81-84.
516 **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, s. 7228.

1926'da Ziraat Bankası, 1928'de İş Bankası ve Osmanlı Bankası ilde tekrar banka şubelerini açtılar. 1927 yılında Trabzon'da Tasarruf ve İkraz Sandığı Limited Şirketi adıyla 11.250 TL. sermaye ile tasarruf ve ikraz işleri için 45 kişiden oluşan bir şirket kurulmuştur.[517] 1928 yılında Trabzon İktisat Limited Şirketi 40.000 TL. sermaye ile her nevi bankerlik ve sarraflık amacıyla 47 ortakla kurulmuştur. Ayrıca Nemlizade Kaptan Akif Bey de Ticaret Vekâletinden aldığı izinle 15.000 TL. sermaye ile kendi bankasını kurmuş, 1929 – 1938 yılları arasında bankerlik yapmış ve faiz haddi % 12'den borç para vermiştir. Trabzon Bankası Limited Şirketi 1930 yılında 50 ortakla tahminen 100.780 TL. sermaye ile kurulmuşsa da kaynaklarda fazla bilgi yoktur.[518] Trabzon'daki liman işlerini yürüten "Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi" 1937 yılına kadar çalışmasını sürdürmüşse de işi daha esaslı surette temin için liman şirketi sonradan Deniz Bank tarafından satın alınarak liman işleri doğrudan doğruya banka tarafından idare edilmeye başlanmıştır.[519]

Tablo 102
1936 Yılında Milli Bankaların Umumi Vaziyeti (1.000 lira hesabı ile)

İsmi	Ödenmiş Sermaye	İhtiyat Akçesi	Mevduat	İkraz	Kâr	Zarar
Karadeniz Bankası	13.000	4.000	-	7.000	-	-
Trabzon Bankası	20.000	2.000	-	7.000	-	1.009

Kaynak: Odabaşıoğlu, s. 130.

1939'da demiryolunun Erzurum'a dek uzanması ve dünya savaşları nedeniyle ticaretin gerilemesiyle ilde bankacılık da gerilemiştir. İlde ilgili dönem sonlarında 10'a yakın banka vardı. Bunlar merkez, iş, ticaret, yapı ve kredi emlak, kredi denizcilik ve halk bankası şubeleri faaliyet halindedir.[520]

[517] Odabaşıoğlu, s. 118.
[518] Odabaşıoğlu, s. 122-123.
[519] **15 Yılda Trabzon**, s. 31.
[520] Çakıroğlu, s. 81–82.

Sonuç

Büyük bir ticaret yolunun denize açılan kapısı ve doğu ile batıyı birleştiren ticaret merkezi olan Trabzon, Orta Çağ'da çeşitli milletlerden tüccarların mallarını mübadele ettikleri önemli bir pazaryeridir. İstanbul'la sıkı bağlantısından dolayı Avrupa mallarının İran ve Doğu Anadolu Bölgesi (Erzurum, Sivas, Van ve Bitlis) vilayetlerine olan akışını ve bu bölgelerden Tuna ve Avrupa'ya olan mal akışını sağlamıştır. Tarihsel süreçte Karadeniz kıyılarına yerleşmiş olan Venedik ve Cenevizliler Karadeniz'de deniz ticaretini geliştirmişlerdir. Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin yoğunlaştığı en önemli limanlardan biri olan Trabzon'da toplanan mallar, gemilerle yerlerine ulaştırılmıştır.

Trabzon da ticaret 18. ve 19. yüzyıllarda en yüksek seviyesine çıkmıştır. 19. yüzyıldaki uluslararası ticaret açısından Trabzon'un önemi, birbiriyle ilişkili bir dizi olaya bağlıdır. Bunlar, İran ticaretine ilginin artması, Boğazların dolayısıyla da Karadeniz'in uluslararası denizciliğe açılması, Karadeniz'de seyretmeyi daha az tehlikeli hale getiren buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması, Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan ve iç gümrük duvarlarını yıkan ticaret antlaşmalarının yapılması ve Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarının Ruslar tarafından ele geçirilmesi bu dönemdeki ticareti artırmıştır. Bunun büyük bir kısmını İran ile yapılan ticaret oluşturur. Trabzon transit ticareti dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca Karadeniz'in en mühim limanı olarak özelliğini muhafaza etmiştir. Trabzon'un fındık ve tütünden başka önemli bir üretimi yoktur. Trabzon'da ithalat daima önde gelmiştir, dış ticaretle ilgili tablolarda bunu rahatlıkla görebiliriz. 20. yüzyılda Trabzon çarşısı bir Avrupa ticari mallarının pazarı olmuştur. Avrupalı tüccarlar yerli azınlıklarla (Ermeni ve Rum) ticari ortaklıklar kurarak piyasaları ele geçirmişlerdir. Ancak Avrupa'da sanayi devrimi sonrası fabrikalarda üretilen ucuz mallar yerel piyasaları zora sokmuş, üretim bitme noktasına gelmiştir.

Avrupa sanayisinin gelişmesiyle doğu ile batı arasında önemli bir ticaret kavşağı olan Trabzon, transit limanı olarak ilk zamanlar bu gelişmeden payını almıştır. Trabzon, Tuna yoluyla gelen ticareti İran'a bağlayan transit liman olma niteliğini, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, Çarlık Rusya'sının İran ticaretini denetlemek amacıyla Batum'a liman yapması, Batum–Tiflis–Culfa–Tebriz demir yolunun ulaşıma

açılmasıyla önemli ölçüde yitirmiştir. Bu da, Trabzon'un ekonomik gelişimini, özellikle de ticaret yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir.

Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Bolşevik İhtilali'ne bağlı olarak Sovyet Rusya ile ilişkilerin kesilmesi nedeniyle ve iki yıl kadar süren Rus işgali sebebiyle büyük zarar görmüştür. Savaştan önce önemli bir ihracat ve ithalat merkezi olan Kent, savaş sonrasında gündeme gelen yeni ekonomik ve politik ilişkiler ve daha sonra ulaşımda ağırlığın giderek karayoluna kayması sonucunda, bu işlevini yitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı, Rus işgali, göç, kıtlık, Milli Mücadeleden sonra da Rumların ayrılması gibi sebeplerle şehir, büyük bir nüfus kaybı yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başında 84.000 nüfustan ibaret olan Trabzon, savaşın sonunda nüfusu önemli miktarda azalmıştır. Azalan nüfus yalnız ölen, kaybolan, gurbette kalanlardan ibaret değildi. Geniş hinterlandı ve bilhassa transiti sayesinde büyük bir ihracat merkezi olan Trabzon'da bulunan Rum unsurlardan önemli bir kısmı da memleketi terk etmiştir. Ticari tecrübe ve bilgileri sayesinde Avrupa piyasalarında Trabzon'un üretim ve sanatla yapılmış eserlerin satışını sağlayan bu zümrenin yokluğu uzun seneler iç piyasada kendini hissettirmiştir. Aynı zamanda hakiki iş gücünü teşkil eden üretici kuvvet de savaşlarda zaafa uğramış; adetçe ve keyfiyetçe harbe denk gelen zamana göre çok azalmıştır. Bir taraftan Avrupa makine imalatının ezici baskısı diğer taraftan çıkrıkları döndürecek çeşitli sanat mamullerini işleyecek gayrimüslim ustaların Trabzon'dan ayrılması, Türk sanat erbabının cephelerde erimesi yüzünden küçük sanat hayatı tekrar parlayamadı. 19. yüzyıl sonunda 35.000'e ulaşan kent nüfusu, Cumhuriyet Dönemi'nde ilk nüfus sayımının yapıldığı yıl olan 1927'de 24.600'e düşmüştür. 1940'a değin ekonomik yapısı oldukça durağan kalan kentte nüfus, 1927 – 1940 arasında % 33 artmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında da il ekonomisi fındık ticaretinin savaştan olumsuz yönde etkilenmesi sonucu gerilediğinden nüfusun bir bölümü il dışına göç etmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrasında düşman donanması Milli Mücadele süresince Trabzon ticaretini olumsuz yönde etkilemeye devam etmekle beraber Karadeniz ticareti yine de kesintisiz bir şekilde devam etmişti. 1920 yılında İstanbul ile ulaşımının

kesilmesinden dolayı Anadolu ile ticaret Antalya, Trabzon ve Samsun limanları vasıtasıyla yapılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz mayınlandığından, birçok gemi seferi kaldırılmış, taşıma fiyatları yükselmiş, karayolu ticareti görece ucuzlamıştır. Orta Avrupa ülkeleri, Tuna Irmağı üzerinden İran'a dışsatım yapmaktan vazgeçmesi gibi bütün bu gelişmeler sonucu, Trabzon transit ticareti ciddi darbeler almıştır. Daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalar da bu durumu düzeltmeye yetmemiştir. 1954'te Trabzon Limanı'nın yapılması, karayollarının gelişmesi, motorlu taşıt araçlarının artışı, ucuz ulaşım olanaklarıyla ürünleri pazarlama kolaylığı bu durumu değiştirmemiştir.

Ticaretin canlandığı dönemlerde nüfusun artış gösterdiği, ticaretin canlılığını yitirdiği dönemlerde ise kent nüfusunda nispi bir gerilemenin olduğu gözlemlenmektedir. Bir zamanlar ithalat ve ihracat merkezi olarak İstanbul'dan sonra hatırlanan Trabzon'un Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının getirdiği yeni şartlar yüzünden, Tuna yolunun kapanması ve transit ticaretinin başka bir istikamette seyretmesi, hinterlandına dâhil vilayetlerin ihtiyaçlarını İstanbul piyasasından temin ederek Trabzon'a uğramadan demir ve kara yoluyla mallarının nakletmeleri ve bilhassa büyük sermayelerin daha müsait bir durum arz eden İstanbul - İzmir gibi piyasalara akması ticaret hacminin daralmasının başlıca sebepleridir. Trabzon Limanı, Osmanlı Dönemi boyunca, Samsun henüz çok gelişmiş bir yerleşke olmadığından Karadeniz'deki en önemli limandı. 1939'da demiryolunun Erzurum'a dek uzanmasıyla, Trabzon'un art bölgesi içinde kalan Gümüşhane, Kars, Muş ve Van'ın ticaret ilişkileri yön değiştirerek İstanbul'a kaymıştır. Doğu Anadolu'nun İstanbul ile yaptığı alım – satım daha çok demir yolu ve diğer karayolları ile olmuştur. İran, Afganistan gibi ülkeler, Basra Körfezi yolundan mal sevkıyatı yapmışlardır. Bu sebeplerle Trabzon'un yabancı memleketlerle olan ilişkisi azalmıştır ve dış ticareti de çok zayıflamıştır. 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı Trabzon'dan sevk edilen mallarla Trabzon veya civarı için gelen eşyanın miktarlarını devamlı bir suretle azalmıştır. Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Samsun'dan sonra ikinci önemli ulaşım merkezidir. Bugünkü üretim oranı ve ticaret koşulları bakımından Trabzon canlı ve hareketli bir alışveriş yeri sayılmaz.

Trabzon tarımı, sanayi bitkileri üretimine, meyvecilik ve hayvancılığa dayanır. Hayvancılık gelişmesi lazımdır, Ancak, uygun arazi varlığına rağmen hayvancılık potansiyelinin tam olarak değerlendirildiği söylenemez. Trabzon doğu Karadeniz‘in diğer illeri gibi büyük ölçekli ağır sanayi yatırımları açısından uygun bir mekân durumunda değildir.

1900–1950 yılları arasında Trabzon’un ekonomik yapısını, ülkemizin diğer illeri ile karşılaştırdığımızda, bu ilin ekonomik bakımdan fazla gelişmediğini hatta geri kaldığını söylemek mümkündür. Trabzon, son dönemlerde sürekli gerileme göstermiştir. Cumhuriyet döneminde Trabzon’da, Osmanlı ülkeleriyle ticareti ve transit ticareti hiç hesaba katmasak dâhi ithalat, Osmanlı dönemindeki değerlerin çok çok altına düşmüş olması bu şehir ve çevresinde olağanüstü bir gelir ve talep azalışını gösterir. Sayısal verilere baktığımızda Osmanlı’nın 1914’ten önceki son 25 yılının ekonomik gelişmesinin, Cumhuriyetin ilk 25 yılında sağlanan gelişmeden çok daha fazla olduğunu görebiliriz.

KAYNAKÇA

Akbayar, Nuri. “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devletinin Nüfusu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt 5, İstanbul. 1985.

Akın, Cavit. “19. Yüzyılın Son Yarasında Trabzon Vilayeti”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**. 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Akpınar, Mehmet. “Reji Uygulamasına Trabzon Örneği”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**. 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Albayrak, Hüseyin. **Tarih içinde Trabzon Lisesi**. Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Derneği Yayınları, 1987.

Albayrak, Hüseyin. **Trabzon Kültür Tarihine Bir Bakış**. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, 1989.

Albayrak, Hüseyin. **Kuruluşunun 100. Yılında Cudibey İlkokulu**. Trabzon: Cudibey İlkokulu 100. Yıl Yayınları, 1988.

Ana Britannica, Cilt 21.

Ardel, Ahmet. “Karadeniz”, **İslam Ansiklopedisi**. Cilt 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Aydemir, Şinasi ve Saliha E. Aydemir. “Trabzon’un İmarı ve İmar Sorunları”, **Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri.** Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, tarih yok.

Aygün, Necmettin. **18. Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**. Trabzon: Serander Yayınları, 2005.

Bal, Mehmet Akif. **Hatıralarda Trabzon’un Yakın Tarihi (1860–1950)**. Trabzon: ABP Yayınevi, 2004.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kat’i ve Mufassal Neticeler**. Ankara.

Behar, Cem (hzl.). **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500–1927**. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Berber, Metin. “1990’lı Yıllarda Trabzon’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dış Ticaretteki Gelişme Eğilimleri” **Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri**. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, tarih yok.

Berber, Metin. “Trabzon’un Sosyal ve Ekonomik Yapısındaki Gelişmeler”, **Trabzon Yıllığı 1997**. Trabzon: Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları,1997.

Beyoğlu, Süleyman. “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon (1914–1919)”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**. 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Bıjışkyan, P. Minas. **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817–1819**. Hrand D. Andreasyan (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1969.

Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü ve Mülazım M. Eşref. **Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları**. Rahmi Tekin ve Yaşar Baş (hzl.), İstanbul: Osmanlı Araştırmalar Vakfı, 2003.

Bostan, Hanefi. “XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat”, **Doktora tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1993.

CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938.

Cuinet, Vital. **La Turquie d'Asia : Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L’asie Mineure**. C.1, Paris : Ernest Leroux Editeur, 1892.

Çadırcı, Musa. “19 yy. İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988).** Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990.

Çakıroğlu, Sait Bilal. **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, 1964.

Çapa, Mesut ve Rahmi Çiçek. **20. Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam.** Trabzon: Serander Yayınları, 2004.

Çelik, Fazıl. “Trabzon’da Ulaşım ve Tanjant Yolu” **Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri.** Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, tarih yok.

Çelik, Gülfettin. **Gebze: (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) 20. Yüzyıl.** Kocaeli: Gebze Belediyesi, 2004.

Çiçek, Rahmi. “Trabzon’da Yerel Yönetim Düşüncesi ve Şehirleşme Çalışmaları (1919–1933)”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998).** 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **Belediyeler.** İstanbul: Holivut Matbaası, 1933.

Demirel, Muammer. “Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899–1907)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001).** Cilt 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Devlet İstatistik Enstitüsü**, Genel Nüfus Sayımı, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950.**

Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** (İl, 61-Trabzon). Ankara, 2002.

Devlet İstatistik Enstitüsü**, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri. Ankara, 1956.**

Devlet Planlama Teşkilatı, **Kalkınan Türkiye: (Rakamlarla 1923–1968).** Ankara, 1963.

Duman, Mustafa. "Kuruluşunun 100. Yıl Dönümünde Trabzon Lisesi Tarihçesi", **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 87.** Trabzon Kültür Yardımlaşama ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 1987.

Duran, Bünyamin. "Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988).** Mehmet Sağlam [ve öte.] (hzl.), Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları, 1990.

Ergin, Osman Nuri. **Türk Maarif Tarihi.** Cilt 3–4, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941.

Gologlu, Mahmut. **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos.** Ankara, 1973.

Gologlu, Mahmut. **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi.** Trabzon: Serander Yayınları, 2000.

Gökbilgin, M. Tayyip "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", **Belleten.** XXVI/102 (Nisan 1962).

Güran, Tevfik (hzl.). **Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı (1897).** Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Güran, Tevfik (hzl.). **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909, 1913 ve 1914**). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.

Hayri, Abdulvahap. **İktisadi Trabzon.** Trabzon: Mirkoviç Matbaası, (R)1329.

Hayri, Abdulvehap. **İktisadi Trabzon.** Melek Öksüz (der.), Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi. Cilt 9, İsmet Alkan ve Aslan Tufan Yazman (hzl.). İstanbul, 1953.

İmar ve İskân Bakanlığı-Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, **Doğu Karadeniz Bölgesi: Bölgesel Gelişme-Şehirleşme ve Yerleşme Düzeni.** Bölge Planlama Dairesi, 1972.

Karaçavuş, Ahmet. "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998).** 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Karadenizli, Kemal. **Trabzon Tarihi**, Ankara: Trabzon Kalkınma Cemiyeti Neşriyatı, 1954.

Karahasanoğlu, Subutay Hikmet. "Trabzon Vilayeti Salnameleri Bibliyografyası", **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 1988–89**. İstanbul: Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1989.

Karpat, Kemal H. **Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Charcter**, Madison: The University of Wisconsin, 1985.

Kaya, Erol. "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri" **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001),** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Kazgan, Haydar ve Ertuğrul Tokdemir."Trabzon Tebriz Yolu", **Bir Tutkudur Trabzon.** Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.). İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997.

Kılıç, Orhan. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998).** 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Kurat, Aktes Nimet. **Türkiye ve Rusya.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Kütükoğlu, Mübahat S. "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986).** Mehmet Sağlam [ve öte] (hzl.). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988.

Lermioğlu, Muzaffer. **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş**: Hicret Hatıraları. İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949.

Lowry, Heath. **Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması (1461–1583).** Demet Lowry (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi, 1981.

Mardan, Emre ve Nimet Özgönül. "Seyahatnamelerde Erzurum", **Toplumsal Tarih.** Sayı 4, Nisan 1994.

Mc Carty, Justin. **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu.** Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998.

Mc Carty, Justin. **Ölüm ve Sürgün.** Hilmi Yavuz (Ed.), Bilge Umar (çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1995.

Nemlioğlu Candan, **Görsel Belgelerle Trabzon**. İstanbul: Trabzon Araştırmaları Vakfı, 2005.

Odabaşıoğlu, Cumhur. **Trabzon 1869–1933 Yılları Yaşantısı.** Ankara: İlk-San Matbaası, 1956.

Ortaylı, İlber. "19. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", **Bir Tutkudur Trabzon.** Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.). İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997.

Öksüz, Melek. **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon: Toplum-Kültür-Ekonomi.** Trabzon: Serander Yayınları, 2006.

Özel, Sabahattin. **Milli Mücadele'de Trabzon.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Özer, Mustafa. “Trabzon’un Osmanlı Dönemi Ticari Hayatı ve Ticari Yapıları: Genel Bir Değerlendirme”, **Trabzon Yıllığı 1997.** Trabzon: Trabzon Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 1997.

Öztürk, Mustafa. “19. Yüzyılın Başarlında Trabzon’da Fiyatlar”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998).** 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Peker, Kemal. **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık: Tarihçe.** Giresun: Yeşil Giresun Matbaası. 1945.

Peker, Kemal. **Fındık: Tarihçe, Tarımsal, Kültürel, Ticaret, İstihlak Bakımlarından.** Giresun: Yeşil Giresun Matbaası, 1948.

Safran, Mustafa. “XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986).** Mehmet Sağlam [ve öte] (hzl.). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988.

Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Hicri 1319.

Sakaoğlu, Necdet. **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi.** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Sami, Şemsettin.”Trabzon Bahsi”, **Kamus-u Alam.** Cilt 4, İstanbul: Mihriban Matbaası.

Sınır, Sebahattin. **Trabzon’un Tarihi, Coğrafi, Ekonomik, Endüstri, Sosyal Kültürel Durumu.** Trabzon: Sonhaber Basımevi, 1966.

Sırrı Paşa, **Mektubat-ı Sırrı Paşa.** Cilt 1, İstanbul: Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Hicri 1316.

Şakir Şevket. **Trabzon Tarihi.** İstanbul: Umran Matbaası, 1294(H.)

Şimşek, Rasim. **Trabzon Belediye Tarihi I: Osmanlı Dönemi.** Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1993.

Tarakçıoğlu, Mustafa Reşit. **Trabzon'un Yakın Tarihi.** Trabzon: Karadeniz Üniversitesi Rektörlüğü, 1986.

Tekindağ, M. C. Şehabettin “Trabzon”, **İslam Ansiklopedisi.** Cilt 12, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Tezcan, Mehmet. “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001).** Cilt 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Tozlu, Selahattin. “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001).** Cilt 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Trabzon Belediye Başkanlığı, **1997 Trabzon Yıllığı.** Trabzon: Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları, 1997.

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, **Cumhuriyetin 10.yılında İktisat Meydanında Trabzon.** Trabzon: Şark Matbaası, 1933.

Trabzon Valiliği, **Trabzon 2006.** Trabzon, 2006.

Trabzon Valiliği, **Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon 1973 İl Yıllığı.** Trabzon: Trabzon Valiliği, 1974.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Sene 1316, 1318, 1319, 1321, 1329.

Turan, Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye.** İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.

Turgay, Üner. "Trabzon", **Doğu Karadeniz'de Liman Kentleri (1800–1914).** Çağlar Keyder ve Y. Eyüp Özveren (Ed.). Gül Çoğolı Güven (çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Türkiye 1923–1973 Ansiklopedisi. Cilt 2, Hakkı Devrim ...[ve öte.] (hzl.). İstanbul: Kaynak Kitaplar, 1974.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri (vilayet, kaza, şehir ve köyler itibariyle Türkiye nüfusu).** İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

Türkiye Salan Gazetesi (naşiri), **Ticari ve İktisadi Trabzon.** İstanbul Amed Matbaası, 1926–27.

Ural, Selçuk. "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001).** Cilt 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Uraz, Murat. **Trabzon Kültür Hayatı.** İstanbul,1977.

Usta, Veysel. **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon.** Trabzon: Serander Yayınları, 1999.

Yarismos, Stefanos. "19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", **Bir Tutkudur Trabzon.** Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.). İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997.

Yel, Selma. "1914–1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001).** Cilt 1**,** Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öztürk (hzl.). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Yurt Ansiklopedisi: Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını. Vedat Günyol ...[ve öte.] (hzl.). Cilt 10, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1984.

Yüksel, Ayhan. “Trabzon Vilayetinde Yer Adlarını ve İdari Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6–8 Kasım 1998)**. 2. Basım. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000

Zafer Gazetesi, Sayı:4, 23 Aralık 1922.

Ek–1 1319(R) Yılı Osmanlıda Eğitim Durumu

Vilayet	Nüfusu	Okuyan nüfus	Öğr. Nüfusa oranı
Edirne	954.636	100.373	Yüzde 11,36
İdadi, askeri idadi, rüştiye, Darülmuallim, kız rüştiyesi, Hamidiye, Sanayi mektebi, 48 Medrese, 47 gayrimüslim mektebi, 2 yabancı okul ile iptidailer.			
Erzurum	648.010	19.592	Yüzde 3
Merkezde idadi, kazalarda rüştiye,iptidai, merkezde askeri idadi,ve rüştiye, 85 medrese, 10 yabancı okul. İptidailer ve mahalle mektepleri verilmemiştir.			
Adana	424.281	18.749	Yüzde 4,1
Merkezde idadi, kazalarda rüştiye, iptidai, Hamidiye Sanayi Mektebi, ilçelerde rüştiyeler, 106 medrese, 8 gayrimüslim, 6 yabancı okulu var.			
Ankara	850.000	31.081	Yüzde 3,6
Merkezde idadi, büyük sancaklarda idadi ve rüştiyeler. Medreselerin ve mahalle mekteplerinin sayısı verilmemiştir.			
Aydın	1.561.196	144.955	Yüzde 9,2
Merkezde idadiler,İzmir'de Hamidiye Sanayi Mektebi,107 gayrimüslim, 17 yabancımektebi , 521 medrese (bu sayı şüphelidir).			
Bitlis	318.911	11.093	Yüzde 3,4
Merkezde erkek ve kız rüştiyesi,kazalarda 1'er rüştiye, 82 medrese, 18 gayrimüslim okulu.			
Hüdavendigar (bursa)	1.500.000	137.098	Yüzde 9,1
Merkezde ve büyük yerleşim yerlerinde idadi,rüştiye,merkezde Hamidiye Sanayi Mektebi, 328 medrese, 195 gayrimüslim, 5 yabancı okulu bulunmaktadır.			
Diyarbakır	471,462	9.970	Yüzde 3,1
Merkezde Darülmuallimin ve idadi,Hamidiye Sanayi Mektebi,büyük sancaklarda rüştiyeler, 38 medrese,7 gayrimüslim, 5 yabancı okulu.			
Sivas	1.086.455	82.713	Yüzde 7,6
Merkezde idadi, darülmuallimin,askeri rüştiye, inas rüştiyesi,sancak ve kaza merkezlerinde idadiler ve rüştiyeler, 114 medrese, 323 gayrimüslim,9 yabancı okulu.			
Trabzon	1.071.477	106.408	Yüzde 9.9
Merkezde inas rüştiyesi,merkezde ve kazalarda idadiye,rüştiye,merkezde askeri rüştiye, 96 medrese, 36 gayrimüslim, 2 yabancı okulu.			
Kastamonu	970.796	94.840	Yüzde 9,6
Merkezde idadi,tarülmuallimin,sanayi mektebi, 118 medrese, 10 gayrimüslim okulu.			
Konya	894.062	78.840	Yüzde 8,8
Merkezde ve büyük yerleşim yerlerinde idadiler,kız rüştiyeleri, 500'e yakın medrese, 75 gayrimüslim okulu.			
Mahmuretü'l Aziz	575.314	22.411	Yüzde 3,8
Merkez idadi,kazalarda rüştiyeler, 24 medrese, 19 gayrimüslim, 5 yabancı okulu.			
Van	430.000	4.042	Yüzde 0,9
Merkezde ve büyük kazalarda rüştiyeler, 9 gayrimüslim, 2 yabancı okulu.			
İzmit Sancağı	160.000	26.055	Yüzde 16
İdadi, rüştiyeler, 16 medrese, 19 gayrimüslim, 2 yabancı okulu.			
Çatalca Sancağı	80.000	7.578	Yüzde 12,6
1 idadi, 7 gayrimüslim okulu.			
Kala-i Sultaniye Sancağı	140.000	16.525	Yüzde 11,8
Merkezde idadi, kazalarda rüştiyeler, 28 gayrimüslim, 1 yabancı okulu.			
Genel Toplam	12.136.000	912.436	Yüzde 7,5

Kaynak: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1319, "Vilayet-ı Şahane" Kısmı, s. 301–985. ve Maarif Salnameleri'nin hicri 1319 (Miladi 1901) yararlanılarak 2.Abdülhamit Tahta çıkışının 25. yıl dönümünde hazırlanmıştır.

Ek–2 1898-99'da Bugün ki Sınırlarımızda Kalan Osmanlı Vilayetlerindeki Okul ve Öğrenci Sayıları

Vilayet	İptidai	Rüştiye		İdidadi		Gayrimüslim ilk -orta		Yabancı ilk-orta		Genel toplam	
	Okul	Okul	öğr.	Okul	öğr.	Okul	öğr.	Okul	öğr.	Okul	öğr.
Edirne	*204*	*22*	*1442*	*7*	*947*	*50*	*4053*	*2*	*159*	*285*	*6601*
Erzurum	*?*	*12*	*1149*	*2*	*420*	*4*	*453*	*-*	*-*	*18*	*2022*
Adana	*12*	*11*	*855*	*1*	*213*	*9*	*1393*	*6*	*427*	*39*	*2888*
Ankara	*397*	*16*	*736*	*4*	*378*	*21*	*4510*	*-*	*-*	*438*	*5624*
Aydın	*151*	*44*	*2212*	*5*	*695*	*90*	*10876*	*15*	*3719*	*2295*	*17502*
Bitlis	*9*	*6*	*258*	*-*	*-*	*7*	*855*	*-*	*-*	*22*	*1113*
Hüdavendigar	*244*	*35*	*2194*	*5*	*828*	*34*	*5489*	*6*	*655*	*324*	*9166*
Diyarbakır	*11*	*11*	*748*	*1*	*51*	*6*	*640*	*1*	*65*	*30*	*1504*
Sivas	*271*	*22*	*1746*	*2*	*205*	*-*	*-*	*-*	*-*	*295*	*1951*
Trabzon	*229*	*22*	*1542*	*2*	*305*	*31*	*1331*	*2*	*137*	*286*	*3315*
Kastamonu	*55*	*23*	*1536*	*3*	*303*	*10*	*595*	*-*	*-*	*591*	*2434*
Konya	*-*	*29*	*1784*	*1*	*106*	*43*	*5558*	*-*	*-*	*73*	*7448*
Mahmüretü'l Aziz	*6*	*17*	*892*	*1*	*53*	*20*	*894*	*5*	*260*	*49*	*2099*
Van	*66*	*9*	*157*	*-*	*-*	*7*	*776*	*3*	*211*	*85*	*1144*
İzmit Sancağı		*7*	*396*	*1*	*115*	*17*	*4270*	*2*	*211*	*27*	*4992*
Çatalca		*1*	*33*	*1*	*101*	*7*	*1030*	*-*	*-*		*1164*
Kala-i Sultaniye		*4*	*147*	*1*	*126*	*7*	*730*	*-*	*-*		*1303*
Toplam	*2155*	*219*	*17.827*	*37*	*4846*	*363*	*43453*	*42*	*5844*	*3217*	*72.270*

Kaynak: Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Hicri 1319, 'vilayet-i şahane' kısmı. s.301–985 den aktaran Necdet Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, İstanbul, s. 115.

Ek–3 1930–31 Öğretim Yılında Trabzon Merkezindeki İlkokullar

İLKOKULLAR	ÖĞRETMEN			MEVCUT			MEZUN		
	ERK.	KIZ	TOP.	ERK.	KIZ	TOP.	ERK.	KIZ	TOP.
A-MERKEZ İLÇE:									
1-Cudibey[1]	3	1	4	293	61	354	18	3	21
2-Tevtikbey	3		3	96	56	152	-	-	-
3-İsmetpaşa	3		3	146	24	170	-	-	-
4-Gazipaşa	4		4	178	124	302	28	18	46
5-Boztepe	3	3	6	78	44	132	24	4	28
6-İskenderpaşa	5	5	10	153	201	354	38	19	57
7-Kale dibi	2		2	82	48	130	-	-	-
8-Cumhuriyet			4	117	38	155	-	-	-
TOPLAM			**36**	**1143**	**596**	**1739**	**108**	**44**	**152**
B-MERKEZ KÖY									
1-Yomra			2	62	-	-	10	-	10
2-Arsin			1	41	-	41	-	-	-
3-Kilat			1	53	-	53	-	-	-
4-Kişarna			1	33	-	33	-	-	-
5-Mesarya			1	48	48	-	-	-	-
6-Holemana			1	36	-	36	-	-	-
7-Kireçhane			1	33	-	33	-	-	-
8-Kavala			1	24	-	24	-	-	-
9-Kalafka			1	34	-	34	-	-	-
10-Foşa			1	38	-	38	-	-	-
11-B.Şana			1	33	-	33	-	-	-
12-Oksu(Gürbulak)			1	45	-	45	-	-	-
13-Digone-i Bal-a			1	71	-	71	-	-	-
14-Kuhla			1	54	-	54	-	-	-
15-Uzmeşehor			1	43	-	43	-	-	-
16-Samaruksa			1	58	-	58	-	-	-
17-Kocaba			1	68	-	68	-	-	
TOPLAM			**18**	**774**	**-**	**774**	**10**	**-**	**10**
GENEL TOPLAM			**54**	**1917**	**596**	**2513**	**118**	**44**	**162**

Kaynak: Trabzon Valiliği**, Trabzon 2006,** Trabzon, 2006, s. 431.

[1] 1888 yılında İbrahim Cudi Efendi tarafından kuruldu.1902 yılında okulun kurucusu ve ilk müdürü olan çapalarıyla okulun üstüne kat adıldı, kuzeyine ve güneyine ekler yapıldı. İbrahim Cudi'nin ölümünden sonra okula yaptığı katkılarından dolayı 1928 yılında okula onun adı verilmiştir.

Ek–4 Trabzon Belediyesi Tarafından 1933–1937 Yılları Arasında Yapılan İskân Hizmetleri

Yapılan İnşaatın Cinsi	Bedelleri (Lira)	Yeri	Yılı
Parke kaldırım inşaatı	7,300 L	Taksim, Balıkpazarı, Gazipaşa caddesinde	1933
“ “ “	8,774 L.	Gazipaşa, Anadolu hanı önü, Balıkpazarı, Gazipaşa caddesinde	1934
“ “ “	2,527 L.	Gazipaşa caddesinde	1935
“ “ “	3,274 L.	Yeşil yurt önü ve Yemenciler cad	1936
“ “ “	13,496 L.	Uzun sokak ve Yemenciler cad	1937
Yeniden bir yol küşadı, duvar inşası parke ile teşrifi	3,920	İskeleden şehre ve sahilden Çömlekçiye	1937
Yekûn	39,291		
Adi kaldırım tamiratı	4,202 L	Şehrin muhtelif mıntıkalarında	1933
“ “ “	1,676 L.	“ “ “	1934
“ “ “	2,113 L.	“ “ “	1935
“ “ “	2,422 L.	“ “ “	1936
“ “ “	7,388 L.	“ “ “	1937
Yekûn	17,801 L		
Suyolları tamiratı	2,024 L	Değirmendere ve imaret ve Zülmera, Kıroğlu suyolları	1933
“ “ “	1,928 L.	“ “ “	1934
“ “ “	2,139 L.	“ “ “	1935
“ “ “	2,715 L.	“ “ “	1936
“ “ “	4,964 L.	“ “ “	1937
Yekûn	13,770 L		
Lağım inşaatı ve tamiratı	506 L	Şehrin muhtelif mıntıkalarında	1933
“ “ “	403 L.	“ “ “	1934
“ “ “	406 L.	“ “ “	1935
“ “ “	655 L.	“ “ “	1936
“ “ “	1,694 L.	“ “ “	1937
Yekûn	3,664 L		
İskeleler inşaat ve tamiratı	38 L	Değirmendere ve Gazhane iskelesi tamiratı	1933
“ “ “	30 L.	Değirmendere koyun iskelesi tamiratı	1934
“ “ “	5,808 L.	Moloz’da yeniden beton inşaat	1935
“ “ “	2,756 L.	Moloz’da yeniden beton inşaat	1936
“ “ “	1,500 L.	Değirmendere koyun iskele inşaat	1937
Yekûn	10,132 L		
İstimlakat	480 L	Mumhane önü ve Ayafilboy mevkilerinde	1933
“	294 L.	Mumhane önünde	1934
“	530 L.	Belediye parkı ve Hüsam oğ. Yokuşunda	1935
“	1,637 L.	İçkale Kemerkaya mahallesinde	1936
“	2,419 L.	Hüsamoğlu İğkale Manastır ve belediye bahçeleri	1937
Yekûn	5,350 L.		

Yapılan İnşaatın Cinsi	Bedelleri (Lira)	Yeri	Yılı
Mezbaha bakiyei ve inşaatı ve masarifi	2,724 L	Değirmendere	1933
“ “ “	3,350 L.	“	1934
“ “ “	3,475 L.	“	1935
“ “ “	3,136 L.	“	1936
Mezbaha dâhilinde laboratuar, memur ve müstahdem odaları ve kuduz müşahide ahırı	1,765 L.	“ “	1937
Mezbaha ve bakiyei inşaatı ve masarifi	1,630 L.	“ “	1937
Mezbahada et tartma mahsus otomatik baskül	675 L.		1937
Yekûn	16,750 L		
Umumi bahçeler tesisi ve masarifi	1,510 L.	Belediye civarında	1933
“ “ “	2,222 L.	“ “ “	1934
“ “ “	1,731 L.	“ “ “	1935
“ “ “	2,531 L.	“ “ “	1936
“ “ “	3,592	Belediye civarında ve taksim mevkiinde	1937
Yekûn	11,586 L		
Asri mezarlık tesisi ve masarifi	3,524 L	Değirmendere ve sülüklü mevkiinde	1933
“ “ “	1,422 L.	“ “ “	1934
“ “ “	5,830 L.	“ “ “	1937
Yekûn	10,776 L		
Balıkhane inşası Yekûn	1,700 L	Mumhane önünde	1933
İtfaiye alet ve edevat ve arazöz mubayaası	274 L	Belediye itfaiyesinde	1933
“ “ “	3,853	“ “ “	1936
Yekûn	4,127		
Hala ve bevilhane inşası	198 L	Kavak meydan stadyum civarında	1934
“ “ “	327 L	Semercilerde ve Yeşilyurt arkasında	1935
“ “ “	1,239 L	Mumhane önü, semerciler ve Çömlekçi	1937
Yekûn	1,764 L		
Tephirhane tamir ve ihyası	340 L	Kavak meydan civarında	1936
“ “ “	950 L	“ “ “	1937
Yekûn	1,290 L		
Gazdan korunma levazımı ve alarm tesisatı	596 L	Belediye itfaiyesinde	1936
“ “ “	1,500 L	Boztepe manastırı üzerinde	1937
Yekûn	2,096 L		
Yeni su deposu inşası ile depo yerinin meydan haline getirilmesi	1,655 L	Taksim civarında	1937
Et nakli için kamyon mubayaası	2,270 L	Mezbaha için	1937
Kimya hane tesisi	1,500 L	Belediye dairesinde	1937
Hal ve açık pazaryerleri tesisi	10,215 L	Mumhane önü Pazar kapısında	1937
Mezat sakonu küşadı	185 L	Belediyeye ait ticaret odası binası altında	1937

Yapılan İnşaatın Cinsi	Bedelleri (Lira)	Yeri	Yılı
Garaj inşası	329 L	Belediye ait Rum naşatlığı mevkiinde	1937
Mezarlıklar nakli ve tesviyesi ile meydan haline ifrağı	829 L	İmaret mezarlığında	1937
Otobüs mubayaası	6,380 L	Şehir dâhilinde işletilmek üzere	1937
1/1000 mikyaslı harita tersimi	1,500 L	Noksan olan şehir haritalarının ikmali için	1937
Hayvan pazarı tesisi	569 L	Değirmendere mezbaha civarında	1937

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 51–52.

Ek–5 1322(H) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi İndeksi

YİRMİİKİNCİ SALNAME
"TRABZON VİLAYETİNE MAHSUS SALNAMEDİR 1322 H."
Byt.:23x15 18,5x12 s.462 Fi.: 15 Krş.
BK 31/22 İÜMK 9435 T.84 HTU 12/6 MK 437.
İçindekiler
1-Fihrist,2-Takvim-i Sal,14-Vakayi-i meşhure,18-Selatin-i azam-ı Osmaniye,23-veladat-ı Hümayun,29-Culus-u hümayun,30—suret-i Hatt-ı Hümayun,31-Rütbe-i saltanat-ı seniyeye dair malümat-ı tarihiye,35-Rütbe-i ilmiyenin tabirat ve tarifatı,37-Meratib-i teşrifat-ı seniye,38-Elkab-ı resmiye,41-Selatin-i seniyenin nişan-ı Zişanları,43-Madalyalar,45-Usul-u sikke-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,47-Müskükat-ı Osmaniye ve Ecnebiyenin tarifesi,49-Hamidiye-Hicaz Demiryolu iane tarifesi,52-Rüsümat-ı maktua tarifesi,53-Rüsümat-ı nisbiye tarifesi,54-Posta tarifesi,67-Huruf-u heca tertibiyle esami-i mülükü Osmaniye,78-Mülümat-ı coğrafiye-i Viy.,94-Malümat-ı umumiye-i Viy.,190-Malümat-ı ziraiye,fındık ziratı,195-Mısır ziraatı,204-Çiçek meraklılarına bazı vasaya,209-Viy.sanayi ve mamulatına dair malümat,222-Umur-u nafia,232-1319 senesinde vücude gelen yolların ahval-i umumiyesi cedveli,235-Ahval-i sihhiye-i Viy.,243-Malümat-ı tarihiye-i Viy.,255-Trabzon'a gelen vulat-ı azamın esamisi,267-Memurin-i Viy.,Trabzon Snc.,290-maçka Nh.,291-yomra Nh.,291-Şarli Nh.,Tona Nh.,Giresun Kz.,299-Keşap Nh.,300-Akköy Nh.,Piraziz Nh.,301-Karık Nh.,Ordu Kz.,306-Perşembe Nh.,308-Balaman Nh., Hapsimana Nh.,Aybastı Nh.,309-Ulubey Nh.,Tirebolu Kz.,313-Akçaabat Kz.,317-Of Kz.,320-Sürmene Kz.,324-Görele Kz.,327-Vakfıkebir Kz.,331-Canik Snc.,342-Kavak Nh.,343-Bafra Kz.,347-Alaçam Nh.,349-Çarşamba Kz.,352-Terme Kz.,355-Ünye Kz.,360-Karakuş Nh.,360-Fatsa Kz.,364-Lazistan Snc.,370-Mapavri ve Kara dere Nh.leri,371-Kuraiseba Nh.,373-Arhavi Nh.,374-Viçe Nh.,375-Atina Kz.,378-Herşin Nh.,379-Gümüşhane Snc.,384-Koans Nh.,385-Yağmur dere Nh.,385-Torul Kz., 387-Kürtün Nh.,388-Şiran Kz.,390-Kelkit Kz.,393-Trabzon Fırka-i Askeriyesi,393-Trabzon Redif Fırkası,400-Trabzon ve Samsun Kal'aları,Nizamiye Taburları ve zabıtanı,405-Giresun İlave Fırkası,407-Amasya İlave Fırkasına mensup Taburlar,409-Trabzon Askeri Hastanesi,Trabzon Mektep-i Rüştüye-i Alayı:Birinci Merkez Snc.Taburu,412-İkinci Lazistan Snc.Taburu,413-Üçüncü Canik Snc.Taburu,Dördüncü Gümüşhane Snc.Taburu,414-İstatistikler: Rüsümat İstatistiği,420-Vly.in 320 senesi varidat ve masarifatı muvazene cedveli,430-Vly.Nüfus-u umumiye cedveli,435-Mesaha-i sathiye cedveli,436-Trabzon Snc.da bir sene zarfında tütün hasılatı,437-Vly. İn 319 senesi zarfında icra edilen telkihat cedveli,438-Orman ve maden hasılatı,440-Vly. Mekatib-i Umumiyesi ile miktarı şakirdan,442-Vly. İskelelerine bir sene zarfında gelip gidip yolcuların miktarı,444-Vly. Dahilinde işletilmekte olan madenler,445-Vly.in 319 senesi posta muameliyat-ı umumiyesi,448-Vly.dahilinde bulunan telkraf ve posta merkezleri,449-Vly.dahilinde küşad edilmekte olan Pazar mahalleri,
Resimler ve haritalar: 104-Trabzon manzara-i umumiyesi,107-Trabzon'da Ayasofya Camii Şerifi,108-Trabzon'da Meydan Camii Şerifi,112-Trabzon Askeri Hastanesi,116-Mekteb-i İdadi,12-Sümela Manastırı,132-Giresun Manzara-i umumiyesi,152-Samsun Manzara-i umumiyesi,153-Samsun'da Süleyman Paşa Medresesi,156-Samsun'da Hamidiye Guraba Hastanesi,168-Ünye Kasabası,173-Rize Kasabası,176-Rize'de mevkufhane,182-Gümüşhane Kasabası,212-Vly.mamülat ve mahsulat sergisinin resm-i küşadı,214-Serginin eşya resimlerinden:s.216,218,220.
Vly. Haritası zeyl-i kitaba ilave edilmiştir.

Kaynak: Subutay Hikmet Karahasanoğlu, "Trabzon Vilayeti Salnameleri Bibliyografyası", **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 1988–89**, İstanbul: Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1989, s. 246–247.

Ek–6 Trabzon'da Fındık İhracatı (1923–1950)

Yıllar	*Kabuklu fın. TL.*	*İç Fındık TL.*	*Yekun kıymeti*
1923	428	3.387	3.815
1924	282	7.304	7.586
1925	1.725	12.445	14.180
1926	660	10.705	11.365
1927	1.388	8.977	10.365
1928	587	9.681	10.268
1929	368	4.310	4.678
1930	1.890	8.402	10.292
1931	580	8.692	9.272
1932	398	6.548	6.946
1933	748	7.090	7.838
1934	238	6.955	7.193
1935	1.109	9.106	10.215
1936	286	13.245	13.531
1937	724	9.970	10.694
1938	260	12.186	12.446
1939	400	7.859	8.259
1940	515	6.599	7.114
1941	74	9.517	9.591
1942	131	12.702	12.833
1943	1.235	19.766	21.001
1944	1.326	14.742	16.068
1945	1.530	17.125	18.655
1946	3.044	37.762	40.806
1947	250	40.652	40.902
1948	3.742	27.187	30.929
1949	3.759	39.877	43.636
1950	908	51.227	52.135

Kaynak: Kemel Peker**, İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, Yeşil Giresun Matbaası, s. 33.
(Üç sıfır ilavesiyle milyon lira)

Ek–7 Trabzon Liman Trafiği (Ekim 1906)

Kumpanya Adı	***Bandırası***	***Gemi sayısı***
İstanbul Hattı		
Llyod Autr.,	*Avusturya*	*5*
Russe de com.	*Rus*	*5*
Panhellenique	*Yunan*	*4*
Kurdce	*Osmanlı*	*4*
Mêssageries Maritimes	*Fransız*	*2*
Paquet	*Fransız*	*2*
Ellermnan et Cie	*İngiliz*	*2*
I. Moss et Co	*İngiliz*	*1*
Deusthce-Lavent Line	*Alman*	*2*
İdare-i Mahsusa	*Osmanlı*	*2*
Ellen emh eteria	*Yunan*	*2*
Hacı Davut	*Osmanlı*	*1*
TOPLAM		*32*
Tuna Hattı		
Gagarine	*Rus*	*1*
Kafkasya ve Rize hattı		
Lloyd Autr	*Avusturya*	*5*
Nav. Et Com Rus	*Rus*	*5*
Messageries Marimites	*Fransız*	*2*
Paquet	*Fransız*	*2*
Trabzon	*Osmanlı*	*2*
TOPLAM		***16***

Kaynak: The levant Herald, Novembar 7, 1906'tan aktaran Haydar Kazgan ve Ertuğrul Tokdemir, "Trabzon Tebriz Yolu", **Bir Tutkudur Trabzon**, Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1997, s. 309–310.

Ek–8 1933 Tarihi İtibariyle Trabzon Merkezi

	Trabzon Merkez Kazası
Nüfus ve Hane	24.634 nüfus – 3824 hane
Belediye Bütçesi	147.516 liradır
Yollar	Şehir dâhilinde 84 km. yol vardır. Bunun 43 km. Şose, 3 km. parke, 32 km. kaldırım ve 6 km. de toprak sokaktır.
Sular	Dere Suları: Değirmendere Suyu: 13 km. tülünde kısmen kapalı harkla gelir. 24 saat zarfında 2.880 metro mikabı su verir. İmaret Deresi Suyu: 5 km. tülünde kısmen hark ve kısmen künk boru ile gelir. 24 saat zarfında 103 metro mikabı su verir. Tekfurçayır Deresi Suyu: 7 km. tülünde künk borularla gelerek 24 saat zarfında 115 metro mikabı su verir. Memba Suları: Nemlizade Suyu: Şehrin cenubunda Zülmera köyünden çıkar ve 8 km. tülünde künk borularla gelerek 24 saat zarfında 504 metro mikabı su verir. Kırzade Suyu: Şehrin garbından çıkıp 3 km. tülünde demir borularla gelir. 24 saat zarfında 29 metro mikabı su verir. Bunların dışında şehre fıçılarla taşınan Zefanos köyündeki memba suyu da vardır. Şehir dâhilinde 14 km. tülünde künk su yolu ve 7 km. tülünde demir boru vardır. (s. 900) Şehir dâhilinde dere sularından 3 havuz, 73 çeşme ve memba sularından da 43 çeşme vardır. Şehir dâhilinde 150 müşteriye memba suyu ve 900 müşteriye de dere suyu belediye tarafından tevzii edilmektedir.
Kanalizasyon	Şehir dâhilinde 15 km. tülünde lağım vardır.
Tenvirat	Şehir elektrikle tenvir edilmekte olup tenvirat işi şirketçe temin olunmaktadır.
Temizlik İşi	44 amele ve 4 at arabası ve 8 el arabası ile temin edilmektedir.
Mezbaha	Fenni mezbaha belediye tarafından işlettirilmektedir. Günde vasati 43 koyun, 5 sığır ve 12 keçi kesilmektedir.
İtfaiye	1 arazöz, 2 motopomp, 1 kılavuz makinesi ile 7 müstahdem bütün teçhizat ile bu hizmete hazır bulundurulmaktadır.
Umumi Binalar ve Müesseseler	Şehir dâhilinde 1 erkek lisesi, 1 kız orta mektebi, 1 erkek muallim mektebi, 1 ticari mektep, 12 ilk mektep, 2 hastane, 2 hamam, 2 plaj, 1 dispanser, 3 eczane, 1 kütüphane, 2.264 mağaza ve dükkân, 30 lokanta, 102 kahve ve gazino, 1 tiyatro sinema, 52 han ve ahır, 34 otel, 12 fabrika, 39 fırın, 38 cami, 10 kilise ve 5 kışla vardır.
Nakil Vasıtaları	Şehir dâhilinde 119 otomobil, 29 kamyon, 120 kamyonet, 73 yük arabası ve sahillerde işleyen 39 motor ve 27 kayık vardır.
Pazarlar	Haftanın bir gününde pazar kurulur.
Yerli Mahsulât ve Yerli İşler	Şehir dâhilinde ve civarında yetişen ve Trabzon'un başlıca ihraç eşyasını teşkil eden mahsulât; tütün, fındık, fasulye, yağ, yumurta, elma ve balık yağıdır. Yerli işler: Dokumacılık, tabaklık, marangozluk, konservecilik, balıkçılık, balık yağcılığı, yemenicilik, makine ve motor tamirciliği, demircilik, kasacılık, kazancılık, kuyumculuk gibi sanatlardan ibarettir.

Kaynak: Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **Belediyeler**, Holivut Matbaası, İst,1933, s. 901.

Ek–9 1933 Yılında Trabzon İlçelerinin Durumu

	Akçaabat	Maçka	Of	Sürmene	Vakfıkebir
Nüfus ve Hane	3014 nüfus 617 hane	1052 nüfus 147 hane	716 nüfus 150 hane	3203 nüfus 894 hane	215 nüfus 150 hane
Belediye Bütçesi	11835 lira	1462 lira	5000 lira	11885 lira	10750 lira
Yollar	2 km. şose	4 km. şose	2.km. kaldırım, 60 km. patika	2 km. şose 800 m. Kaldırım ve 6,5 km. yaya ve araç yolu	350 m. Şose, 150 m. Parke, 1,5 km kaldırım
Sular	Belediye 3 km. mesafeden demir boru ile 34 çeşme dağıtır.	Meryemana deresinden temin edilir.	1.5 km. den (750 m. künk, 750 m. Demir boru, 4 çeşme ile dağıtılır.	4 memba suyu 7 km. den künk ve kalvenizli buru ile 17 çeşmeden memba suyu	Belediye 80 m. Boru ile 2 çeşme bir havuzla dağıtılır.
Kanalizasyon	-	-	-	400 metre	280 m.
Tenvirat	Şirket 100 adet lamba ile aydınlatır.	Adi lamba	Adi lamba	27 lamba 5 adet kuvvetli (500 mum değerinde) lüks lambası	4 lüks lambası
Temizlik işi	2 amele 1 araba	Amele ve el arabası ile,	3 amele	En az 3 amele	1 amele 1 araba
Mezbaha	Fenni mezbaha yok. Günde 8 koyun 2 sığır kesilir.	Belediyece ayda 11 koyun, 3–4 sığır	Mezbaha selden yıkılmıştır. Günde 2 koyun haftada 5 sığır kesilir.	Mezbaha yok. Günde en az 3 koyun, keçi ve sığır kesilir.	Mezbaha yok. haftada en az 10 koyun, 30 sığır kesilir.
İtfaiye	-	1 Tulumba	1 Tulumba	2 tulumba, hazırda 1 kişi	1 Tulumba
Umumi binalar ve müesseseler	1 ilk mektep, 1 hamam, 1 eczane, 5 lokanta, 318 dükkân, 1 otel	Hükümet konağı, belediye, jandarma, sıhhiye ve askerlik şubesi, 1 kışla,1 mektep,37 dükkân, 1 lokanta,5 han, 1 otel,1 kereste fabrikası		Yeni yapılan Hükümet konağı, 2 ilk mektep, belediye binası, kâgir gaz deposu(20000 teneke gaz kapasiteli), 1 hamam, 584 mağaza ve dükkân, 1 lokanta, 2 gazino, 2 han 3 otel, 1 tiyatro	1 ilk mektep, 1 muayene evi(5 yataklı), 1 hamam, 300 mağaza ve dükkan, 2 lokanta, 11 kahve, 1 han, 2 hotel, 2 fındık kırma fab. 7 fırın
Nakil vasıtaları	Otomobil	4 otomobil,4 yük arabası ve yük hayvanları		Otomobil, kamyonet, kayık ve mavnalar	Görele arabaları ile sağlanır.
Pazarlar	Haftadanın salı günü	Haftadanın Cumartesi günü		Haftadanın Pazar günü	Haftadanın Pazartesi günü
Eski eserler	-	-	-	Kale (3 odalı)	-
Yerli mahsulât ve yerli işler	-	Mısır, fasulye, tütün, cüzi miktarlarda; arpa, buğday, yağ, peynir			Fındık, tereyağı, peynir, fasulye, soğan, yumurtadır. Marangoz, saatçi, dülger, taşcı, çapulacı, demirci, tenekeci, bakırcı gibi ufak zanaatkârlar var.

Kaynak: Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **Belediyeler**, İstanbul: Holivut Matbaası, 1933, s. 904-914. Eserinden yaralanılarak hazırlanmıştır.

Ek–10 Trabzon Vilayeti (Toplam) Vilayet ve Seneler İtibari İle İlk ve Ulus Okulları Durumu İle Vilayet Umum Bütçesine Nazararan Kültüre Ayrılan Miktar Nispeti

Seneler	İLKOKULLAR										ULUS OKULLARI									BÜTÇE		
	Okul		Öğretmen	Öğrenci			TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsisat	Diploma alanlar		Dersane		Öğretmen	Devam edenler		Vesika alanlar		TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsisat	Hususi idareler bütçesi yekûnu	Kültüre tahsis edilen	% nisbeti
	3 sınıflı	5 sınıflı		E.	K.	Y.			3 sınıflı	5 sınıflı	A.	B.		A.	B.	A.	B.					
1932–33	92	17	187	7816	1512	9328	136184	15	0	0	166		66	1279	841	775	665	522	25	0	0	0
1933–34	69	19	177	8215	1463	9678	149772	15	0	0	147	53	63	806	776	494	646	200	13	427373	150988	35 3
1934–35	75	20	183	9244	1704	10948	156095	14	0	0	49	49	57	818	696	586	609	50	3	429780	158162	36 8
1935–36	68	25	189	10070	1871	11941	149289	13	0	0	47	53	61	525	713	358	568	50	4	411852	149340	36 3
1936–37	64	27	190	10492	2047	12539	155469	12	0	0	19	25	27	148	228	145	211	100	27	436199	155569	35 7
1937–38	62	28	194				173125				100	27	127	3410	775	2146	575	60	1	521700	173185	33 2

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 18–19.
Not: 1937–38 ders yılına ait malumat muvakkat rakamdır.

Ek–11 Trabzon Vilayeti Lise, Orta ve Meslek Okulları, Mektep Öğretmen, Öğrenci Durumu İle Bütçe Vaziyetleri

Seneler	Ortaokullar						Liseler						Tecim okulu						Akşam kız sanat okulu						Umum kültür tahsisatı				
	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Diploma Alanlar	TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsis.	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Diploma Alanlar	TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsis.	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Diploma Alanlar	TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsis.	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Diploma Alanlar	TAHSİSAT	Beher öğrenciye düşen tahsis.	Devlet bütçesinden	Hususi idarelerden	Pansiyon ücretlerinden	Hususi okul tahsisatı	Tutarı
1932–33	1	8	91	46	8737	96	1	25	363	343	60268	166	1	11	90	25	12304	137	-	-	-	-	-	-	54708	136706	26601	-	218015
1933–34	2	20	593	363	32843	55	1	-	114	144	-	-	1	7	61	9	16223	266	-	-	-	-	-	-	49066	150988	-	-	200054
1934–35	2	22	403	216	25692	64	1	17	357	290	54528	153	1	4	35	16	14693	420	-	-	-	-	-	-	75998	158162	19115	-	253075
1935–36	2	23	449	365	26065	58	1	20	376	422	56845	151	1	10	70	3	9900	141	-	-	-	-	-	-	67620	149340	25190	-	242150
1936–37	2	28	702	418	28749	41	1	24	383	498	53673	140	1	9	92	6	11701	127	1	2	154	-	2257	15	67914	155569	28466	-	251949
1937–38	2	29	-	-	32758	-	1	-	-	-	72077	-	1	6	122	-	10716	88	1	8	258	87	10043	38	99808	173185	26789	-	299062

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 20.
Not: 1937–38 ders yılına ait malumat muvakkat rakamdır.

Ek–12 Trabzon Borsasında Muamele Gören ve İhraç Olunan Fındık Miktar ve Kıymeti

Senesi	İstihsalat	İHRACAT								
	Kabuklu	İÇ			KABUKLU			ÇÜRÜK İÇ		
	Miktar	Miktar	Kıymet	Vasati fiyat	Miktar	Kıymet	Vasati fiyat	Miktar	Kıymet	Vasati fiyat
	Kilo	Kilo	Lira	Kuruş	Kilo	Lira	Kuruş	Kilo	Lira	Kuruş
1931	9.250.000	3.789.185	2.465.908	68.08	304.752	86.901	28.52	118.640	13.807	11.64
1932	16.800.000	7.632.300	2.710.500	35.51	511.510	80.433	15.72	145.780	14.031	9.62
1933	11.200.000	5.630.390	2.472.177	43.91	674.895	146.889	21.78	110.690	10.419	9.45
1934	9.520.000	557.090	2.313.864	41.94	244.310	52.408	21.48	118.230	14.155	11.97
1935	22.000.000	8.720.480	4.175.529	47.88	1.731.625	404.025	23.34	84.235	8.695	10.32
1936	16.000.000	7.637.000	4.618.671	60.48	93.750	23.433	24.99	0	0	0
1937	25.000.000	10.596	4.611.741	43.52	1.251	262.602	20.99	375.000	45.833	12.22

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 29.
Not: Bu malumat Trabzon Ticaret Odasından Alınmıştır.

Ek–13 Seneler ve Neviler İtibariyle Başlıca Mahsulâtın Ekiliş ve Ürünü (1928-1936)

Seneler	Buğday		Arpa		Çavdar		Mısır		Fasulye		Patates		Pancar		Soğan		Kenevir			Tütün		
	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Sif Ton	Tohumu Ton	Zerriyat Hektar	İstihsalat Ton	Hektar'a randıman kilogram
1928	5100	812	5100	381	0	0	32300	43098	1700	7694	200	970	0	0	400	1045	100	0	0	0	0	0
1929	4700	3505	1700	600	0	0	19000	36500	1900	1900	1800	2860	0	0	200	965	0	0	0	0	0	0
1930	3500	2750	1800	550	0	0	21200	35000	21200	17100	1500	2700	0	0	0	0	0	0	0	1499	1283	856
1931	3800	2750	1800	502	0	0	29000	32500	1200	15682	9700	2630	0	0	0	0	0	0	0	1527	1376	901
1932	5500	2072	3100	638	700	0	32700	33500	9000	13750	100	2670	0	0	0	0	0	0	0	894	901	1008
1933	7784	1132	4750	276	950	4	47050	47050	45500	11100	3950	3210	0	0	0	0	0	0	0	1528	1800	1178
1934	1664	800	925	591	75	120	20261	33500	16651	16055	647	1980	400	1500	583	1727	8	0	7	1415	1479	1045
1935	345	174	375	244	22	1	25970	32300	14347	7333	2110	4550	129	261	49	68	310	80	95	1933	2359	1220
1936	355	195	259	242	4	7	26440	37695	14319	7195	2166	6773	115	460	49	127	316	85	76	0	0	0

Kaynak: CHP Trabzon Halkevi, **15 Yılda Trabzon**, 1938, s. 37.

Ek–14 1938 Trabzon Nüfusunun Yaş ve Tahsil İtibariyle Ayrılışı

Yaş Grupları	Erkekler							Kadınlar						
	Okumak ve yazmak bilen	Yalnız Okumak bilen	Bilmeyen	Meçhul	Yekûn	Nispet		Okumak ve yazmak bilen	Yalnız Okumak bilen	Bilmeyen	Meçhul	Yekûn	Nisbet	
						Bilen	Bilmeyen						Bilen	Bilmeyen
0–4	-	-	39 583	-	39 583	-	100.0	-	-	34 732	-	34 732	-	100.0
5	-	-	7 790	-	7 790	-	100.0	-	-	7 308	-	7 308	-	100.0
6	-	-	7 448	-	7 448	-	100.0	-	-	7 024	-	7 024	-	100.0
7	539	3	4 407	-	4 949	11.0	89.0	188	-	4 444	-	4 632	4.1	95.9
8	1 156	3	6 675	-	7 834	14.8	85.2	365	2	7 407	-	7 774	4.7	95.3
9	813	4	1 975	-	2 792	29.3	70.7	291	1	2 397	-	2 689	10.9	89.1
10	1 869	11	5 744	-	7 624	24.7	75.3	413	3	7 271	-	7 687	5.4	94.6
11	840	2	988	-	1 780	47.3	52.7	263	1	1 392	-	1 656	15.9	84.1
12	1 821	13	2 897	-	4 734	38.8	61.2	365	1	4 726	-	5 092	7.2	92.8
13	1 051	4	1 176	-	2 231	47.3	52.7	258	-	2 001	-	2 259	11.4	88.6
14	935	9	858	-	1 802	52.4	47.6	256	1	1 749	-	2 006	12.8	87.2
15	1 026	11	2 500	-	3 537	29.3	70.7	211	3	3 610	-	3 824	5.6	94.4
16	783	7	809	-	1 599	49.4	50.6	155	1	1 187	-	1 343	11.6	88.4
17	686	6	536	-	1 228	56.4	43.6	97	1	849	-	947	10.3	89.7
18	1 038	14	1 767	-	2 819	37.3	62.7	203	-	2 770	-	2 973	6.8	93.2
19	434	3	616	-	1 053	41.5	58.5	98	-	814	-	912	10.7	89.3
20–24	5 803	64	7 987	-	13 854	42.3	57.7	759	14	12 644	-	13 417	5.8	94.2
25–29	4 979	34	6 308	-	11 321	44.3	55.7	557	18	16 099	-	16 674	3.4	96.6
30–34	3 687	51	7 037	-	10 775	34.7	65.3	392	18	14 583	-	14 988	2.7	97.3
35–39	2 365	44	6 070	-	8 479	28.4	71.6	280	22	10 313	-	10 615	2.8	97.2
40–44	1 120	19	4 279	-	5 418	21.0	79.0	133	13	10 227	-	10 373	1.4	98.6
45–49	719	19	2 713	-	3 451	21.4	78.6	63	8	6 431	-	6 502	1.1	98.9
50–54	485	18	3 171	-	3 674	13.7	86.3	42	4	9 329	-	9 375	0.5	99.5
55–59	267	16	1 989	-	2 272	12.5	87.5	14	-	3 836	-	3 850	0.4	99.6
60–64	235	7	2 891	-	3 133	7.7	92.3	12	1	7 480	-	7 493	0.2	99.8
65–69	111	8	1 419	-	1 533	7.4	92.6	7	2	2 188	-	2 197	0.4	99.6
70–74	71	5	1 656	-	1 732	4.4	95.6	5	1	3 009	-	3 015	0.2	99.8
75–79	71	8	622	-	701	11.3	88.7	2	-	814	-	816	0.2	99.8
80–84	3	1	738	-	742	0.5	99.5	1	-	1 193	-	1 194	0.1	99.9
85–89	2	2	167	-	171	2.3	97.7	-	-	182	-	182	-	100.0
90–94	1	1	185	-	187	1.1	98.9	-	-	317	-	317	-	100.0
95+	2	-	127	-	129	1.6	98.4	-	-	196	-	196	-	100.0
Meçhul	10	4	125	-	139	10.1	89.9	5	7	91	-	103	11.7	88.3
Yekûn	32 925	386	133 203	-	166 514	20.0	80.0	5 435	117	188 613	-	194 165	2.9	97.1

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1935 Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler**, Ankara, 1935, s. 89.

Ek-15 20. Yüzyıl Başında Trabzon Vilayeti Siyasi Haritası (1904)

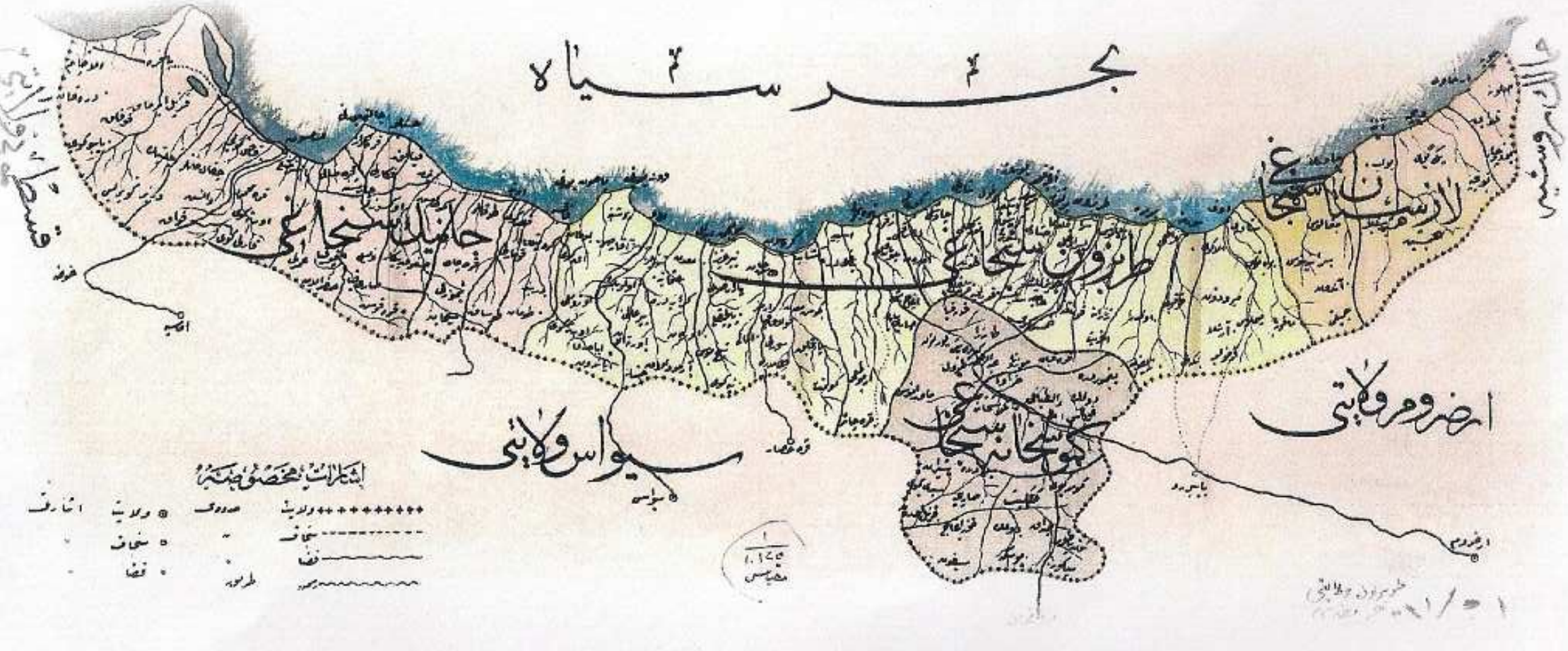

Ek-16 20. Yüzyıl Başında Trabzon Vilayeti Zirai Haritası (1905)

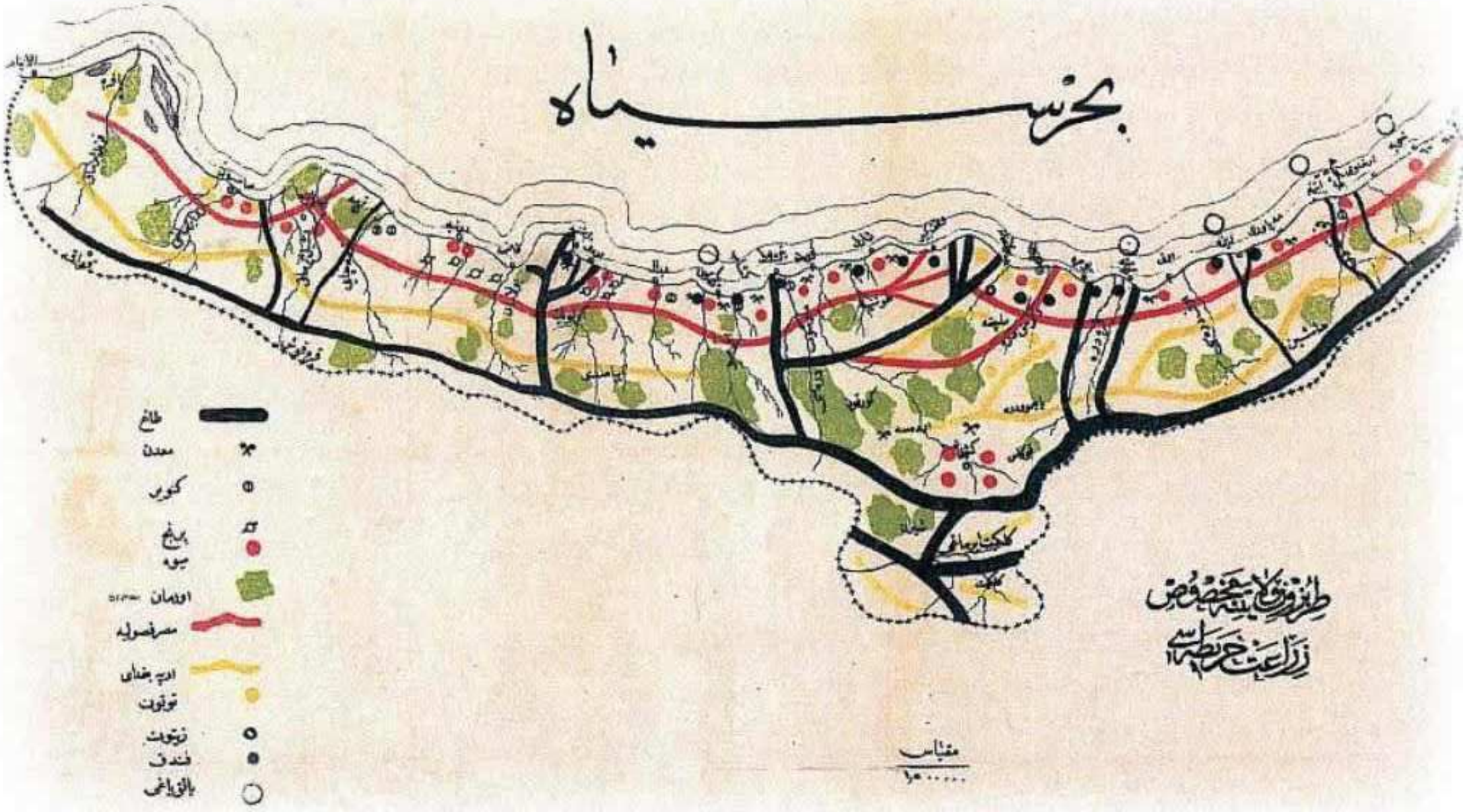

Ek- 17 TRABZON KENT PLANI

Kaynak :Ek15,16,17 deki Haritalar; Candan Nemlioğlu, **Görsel Begelerde Trabzon** ,İstanbul: Trabzon Araştırmaları Vakfı, 2005, s. 10-11 ve 16' dan alınmıştır.

Ek–18 Trabzon ve İlçeleri